

**КЫРГЫЗ ТИЛИН ОКУТУУНУН УСУЛУ
ДИСЦИПЛИНАСЫ БОЮНЧА
ОКУУ-УСУЛДУК КОЛДОНМО**

Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана илим министрлиги

Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университети

Кыргыз тили жана адабияты кафедрасы

**КЫРГЫЗ ТИЛИН ОКУТУУНУН
УСУЛУ ДИСЦИПЛИНАСЫ БОЮНЧА
ОКУУ-УСУЛДУК КОЛДОНМО**

Бишкек-2025

УДК 811.512.154 (073)

ББК 81.632.5

К 97

Окуу-усулдук комплекс 550300 филологиялык билим берүү (профили кыргыз тили жана адабияты) багытынын бакалавр багыты боюнча жогорку кесиптик билим берүүчү мамлекеттик стандарттын (ЖК ББМС) талаптарына ылайык түзүлдү.

Иштеп чыккан: кыргыз тили жана адабияты кафедрасынын улук окутуучусу, ф.и.к. Көчөрова Г.О.

Окуу-усулдук колдонмо Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университетинин Окумуштуулар кеңешинде жактырылды.

К 97 Кыргыз тилин окутуунун усулу дисциплинасы боюнча окуу-усулдук колдонмо / Жогорку окуу жайларынын филология факультетинин студенттери үчүн. Түзгөн: Көчөрова Г.О. – Б.: 2025. – 180 б.

ISBN 978-9967-09-508-3

Окуу-усулдук колдонмо КРнын Билим берүү, мамлекеттик тил жөнүндөгү мыйзамдарына, кыргыз тили боюнча билим берүүнүн мамлекеттик стандартына типтүү программа жана башка укуктук ченемдик иш кагаздарына негизделип иштелди.

ISBN 978-9967-09-508-3

УДК 811.512.154 (073)

ББК 81.632.5

© Г.О. Көчөрова,
2025

БАШ СӨЗ

Жогорку окуу жайларында адистерди даярдоодогу компетенттүүлүккө басым жасоо, сандан сапатка карай багыт алууда окутулуп жаткан дисциплиналардын мазмунун, санын, сааттык көлөмүн кайрадан карап чыгуу жана окутуунун технологияларын өзгөртүү учурдагы билим берүү системасындагы эң көйгөйлүү маселелерден.

Бүгүнкү илим менен техниканын жетишкен заманында маалымат технологияларынын болуп көрбөгөндөй тез темп менен өсүп-өнүгүүсү адамзаттын аң-сезимине таасир этип, улам жаңыча билим алууну аны турмуш шартында өздөштүрүүнү талап кылууда. Андыктан жогорку билимдүү адистерди экономикалык шартына ылайык атаандаштыкка туруштук бере ала тургандай ар тараптан жеткиликтүү даярдап чыгаруу окутуп тарбиялоо аркылуу гана ишке ашуучу процесс. Мына ушундай маселелерди чечүүдө филология багытындагы кыргыз тили жана адабияты мугалимдерин даярдоодо «Кыргыз тилин окутуунун усулу» негизги дисциплиналардын бири катары эсептелет. Аталган дисциплина педагогика, психология, тил, адабият, тарых, философия илимдери менен тыгыз байланышта окутулгандыктан студенттердин коомдук аң-сезиминин өнүгүшү, адамдар менен пикир алышуудагы жогорку маданияты, окутууну уюштура билүүдөгү профессионалдык компетенттүүлүгү да ушул дисциплинанын алкагында аткарылат.

Окутуунун технологиясы акыркы мезгилдерде заман талабына ылайык жаңыча билим берүүгө багытталып, бул тармактагы бардык адистердин ишмердүүлүгүнө өзгөчө талаптарды коюп жаткандыгы мыйзам ченемдүү. Коомдогу өсүп-өнүгүүлөргө, өзгөрүүлөргө жараша адамзат өз көз карашын, билимин, интеллектуалдык деңгээлин, иш аракетин жаңылап туруусу зарыл. Учурдагы билим берүүнүн натыйжага багытталышы ар бир дисциплинанын окутулушуна таасирин тийгизет.

Инсанга багытталган окутууда мугалим окуучуну инсандык асыл сапаттарга ээ кылуу менен турмуштук практикага тарбиялоодогу талаптар аткарылышы керек. Жалпы билим берүүчү мектептерде кыргыз тили предмети лингвистикалык теориялык билим берүү менен катар жазуу жумуштары, көнүгүү жана тапшырмалар, өз ал-

дынча иштөөлөр педагогиканын бир бөлүмү болгон этнопедагогика менен тыгыз байланышта окутулушу заман талабы. Андагы ата-бабалардан келе жаткан улуу мурастар анын мазмунуна камтылган улуттук жана адамзаттык баалуулуктар инсанды ар тараптан калыптандырууда негизги окутуу каражаттарынан болуп эсептелет.

Окуу-методикалык комплекс ушул багытты көздөдү жана келечектеги кыргыз тили жана адабияты мугалимдеринин даярдалышына, окутуунун методдорун жана технологияларын окуп үйрөнүүдө жана бул процесске активдүү катышууга жардам берет.

*Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университети
Филология факультети
Кыргыз тили жана адабияты кафедрасы*

КИРИШҮҮ

Кыргыз тили жана адабияты адистигинде окуган студенттерге «Кыргыз тилин окутуунун усулу» негизги предмет катары 5-семестрде окутулат. Негизги максаты - студенттин лингвистикалык билимин тереңдетүү, практикалык негизде окутуунун дидактикалык принциптерине таянуу менен окутуунун методдорун колдонууга үйрөтүү, педагогикалык, психологиялык көндүмдөрүн өнүктүрүү, коммуникативдик, профессионалдык маданиятын калыптандыруу.

«Кыргыз тилин окутуунун методикасы» курсу учур талабына ылайык орто мектептерде кыргыз тили жана адабияты мугалими болуп иштей турган жогорку билимдүү мугалимдерди даярдоодо чоң мааниге ээ. Анткени кыргыз тилинин бөлүмдөрүн окутуунун методдору, принциптери, окуу китептерине анализ, программа менен иштөө, сабакка план түзүү, сабактын типтери, формалары, окутууну уюштуруунун жаңы технологиялары, жазуу жумуштарын жүргүзүү, окуучулардын билимин баалоо критерийлери студенттердин өздөштүрүүсүнө негиз болот. Мына ушул максаттарды ишке ашырууну көздөгөн окуу-усулдук колдонмонун мазмуну төмөнкүдөй тартипте жайгаштырылды:

1. Дисциплинанын түзүлүшүнө жана мазмунуна карата жогорку кесиптик билим берүүнүн мамлекеттик стандартынын талаптары боюнча түшүнүк;

2. Билим берүүчү типтүү программа жана окуу планынын алкагында дисциплинанын алган орду;

3. Дисциплинанын предмети, максаты, түзүлүш принциптери жана курсту өздөштүрүүдө коюулуучу талаптар жана текшерүүнүн түрлөрү;

4. Курстун мазмуну;

5. Лекциялык сабактардын мазмуну;

6. Практикалык сабакта иштелүүчү тапшырмалар;

7. Студенттердин өз алдынча иштерин уюштуруу боюнча методикалык сунуштар;

8. Лекциялык материалдар;

9. Тест көнүгүүлөр;

10. Сөздүк.

Лекциялык тексттердин материалдары негизинен Т.Аширбаев, Ж.Чыманов, З.Тагаева, А.Осмонкулов, К.К.Сартбаев, С.Үсөналиев, Б.Өмүралиевдин окуу китептеринен, окуу куралдарынан алынды.

«Кыргыз тилин окутуунун методикасы» курсунун түзүлүшүнө жана мазмунуна ылайык Жогорку кесиптик билим берүүнүн мамлекеттик стандартынын талаптары

Окуу-методикалык комплекстин мазмуну 550300 Филологиялык билим берүү багытындагы кыргыз тили жана адабияты профилинин мамлекеттик стандартына ылайык түзүлдү.

- Кыргыз тилин окутуунун методикасы дисциплинасы боюнча билим берүүнүн мамлекеттик стандартында студенттерди төмөнкүдөй билимдерге, билгичтиктерге, көндүмдөргө ээ кылуу белгиленген;
- Окутуунун инновациялык жана мультимедиялык технологияларынын түрдүү формаларын лингвистикалык мыйзам ченемдердин негизинде пайдалануу;
- Окутулуп жаткан тилди окутуунун негизги принциптери жана методдору;
- Адабият таануу жана тил илиминин мыйзам ченемдеринин негизи, өздөштүрүлүп жаткан адабият жана тилдин өнүгүү тенденциялары;
- Маалыматтарды колдонуу менен жаңы методдорду издөө, иштеп чыгуу, интерпретациялоо жана адаптациялоо;
- Дисциплина боюнча окуу китептерин талдоо, окутуу методдору боюнча жаңы билимдердин базасын түзүү;
- Методикалык проблемаларды чечүү (модель, методика, окутуунун технологиялары) окутуунун сапаттуу технологияларын колдонуу жөндөмдүүлүктөрүн арттыруу;
- Тил илиминин илимий терминдерин өздөштүрүүгө жетиштирүү;
- Тил илиминин жана илимий методикалык изилдөөлөр менен тааныш болуу.

Билим берүүдөгү типтүү программа жана окуу планынын алкагында дисциплинанын алган орду.

Аталган дисциплина ЖОЖдордун филология багытындагы кыргыз тили жана адабияты адистерин даярдоодо окутулат жана «Кыргыз тили жана адабияты мугалими» адистигине ээ боло турган студенттерди даярдоодо бул предметтин өзүнө тиешелүү милдеттери

бар. Кыргыз тили жана адабияты мугалимдерин даярдоо үчүн түзүлгөн окуу планында кесипке багыт берүүчү негизги компоненттердин бири катары каралып, милдеттүү түрдө өздөштүрүлүүчү дисциплина катары белгиленген. Дисциплина 3-курстун 5-семестринде 45 саат лекция, 45 саат практикалык сабак, студенттердин өз алдынча иштөөсү үчүн 90 саат, жалпы 180 саат көлөмүндө окутулат. Студенттердин билими 2 модуль менен текшерилип, экзамен алуу менен жыйынтыкталат.

Кыргыз тилин окутуунун методикасы боюнча акыркы мезгилдерде жарык көргөн типтүү программалар:

1. Кыргыз тилин окутуунун методикасы: Типтүү программа (Жогорку окуу жайларынын филол. факультетинин студ. жана орто мектептердин мугалимдери үчүн). Түзгөндөр: З.Сарылбекова, Ж.Чыманов. Б.:2015.

2. Кыргыз тилин окутуу методикасынын программасы (КРнын жогорку окуу жайларынын кыргыз филологиясы факультеттеринин студенттерине арналат). Түзгөндөр: Тагаева З., Чыманов Ж. ОшМУ, 2008

3. Кыргыз тилин окутуунун усулунун типтүү программасы («Кыргыз тили жана адабияты» адистиктери үчүн). Түзгөн: Ажыбаева З.А. Б.:2011.

**Дисциплинанын предмети, максаты,
түзүлүш принциптери жана саясаты**

- Кыргыз тилинин методикасын окутууда жалпы билим берүүчү орто мектептерде кыргыз тилин окутуу курсунун предмети, түзүлүшү жана милдеттери;
- Кыргыз тилинин методикасынын тарыхы, өнүгүшү, кыргыз методист-окумуштууларынын көз караштары, окутуунун дидактикалык принциптери, жаңы технологиялары, окуу программалары, окуу китептери жөнүндө түшүнүк;
- Мамлекеттик тилди окутуу методикасынын учурдагы абалы, калыптанышы жана илимий-теориялык жетишкендиктери, жаңы табылгалары боюнча жалпы маалымат берилет;
- Кыргыз тилин окутуу методикасынын концепциясын тактоодо материалдын өзгөчөлүгүнө ылайык эне тилинин лингвистика-

лык бөлүмдөрүн инсанга багыттап окутуу менен чыгармачыл аракетте болушу талап кылынат.

Курсту окутуунун негизги максаты:

- Кыргыз тил сабактарында окутуунун таңы технологияларын, инновациялык билим берүүнүн ыкмаларын үйрөтүү менен студенттердин интерактивдүү методдорду колдонуу маданиятын өстүрүү;
- Кыргыз тил сабагынын илимий-теориялык маселелерин, типтерин, формаларын өздөштүрүү менен адистик билимдерин тереңдетүү;
- Билим берүүнүн жоболорун, концепциясын жетекке алуу менен студенттерди толук кандуу билимге ээ кылуу;
- Сабак өтүүдө инсанга багытталган ишмердик маселелерин пландаштырууну үйрөтүү, эстетикалык, адептик тарбия берүүдөгү кыргыз тили предметинин ролун аныктоо даярдыгын өркүндөтүү;
- Сабактын максатын, баалоонун критерийлерин аныктоо боюнча студенттердин шык- жөндөмдөрүн арттыруу;
- Классты башкаруу, мотивация жаратуу, кайтарым байланышты натыйжалуу уюштура алууга мүмкүнчүлүк бере турган ыкмаларды колдонууга шарт түзүү;

Кыргыз тилин окутуу методикасынын негизги дидактикалык закон-ченемдери, илимий-теориялык негиздери боюнча түшүнүк берилип, кыргыз тилинин өзгөчөлүктөрүнө басым жасалат. Окутууда жөнөкөйдөн татаалга карай иш алып барылып, теория менен практиканын айкалышы, көрсөтмөлүүлүк, илимийлүүлүк принциптери негиз болот.

Курстун пререквизити. «Кыргыз тилин окутуунун усулу» дисциплинасын окуп үйрөнүү үчүн студенттер төмөнкү билимдерге ээ болушу керек: Кыргыз тилинин бөлүмдөрү (фонетика, лексика, фразеология, сөз жасоо, морфология, синтаксис, стилистика), Педагогика (окутуунун теориясы окутуу уюштуруунун методдору жана формалары, бөлүмдөрү), Психология (мотивация, ишмердүүлүк).

Курстун постреквизиттери: Кыргыз тилин окутуунун теориясы жана практикасын окуп үйрөнүшөт. Окутуунун заманбап методдорун өздөштүрүшөт.

Курсту өздөштүрүүнүн деңгээлине коюлуучу талаптар

Студент билиши керек:

- Кыргыз тилин окутуу методикасынын нормативдик материалдарын;
- Кыргыз тилин окутуу методикасынын негизги маселелерин;
- Окутуунун натыйжасы жөнүндөгү негизги түшүнүктөрдү;
- Кыргыз тили боюнча окуу программалары, окуу китептери жана окутуу каражаттары;
- Курстун мазмунунун жалпы планын;

Студент төмөнкүдөй билгичтиктерге ээ болушу керек:

- Стандарттык программаны жана окуу пландарын анализдөө;
- Окутуу процессинде заманбап маалыматтык жана коммуникациялык технологияларды колдонуу;
- Кыргыз тилин окутуунун принциптери жана методдору;
- Кыргыз тил сабагы жана анын типтери, формалары;
- Кыргыз тили илиминин бөлүмдөрүн окутуу методикасынын жалпы маселелери.

Студент төмөнкүдөй көндүмдөргө ээ болушу керек:

- Окутуунун салттык жана инновациялык технологияларын колдонууга жана эркин тандап алууга;
- Кыргыз тилини окутууда тапшырмаларды түзүү жана колдонуу;
- Мектепте окуу процессинде тесттик технологияны колдонууга;
- Маалыматты жеткирүүдө ар кандай ыкмаларды колдонуу (вербалдык, шарттуу белгилерди пайдалануу, графикалык формалар)
- Окуучулардын билимин баалоонун заманбап методдорун жана каражаттарын колдонуу.

Кыргыз тилин окутуунун усулун окуу менен студенттер төмөнкүдөй жалпы жана профессионалдык компетенцияларга ээ болушу шарт:

- Инсандык: өз билимин өркүндөтүү, изденүү, проблемаларды чече билүү, өзүнө ишенүү, чыгармачылык менен иштөө;
- Социалдык: биргелешип иштөөгө даяр болуу, башкалардын пикирин сыйлоо, аткарган ишинин натыйжасын көрө билүү, өз укугун жана милдетин билүү;
- Адистик: окутуп, тарбиялоо процессин уюштура билүү, өз алдынча изилдөө иштерин жүргүзө алуу, окуучулардын психологиялык өзгөчөлүгүн айырмалай билүү, окутуунун интерактивдүү усулдарын колдоно алуу, окуу программалары жана окуу китептерине талдоо жүргүзө алуу;
- Коммуникативдик: окуучулардын байланыш кебин өстүрүүчү иш-аракеттерди колго алуу, тилдик нормаларды өздөштүрүү, кептин грамматикалык түзүлүшүн өздөштүрүү жана сөздүк корун байытуу, ойду байланыштырып берүү, маданиятуу, логикалык жактан мазмундуу кеп ишмердүүлүгүн жаратуу, кеп адебин, кептешүү техникасын калыптандыруу;
- Интеллектуалдык: ар кандай маселелерди чечүүдө теориялык жана практикалык билимдерди колдонуу, окуу-тарбиялоо ишмердүүлүгүндө илим изилдөөнүн негизги методдорун колдонуу, нормативдик-укуктук документтерди колдоно билүү.

Билимди текшерүүнүн түрлөрү

Студенттердин билим сапатын өздөштүрүүсү күнүмдүк текшерүүгө негизделип оозеки жана жазуу формасында жүргүзүлөт: тема боюнча алган негизги түшүнүктөрүн текшерүү, өз алдынча иштерди аткарууда студенттердин колдонгон адабияттарына анализ жүргүзүү, тест, оозеки сурамжылоо.

Чектик текшерүү – негизги бөлүм окутулуп бүткөндөн кийин текшерүү жумуштары жазуу түрүндө жүргүзүлөт.

Аралык текшерүү – студенттер берилген тапшырмалар боюнча өз алдынча иштерди коргошот.

Жыйынтыктоочу текшерүү – модуль, экзамен.

Студенттердин өз алдынча иштерин уюштуруу боюнча методикалык көрсөтмө

Кыргыз тилин окутуунун методикасы дисциплинасынын спецификалык өзгөчөлүгүнө жараша студент өз алдынча ишти аткарууга тийиш. Өз алдынча иштин аткарылышы бул предметтин өздөштүрүлүш деңгээлине түздөн-түз таасирин тийгизет. Өз алдынча ишти аткарууда студент берилген тема же тапшырмалар боюнча өз алдынча изденип окууга, маалыматтарды табууга милдеттүү жана зарыл учурда окутуучудан консультация алып турат. Студент берилген тапшырма боюнча чогултулган материалдарды өздөштүрүп теманы ачып берүүгө, каралып жаткан маселе боюнча өз көз карашын, сунуш, пикирлерин билдирүүгө укуктуу. Өз алдынча ишти өздөштүрүү процессинде студенттердин таанып-билүү жөндөмү өсүп, көптөгөн билимдерге ээ болушат жана адабият менен иштөөгө, аргументтерди аныктоого, өз алдынча ой жүгүртүп сүйлөй билүүгө үйрөнүшөт. Сабак өтүүнүн түрдүү формаларын, ыкмаларын өздөштүрүшөт.

Өз алдынча иштөөнүн жазуу формасы, киришүү, негизги бөлүм, жыйынтыктоодон турушу шарт. Тапшырманын мазмунуна жараша түйүндүү маселелер чечмеленип, аргументтер так болушу зарыл. Иш таза, тыкан, сабаттуу жазылып, беттери номурланууга тийиш. Жазуу иштерин текшерүү, баалоо, рецензиялоо окутуучу тарабынан жүргүзүлөт.

Аткарылган өз алдынча ишке баа коюлат жана студенттин сабакта алган баалары менен биргеликте студенттин рейтинги чыгарылат.

Кыргыз тилин окутуунун усулу дисциплинасы боюнча аткарылуучу студенттердин өз алдынча иштеринин темалары

№	Тема	Тапшырманы аткарууда каралуучу маселелер	Текшерүү формасы
1.	А.Осмонкуловдун «Кыргызстанда эл агартуу иштери жана эне тилин окутуунун тарыхынан» деген эмгегин окуп конспектилөө.	Эмгекти окуп, толук таанышып чыгуу. Кыргызстандагы эл агартуу иштеринин тарыхын, агартуучулардын эне тилдин өнүгүшүнө кошкон салымдарын жазуу.	Конспекти жазуу

2.	Кыргыз тили боюнча окуу китептерине анализ.	4-класстан 11-класска чейинки кыргыз тили окуу китептерин карап чыгуу; андагы теориялык аныктамаларга, темага байланыштуу сунушталган көнүгүүлөрдүн, тапшырмалардын методикалык жактан туура келишин талдоо.	Реферат жазуу
3	Сөз курамы боюнча аткарылуучу көнүгүүлөр	Сөз курамынын программада берилиши. Окуу китептериндеги көнүгүүлөрдүн мааниси. Мугалим тарабынан сунушталуучу көнүгүүлөр.	Баяндама
4	Фразеологизмдер менен макал-лакаптардын айырмасын окутуу.	Берилген тема боюнча материалдарды топтоо. Канчанчы класста фразеологизмдер окутулушун тактоо. План-конспекти иштөө.	Сабак өтүү
5	Тууранды сөздү окутуу боюнча методикалык маселелер.	Тууранды сөздөр боюнча адабияттарды топтоо. Программа боюнча аныктоо. Окутуунун методдорун тандоо.	Реферат
6	Сөз айкашын окутуу.	Методикалык адабияттарды топтоо. Программалык материалын аныктоо. План-конспекти иштөө.	Сабак өтүү
7.	Публицистикалык стилдеги тексттерди окутуу.	Тиешелүү материалдарды топтоо. Публицистикалык стилдегитекстерге тилдик талдоо жүргүзүүнүн ыкмаларын окуп-үйрөнүү.	Курстук иш
8	Стилистикалык жана стилдик каталардын алдын алуу.	Т.Аширбаевдин Кыргыз тилинин стилистикасы китептерин окуп чыгуу. Стилдик жана стилистикалык каталардын айырмасын түшүнүү. Сабакта каталардын үстүндө иштөө ыкмаларын өздөштүрүү.	Реферат
9	Кыргыз тилин окуп-үйрөнүүдө күтүлүүчү натыйжалар.	Кыргыз тилин окутуунун мазмундук багыттарын аныктоо. Окутуунун максат, милдет, принциптерин окуп жыйынтык чыгаруу.	Баяндама

10	Кыргыз тили-окуучуларды кептешүү маданиятына үйрөтүүчү негизги предмет.	Материалдарды топтоо. Окуучулардын сөз байлыгын арттыруучу, маданияттуу кептешүүгө тарбиялоочу усулдарды тандоо.	Курстук иш
11	Кыргыз тилин окутууда көрсөтмө куралдарды пайдалануунун мааниси.	Тиешелүү адабияттарды топтоо. Чыгармачылык менен көрсөтмө куралдардын макетин түзүү. Методикалык ыкмаларды сунуштоо.	Баяндама
12	Үйгө тапшырма берүү.	Педагогикалык багыттагы адабияттардан үйгө тапшырма берүү боюнча материалдарды топтоо. Үйгө тапшырма берүүнүн маанисин чечмелөө.	Баяндама
13	Жазуу иштерин жүргүзүүнүн илимий-методикалык негиздери.	Адабияттарды топтоо. Жазуу жумуштарынын түрлөрүн аныктоо. Жазуу жумуштарын жүргүзүүнүн ыкмалары. Баалоо критерийлери.	Курстук иш
14	Жөндөмөлөрдү окутуу.	Илимий, методикалык адабияттарды топтоо. Программа боюнча сааттын көлөмүн тактоо. План-конспекти иштөө.	Сабак өтүү
15	Орфографияны окутуу.	Кыргыз тилинин жазуу эрежелери боюнча жарык көргөн бардык адабияттарды топтоо. Орфографиянын принциптерин окуу. Кыргыз тилинин жазуу эрежелеринин жаңы редакциясы боюнча окутуунун оптималдуу ыкмаларын сунуштоо.	Реферат
16	Үндүүлөрдүн үндөштүк законун (сингармонизм) окутуу.	Фонетикалык кубулуштар боюнча илимий, методикалык материалдарды топтоо. Окутууда көрсөтмө куралдарды, дидактикалык материалдарды даярдоо ыкмалары.	Баяндама
17	Бир жана көп маанилүү сөздөрдү окутуу.	Окуу программадагы сааттык көлөмүн аныктоо. Адабияттарды топтоо. Окутуунун оптималдуу варианттарын сунуштоо.	Сабак өтүү

18	Улуттук эмес билим берүү мекемелеринде кыргыз тилин окутуу маселелери.	Улуттук эмес мектептер үчүн жарык көргөн программалык материалдар менен таанышуу. Адабияттарды топтоо. Окутуудагы өзгөчө маанилерине басым жасоо.	Реферат
19	Окутуунун интерактивдүү усулдары жана классты башкаруу.	Тиешелүү материалдарды топтоо. Салттуу окутуу менен интерактивдүү методдорду салыштыруу. Интерактивдүү усулдардын артыкчылыгын, кемчилигин көрсөтүү.	Баяндама
20	Ч.Айтматовдун «Бугу эне» уламышындага этномаданий лексиканын окутулушу.	Чыгарманы толук окуп чыгуу. Андагы этномаданий сөздөрдү терүү. Тилдин лексика бөлүмүн окутууда иллюстрациялык материал катары иштетүү ыкмалары.	Реферат

Кыргыз тилин окутуунун методикасынын өздөштүрүлүш сапатын көзөмөлдөө боюнча модулдардын болжолдуу суроолору

Биринчи модуль

1. Кыргыз тил предметинин башка предметтердин катарынан алган орду, өзгөчөлүгү. Мамлекеттик статуска ээ болушу (2004, апрель) жана анын негизги жоболору.
2. Кыргыз тили мугалимдерине коюлган талаптар жана милдеттери, коммуникативдик ишмердүүлүгү. Мугалимдин статусу.
3. Азыркы этаптагы кыргыз тили сабагы жана ага коюлган талаптар жана анын милдеттери.
4. Мектептерде фонетиканы окутуунун милдеттери. Фонетиканын системалуу курс катары окутулушу.
5. Кыргыз тилинин бөлүмдөрүн окутууга арналган методикалык эмгектер (фонетика, лексика, морфология, синтаксис ж.б) боюнча маалымат.
6. Үндүү тыбыштар жана алардын классификациясын окутуу, талдоо иштери фонетикалык жана графикалык өзгөчөлүгүн өтүүдө техникалык каражаттарды пайдалануу.
7. Үнсүз тыбыштар жана алардын программада берилиши, үнсүз тыбыштардын классификациясын окутуу. Талдоо ыкмалары.

8. Кыргыз тилин окутууда алдыңкы тажрыйбалуу, мыкты мугалимдердин жетишкен ийгиликтерин жайылткан журналдар жана газеталар.
9. Муун жана анын түрлөрүн, басымдын колдонулушун, интонациянын оозеки жана жазма кептеги маанисин окутуунун практикалык маанилери.
10. Фонетикалык материалдардын негизинде окуучулардын кеп маданиятын калыптандыруу, байланыш кебин өстүрүүнүн методикалык маселелери.
11. Кыргыз тилинин лексика бөлүмүн үйрөтүүнүн мааниси, принциптери жана милдеттери. Лексика бөлүмүнүн башка бөлүмдөрдөн айырмасы.
12. Тематикалык тексттер менен иштөөдө өлкө таануу принциптеринин колдонулушу жана методикалык ыкмалары.
13. Лексикалык материалдарды окутуу этаптары. Сөздүн бир жана көп маанилүүлүгүн, тике жана өтмө маанилерин окутуу ыкмалары, дидактикалык материалдарды колдонуу.
14. Сөздүн омонимдик, синонимдик жана антонимдик маанилерин окутуу. Сөздүктөр менен иштөө ыкмалары.
15. Сөздүк составдын катмарларын окутууда интерактивдүү методдорду колдонуунун дидактикалык негиздери (диалектилик, кесиптик сөздөр, терминдер, эскирген сөздөр ж.б.)
16. Кыргыз тили сабагында предмет аралык байланышты түзүүдө интеграциялоо, комплекстүүлүк принцибине таянуунун негиздери.
17. Этиштин чак категориясы жана анын бөлүнүштөрүн окутуу жана талдоо ыкмаларын колдонуу.
18. Кыргыз тилин окутуу каражаттары, окуу комплекси. Окуу китебинин негизги окуу каражаты катары колдонулушу.
19. Кыргыз тили боюнча көрсөтмөлүүлүктүн каражаттары жана ОТК, алардын классификациясы, колдонуу методдорунун өзгөчөлүгү.
20. Кызматчы сөздөрдү окутуунун мааниси. Байламталар жана алардын грамматикалык маанилерин окутуунун принциптери.
21. Кеп өстүрүүнүн практикалык методдору жөнүндө түшүнүк (аңгеме, окуучулардын өз алдынча иштөө методдорунун колдонулушу).
22. Мектеп курсунда сын атоочтун окутулушу. Сын атоочтун грамматикалык маанилерин, бөлүнүштөрүн окутуу ыкмалары.

23. Сан атоочту окутуу. Анын маанилерине карай бөлүнүштөрүн, жөндөлүшүн окутуу ыкмалары, грамматикалык негиздери.
24. Ат атоочтун мектеп программасында берилиши, анын түрлөрүн, жөндөлүшүн окутуу ыкмалары, грамматикалык негиздери.
25. Жандоочтор, бөлүкчөлөр жана аларды окутуу. Көнүгүү жумуштарын синтаксистик байланышта аткаруу ыкмалары.
26. Кыргыз тили сабагы жана анын типтери.
27. Кыргыз тили сабагында теория менен практиканы байланыштыруу принциби жана талдоонун түрлөрү.
28. Сөз түркүмдөрүн окутуунун методикалык негиздери, принциптери.
29. Кыргыз тили предметин окутуунун системалуулук жана аң сезимдүүлүк, көрсөтмөлүүлүк принциптеринин колдонулушу.
30. Зат атоочтун грамматикалык маанилеринин мектеп курсунда берилиши, алардын окутулушу. Энчилүү жана жалпы зат атоочторду окутууда орфографиялык принциптердин колдонулушу.
31. 6-7-класстын альтернативдүү “Кыргыз тили” окуу китептери, алардын айырмачылыктары.
32. Зат атоочтун жөндөмө категориясын окутуу. Жөндөмө мүчөлөрдүн синтаксистик маанисин байланыштырып окутуу проблемалары.
33. Кыргыз тилин окутуунун методдорунун изилдениши жана учурдагы абалы.
34. Кыргыз тилинин окуу программаларынын тарыхы, урунтуу өзгөрүүлөрү жана толукталуу процесстери. Өркүндөтүлгөн программа (1984).
35. Фразеологизмдер жана алардын мектеп программасында берилиши. Фразеологизмдердин макал-лакаптардан айырмасы талдоо үлгүлөрү аркылуу окутуу ыкмалары.

Экинчи модулдун суроолору

1. Кыргыз тилинин программаларынын түзүлүш принциптери жана мазмуну. 1994-жылкы программанын артыкчылыгы жана алган багыты.
2. Программадагы жалпы билим жана системалуу курс катары берилген материалдарга мүнөздөмө. Теориялык жана практикалык машыгуулардын карым-катышта жайгаштырылышы.
3. 10-11-класстын “Кыргыз тили” окуу китебиндеги фонетикалык, лексикалык жана фразеологиялык материалдардын берилишине мүнөздөмө.

4. 6-7-класстын “Кыргыз тили” окуу китебиндеги морфологиялык материалдардын берилиши, методикалык аппараты.
5. Мектеп программасында грамматиканы окутуунун алган орду жана мазмуну. Грамматиканы окутуу принциптери.
6. Кыргыз тилин окутуу принциптеринин изилдениши жана алардын сунуш кылынышы.
7. Морфология менен синтаксистеги байланыштырып окутуунун мааниси. Терминдерди, түшүнүктөрдү окутуу ыкмалары.
8. Окутуунун илимийлүүлүк, системалуулук жана удаалаштык принциптеринин дидактикалык закон ченемдери.
9. Окуу китебинин негизги, кошумча тексттери жана методикалык аппараты. Эрежелердин, көнүгүүлөрдүн берилиши.
10. Лексикалык материалдын негизинде, окуучулардын сөз байлыгын өстүрүүдө тексттер, сөздүктөр менен иштөө ыкмалары.
11. Мектептерде сөз жасоону окутуунун мааниси, мазмуну жана принциптери. Сөз жасоонун түрлөрүн окутуунун методикалык ыкмалары.
12. Кыргыз тилин тереңдетип окутуунун максаты жана милдеттери.
13. Лексикография жөнүндө түшүнүк. Кыргыз тилиндеги сөздүктөрдүн түрлөрү менен иштөө ыкмалары.
14. Этиштин атоочтук, кыймыл атоочтук жана чакчылдык формаларын окутууда колдонулуучу ыкмалар жана окутуунун дидактикалык материалдары.
15. Кыргыз тили боюнча типтүү мектеп кабинети жана анын кызматы, анын билим берүү, тарбия берүүдөгү ролу.
16. Жаңы билимди өздөштүрүү, жалпылоо сабактары жана алардын максаты, милдеттери, дидактикалык каражаттары.
17. Сөз айкашынын сөздөн, сүйлөмдөн айырмасын окутуу ыкмалары.
18. Билгичтикти, машыгууну бышыктоо, кайталоо сабактары жана алардын максат, милдеттери.
19. Жөнөкөй сүйлөмдүн түрлөрүн окутуу принциптери, талдоо үлгүлөрү.
20. Байланыштуу кепти өстүрүү сабагы. Алардын типтик өзгөчөлүктөрү, негизги коммуникативдик милдеттери жана максаттары.
21. Сүйлөмдүн баш мүчөлөрүн окутуу методикасынын изилдениши, окутуу ыкмалары, каражаттары.
22. Аралаш (комбинациялык) сабак жана анын максаттары, план конспектиси окутуу каражаттары.

23. Айкындооч мүчөлөрдү окутуунун методикалык негиздери, синтаксистик талдоонун үлгүлөрү.
24. Кыргыз тили сабагында салттуу методдор жана инновациялык методдордун пайдалануу айырмачылыктары.
25. Сүйлөмдүн бир өңчөй мүчөлөрүнүн грамматикалык маанилерин окутуу. Талдоо ыкмаларынын үлгүлөрү, пунктограммасын үйрөтүү.
26. Кыргыз тили сабагында суроо, анын функциясы, түрлөрү жана милдеттери. Үй тапшырмасын берүү.
27. Татаал сүйлөмдүн синтаксисин окутуу ыкмалары, схемаларды пайдалануунун методикалык негиздери.
28. Окуучулардын билимин, эмгегин баалоо нормативдери.
29. Тең байланыштагы татаал сүйлөмдүн түрлөрүн окутуунун грамматикалык дидактикалык принциптери.
30. Орфографиялык сабаттуулуктун мааниси, милдети жана окутуу принциптери.
31. Багыныңкы татаал сүйлөмдүн түрлөрүн окутуунун методикалык маселелери жана колдонулуучу дидактикалык материалдар, синтаксистик талдоо үлгүлөрү.
32. Пунктуациялык сабаттуулуктун мааниси жана окутуу этаптары, милдеттери.
33. Диктант жана анын түрлөрүн окутуу, анын тексттерине коюлуучу талаптар.
34. Класстан тышкаркы иштердин мазмуну, милдети жана уюштуруу принциптери.
35. Орфограмма. Орфографиялык каталарды классификациялоо жана алардын үстүндө иштөө, учет жумушу.
36. Кеп ишмердүүлүгүнүн процесстерин (окуу, угуу, сүйлөө, жазуу). Класстык этап боюнча окутуу маселелери.
37. Текст жана анын мүнөздүү белгилери, стилдери жана типтери аларды окутуу.
38. Стилистикалык каталардын мүнөзү жана анын түрлөрү. Стилистикалык каталардын алдын алуу жана текстти редакциялоо ыкмаларынын үлгүлөрү.
39. Сүйлөмдөгү төл жана бөтөн сөздү окутуу, талдоо ыкмалары.
40. Окутуунун жаңы технологияларын колдонуунун методикалык негиздери.

Кыргыз тилин окутуунун усулу дисциплинасынын мазмуну

№	Бөлүмдүн аталышы	Лекция	Практика	Өз ал-дынча иштин сааты	Жалпы саат
1	Кыргыз тилин окутуунун методикасынын илим катары калыптанышы. Методологиялык негиздери, башка илимдер менен байланыштары	8	8	16	30
2	Кыргыз тилин окутуунун дидактикалык жана предметтик принциптери, окутуунун салттуу жана инновациялык методдору	9	10	20	35
3	Кыргыз тили боюнча билим берүү процессин уюштуруу. Сабактын типтери жана түрлөрү.	10	10	20	45
4	Кыргыз тил илиминин бөлүмдөрүн окутуу. Байланыштуу кепти окутуу методдору.	12	12	22	45
5	Кыргыз тилин тереңдетип окутуу. Класстан тышкаркы иштерди уюштуруу	6	5	12	25

1-бөлүм. Кыргыз тилин окутуунун методикасынын илим катары калыптанышы. Предмет аралык байланыштары. Кыргыз тилин окутуу методикасынын мааниси, зарылдыгы, тарыхы, өнүгүшү. Орус методист-окумуштууларынын кыргыз тилинин методикасына тийгизген таасири. Кыргыз методист-окумуштууларынын алгачкы көз

караштары. Предмет аралык байланыш. Кыргыз тили боюнча окуу программалары, окуу китептери жана окутуу каражаттары.

2-бөлүм. Кыргыз тилин окутуунун дидактикалык жана предметтик принциптери, салттуу жана инновациялык методдор. Кыргыз тилин окутуу методдорунун изилдениши жана андагы сунуштар. Окутуунун жаңы технологиялары. Кыргыз тили сабагы жана анын типтери, формалары. Окуучулардын билимин баалоо нормативдери.

3-бөлүм. Сабак жөнүндө жалпы түшүнүк. Сабактын концепциясынын элементи. Сабактын формаларын тандоонун негиздери. Сабактын түзүлүшү, түрлөрү, типтери. Сабакты талдоо критерийлери.

4-бөлүм. Кыргыз тил илиминин бөлүмдөрүн окутуу методикасынын жалпы маселелери. Фонетиканы окутуу. Лексика жана фразеологияны окутуу. Сөз жасоону окутуу. Грамматиканы окутуу (морфология жана синтаксис). Пунктуацияны окутуу. Талдоо жумуштары. Байланыштуу кепети окутуу. Байланыштуу кепти өстүрүү иш-аракеттеринин багыттары. Стилистиканы окутуу. Кеп маданиятын өстүрүү. Адабий тилдик нормалардын критерийлери.

5-бөлүм. Кыргыз тилин тереңдетип окутуу. Кыргыз тили боюнча класстан тышкаркы иштер. Факультативдик курстарды уюштуруу. Кыргыз тили боюнча кабинет жасоонун методикасы.

Лекциялык сабактардын планы

1-лекция. Кыргыз тилин окутуу методикасынын калыптанышы, өнүгүш жана башка илимдер менен болгон байланышы

1. Кыргыз тилинин методикасынын тарыхы, өнүгүшү, методист-окумуштуулардын көз караштары;
2. Кыргыз тилин окутуу методикасынын азыркы абалы, илимий-теориялык жетишкендиктери, методикалык табылгалары;
3. Кыргыз тилин окутуу методикасынын ички жана сырткы предметтер аралык байланышы.

Сунушталган адабияттар:

1. Осмонкулов А. Кыргызстандын эл агартуу ишинин жана эне тилин окутуунун тарыхынан. Ф., 1971-ж.
2. Осмонкулов А. Мектептерде кыргыз тилин окутуу методикасынын илим катары өнүгүшү. (1959-1988). Бишкек, КМУУ, 1992.
3. Осмонкулов А. Жалпы билим берүүчү мектептерде кыргыз тилин окутуунун тарыхы. Бишкек, 2006.
4. Шакирова Л.З., Саяхова Л.Т. Практикум по методике преподавания русского языка в национальной школе. Санкт-Петербург., 1992.
5. Текучев А.В. Методика русского языка в средней школе. М. “Просвещение”, 1980.

2-лекция. Кыргыз тилинин окутуунун усулунун изилдөө объектиси, башка предметтердин арасынан алган орду

1. Мектеп курсунда кыргыз тилинин башка предметтердин арасында алган орду;
2. Кыргыз тилин окутуунун мазмуну, максат, милдеттери;
3. Кыргыз тил сабактарында предмет аралык байланышты түзүүнүн методикалык негиздери;
4. Кыргыз тил мугалимдерине коюлган педагогикалык жана предметтик адистик талаптар.

Сунушталган адабияттар:

1. Методика преподавания русского языка. М. 1990.

2. Үмөталиев Б., Сартбаев К., Жакыпов Ы. Педагогикалык окуу жайларында кыргыз тилин окутуунун методикасы. Ф., «Мектеп», 1980

3. Үсөналиев С. Кыргыз тилин окутуунун методикасы. Ф., «Мектеп», 1975.

4. Чыманов Ж. Кыргыз тилин окутуунун теориясы жана практикасы. Бишкек, 2009.

5. Тагаева З. Сөздүктөрдүн окуу куралы катары пайдаланылышы. Илимий эмгектердин жыйнагы (Психологиялык, педагогикалык илимдердин сериясы). ОшМУ, 2001.

6. Эшиев А.М. Орто түрк доорундагы педагогикалык ойлор. – Б.: 2006.

7. Бекбоев И. Инсанга багыттап окутуу технологиясынын теориялык жана практикалык маселелери. Б. Педагогика-2003.

8. Кыргыз педагогикасы: энциклопедиялык окуу куралы. – Б.: 2004.

3-лекция. Кыргыз тили боюнча окуу программалары, окуу китептери, окуу каражаттары

1. Окутуу иш-чараларын пландаштыруу, программалардын түзүлүш принциптери;

2. Кыргыз тили окуу китептери жана алардын альтернативдери;

3. Кыргыз тили боюнча окуу иштеринин уюштурулушу.

Сунушталган адабияттар:

1. Бекбоев И.Б. Педагогикалык процесс: эки көнүмүштөр жана жаңычылык көз караштар. Бишкек, 2005.

2. Кыргызстандагы билим берүү мекемелеринин стратегиялык мааниси жана окуу куралдарынын сапаты. Бишкек, 2008

3. Кыргыз республикасынын мектептерде предметтик билим берүүнүн мамлекеттик стандарттары. Бишкек, 2006.

4. Жаңы муундагы окуу китебинин мазмуну менен ички түзүлүшүн баалоо боюнча жобо жана практикалык колдонмо. Бишкек, 2006.

5. Улуттук мектептерде кыргыз тилин окутуу методикасынын программасы. Осмонкулов А., Тагаева З. Ош, 2002.

4-лекция. Кыргыз тилин окутуу принциптери жана методдору

1. Окутуу принциптери жана анын түрлөрү;
2. Окутуу методдорунун дидактикалык функциялары;
3. Кыргыз тилин окутуу методикасынын окутуу технологиясы жана анын кийинки жетишкендиктери.

Сунушталган адабияттар:

1. Кыргыз Республикасынын мектептерде предметтик билим берүүнү жаңылоонун концепциясы. Бишкек, 1995.
2. Кыргыз педагогикасы. Энциклопедиялык окуу куралы. Бишкек, 2009.
3. Бекбоев И., Алимбеков А. Азыркы сабакты даярдап өткөрүүнүн технологиясы. Бишкек, 2011.
4. Үсөналиев С., Үсөналиева Г. Мектепте кыргыз тилин инновациялык (жаңылануу) процессинин негизинде окутуу. Бишкек, 2006.
5. Чыманов Ж. Кыргыз тилинин теориясы жана практикасы. Бишкек, 2009.

5-лекция. Кыргыз тил сабагынын жаңы технологиялары, типтери жана түрлөрү

1. Кыргыз тил сабагын типтерге ажыратуунун критерийлери;
2. Кыргыз тил сабагынын типтери;
3. Сабактын түрлөрү.

Сунушталган адабияттар:

1. Байгазиев С. Окутуунун интерактивдик методу. Б., 2004.
2. Чыманов Ж.А. Кыргыз тили: сабактын теориясы жана практикасы. Б., 2007
3. Мамбетакунов Э., Сияев Т. Педагогиканын негиздери. Б., 2008.
4. Селевко Г.К. Традиционная педагогическая технология и ее гуманистическая модернизация. М:2005.
5. Алимбеков М. Этнопедагогика илими жөнүндө жалпы маалымат. Эл агартуу, 1996. №7.

**6-лекция. Кыргыз тилинин бөлүмдөрүн окутуу маселелери.
Фонетика, орфографияны окутуу**

1. Мектепте фонетика боюнча билим берүүнүн теориялык жана практикалык маселелери;
2. Орфографиялык эрежелерди окутуу жана аларды кыргыз тили сабактарында үйрөтүү этаптары;
3. Кыргыз орфографиясынын жаңы редакциясынын өзгөчөлүктөрүн окутуу.

Сунушталган адабияттар:

1. Осмонкулов А. Кыргыз тилинин тыбыштык системасын окутуу Ф., “Мектеп”, 1986.
2. Садабаев А. Фонетиканы окутуунун сапатын көтөрүү. Ф.,1966.
3. Үсөналиев С. Кыргыз орфографиясын окутуунун очерки. Ф.,1973.
4. Кыргыз тилинин жазуу эрежелери. Бишкек, 2008.
5. Кыргыз тилинин жазуу эрежелери жана аны практикада колдонууга карата методикалык көрсөтмөлөр. Бишкек, 2008.
6. Карасаев К. Орфографиялык сөздүк. Фрунзе «Мектеп»,1983.

7-лекция. Лексика жана фразеологияны окутуу

1. Кыргыз тилинин лексикасын окутуунун теориялык, практикалык мааниси;
2. Лексикалык материалдарды окутуу, окуучулардын сөз байлыгын өстүрүүнүн методикалык маселелери;
3. Фразеологизмдерди окутуу аркылуу окуучулардын сөз маданиятын өстүрүү усулдары.

Сунушталган адабияттар:

1. Үсөналиев С. 5-6-класстардын кыргыз тилинин методикалык колдонмосу. М.,1971.
2. Касымов А. Интерактивдик методдор жана оюндар. Бишкек, 2008.
3. Үсөналиев С. Кыргыз тилин окутуунун методикасы. Фрунзе, 1997.

4. Осмонкулов А. Орто мектептин 6-класстарында лексиканы окутуунун методикасы. Фрунзе, «Мектеп», 1984.

5. Чыманов Ж. Кыргыз тилин окутуунун теориясы жана практикасы. Бишкек, 2009.

6. Тагаева З. Мектеп курсунда лексиканы окутуу. Ош, 2005.

7. Эгембердиев Ф. Фразеологияны 11-класста окутуу. Бишкек, 1992.

8-лекция. Грамматиканы окутуунун жалпы маселелери. Сөз составын окутуу

1. Мектепте грамматикалык материалдарды окутуунун мааниси жана мазмуну;

2. Сөз составын окутуунун мааниси, мазмуну жана принциптери;

3. Сөз жасоонун түрлөрүн окутуу;

4. Сөздүн составы боюнча талдоо жумуштарын үйрөтүү ыкмалары;

Сунушталган адабияттар:

1. Кыргыз Республикасынын мектептерде предметтик билим берүүнү жаңылоонун концепциясы. Бишкек, 1995.

2. Чыманов Ж. Кыргыз тилин окутуунун теориясы жана практикасы. Б., 2009.

3. Гуломов А. Она тили укитиш принциптери, методикалары. Т., 1992.

4. Култаева Ү.Б. Кыргыз тилин бөтөн тил катары окутуунун методикасы. Б., 1995.

5. Байгазиев С. Окутуунун интерактивдик методу. Бишкек, 2004.

6. Үсөналиев С. Кыргыз тилин окутуунун методикасы. Фрунзе, 1975.

7. Орузбаева Б. Сөз курамы. Б., 2000.

9-лекция. Сөз түркүмдөрүн окутуу

1. Маани берүүчү сөз түркүмдөрүн окутуу методдору;

2. Зат атоочту окутуу ыкмалары;

3. Сын атооч, сан атоочторду окутуу;

4. Ат атоочту окутуунун айрым маселелери;

5. Этиш жана анын грамматикалык категорияларын окутуу;

6. Тактоочту окутуу;

Сунушталган адабияттар;

1. Мураталиева Ж. Морфологияны синтаксистин негизинде окутуу маселелери. Бишкек, “Мектеп”, 1997.
2. Сартбаев К.К. Кыргыз тилин окутуунун методикасы. Фрунзе, 1978.
3. Үсөналиев С. Кыргыз тилин окутуунун методикасы. Фрунзе, “Мектеп” 1975.
4. Үсөналиев С. Морфологияны жана орфографияны окутуу. Фрунзе, 1985
5. Ониук В.А. Урок в современной школе. М., 1981
6. Мукамбаев Ж., Осмонкулов А. Кыргыз тилинин морфемалык сөздүгү. Ф., “Мектеп” 1978.
7. Жороев Т. Кызыктуу кыргыз тили (Маани берүүчү сөз түркүмдөрү боюнча дидактикалык оюндар жыйнагы). Ош, 2005.
8. Кадыркулова М. Сан атоочту окутуунун айрым маселелери. Фрунзе, 1975.
9. Кудайбергенов С. Сын атооч, сан атооч жана аларды мектепте окутуу. Фрунзе, “Мектеп” 1960.
10. Кудайбергенов С. Ат атоочту окутуу методикасынын кээ бир маселелери. Фрунзе, “Мектеп”, 1970

10-лекция. Өзгөчө сөз түркүмдөрүн окутуу

1. Тууранды сөз жана анын маанилерин окутуу;
2. Сырдык сөздөрдү окутуу;

Сунушталган адабияттар:

1. Бекбоев И.Б. Инсанга багыттап окутуу технологиясынын теориялык жана практикалык маселелери. Бишкек, «Педагогика» 2003.
2. Жороев Т. Кызыктуу кыргыз тили (Маани берүүчү сөз түркүмдөрү боюнча дидактикалык оюндар жыйнагы). Ош, 2005.
3. Үсөналиев С. Кыргыз тилин окутуунун методикасы. Фрунзе, 1975.
4. Кудайбергенов С. Сын атооч, сан атооч жана аларды мектепте окутуу. Фрунзе, «Мектеп» 1960.
5. Мураталиева Ж. Морфологияны синтаксистин негизинде окутуу. Бишкек, 1996.

6. Элчиев Ж. Сүйлөмгө грамматикалык жана мазмундук талдоо жүргүзүү. Бишкек, 2002.

11-лекция. Кызматчы сөз түркүмдөрүн окутуу

1. Байламталар жана алардын грамматикалык маанилерин окутуу;
2. Жандоочторду окутуу;
3. Бөлүкчөлөрдү окутуу.

Сунушталган адабияттар:

1. Үмөталиев Б., Сартбаев К., Жакыпов Ы. Педагогикалык окуу жайларында кыргыз тилин окутуунун методикасы. Ф., «Мектеп», 1980.
2. Мусабаев Р. Кызматчы сөздөрдү окутуу. Ф., “Мектеп”, 1968
3. Сартбаев К.К. Кыргыз тилин окутуунун методикасы. Фрунзе, 1978
4. Основы методики русского языка в 4-8 классах. М., «Прос». 1983.

12-лекция. Синтаксистин окутуу

1. Мектеп программасында синтаксистин системалуу курсунуну окутулушу;
2. Сөз айкашынын сөздөн, сүйлөмдөн айырмасын окутуу ыкмалары;
3. Жөнөкөй сүйлөмдүн түрлөрү боюнча талдоо жүргүзүү ыкмалары;
4. Баш жана айкындооч мүчөлөрдү окутуу;
5. Сүйлөмдүн бир өңчөй мүчөлөрүн окутуунун методикалык маселелери;

Сунушталган адабияттар:

1. Өмүралиев Б., Жаманкулова З. Кыргыз тилинин синтаксистин окутуу. Ф., 1978
2. Өмүралиев Б. Кыргыз тилинин синтаксистин окутуу методикасы. Ф., “Мектеп”, 1990.
3. Онишук В.А. Урок современной школе. М., 1981.
4. Элчиев Ж. Сүйлөмгө грамматикалык жана мазмундук талдоо жүргүзүү. Бишкек, 2002.

5. Чыманов Ж.А. Кыргыз тили: Сабактын теориясы жана практикасы. Бишкек, 2007.

13-лекция. Татаал сүйлөмдүн синтаксисин окутуу

1. Татаал сүйлөмдүн түрлөрүн окутуунун методикалык ыкмалары;

2. Төл жана бөтөн сөздөрдү окутуу;

3. Тыныш белгилерди окутуу;

4. Синтаксистик талдоо жүргүзүүнүн үлгүлөрү.

Сунушталган адабияттар:

1. Текучев А.В. Методика русского языка в средней школе. М., «Прос», 1980

2. Нуруев Т. Кыргыз тилинин пунктуациясы. Ош, 2006.

3. Өмүралиев Б. Кыргыз тилинин синтаксисин окутуу методикасы. Ф., «Мектеп» 1990.

4. Калдымолдоева А. Багынычтуу татаал сүйлөмдү окутуу. Ф., 1971.

5. Жапаров А. Кыргыз тилинин синтаксиси. Ф., «Мектеп», 1979.

6. Жалилов А. Кыргыз тили боюнча талдоонун түрлөрү. Бишкек, 1995.

7. Блинов Г.И. Методика пунктуации в школе. М., 1983.

14-лекция. Стилистиканы окутуу

1. Мектеп программасында стилистикалык материалдардын берилиши;

2. Стилистиканы окутуунун методикалык маселелери;

3. Иш кагаздарынын түрлөрүн окутуунун мааниси жана милдеттери;

4. Стилистикалык каталардын алдын алуу ыкмалары.

Сунушталган адабияттар:

1. Ашырбаев Т. Кыргыз тилинин стилистикасы. Стилистиканын жалпы маселелери. Бишкек, 2000.

2. Акматов Т., Аширбаев Т. Мамлекеттик тил. Иш кагаздарынын жүргүзүлүшү. Бишкек, 2000.

3. Идирисов А. Мектептерде иш кагаздарын окутуу методикасы. Фрунзе, мектеп, 1975.

4. Чыманов Ж. Байланыштуу кепти окутуунун негиздери. Бишкек, “Мектеп” 1996.

5. Аширбаев А. Стилдик жана стилистикалык каталар. Ош, 2001.

6. Эшиев А. Окуучулардын байланыштуу кебин өстүрүүнүн айрым жолдору. (6-7-кл) Бишкек, «Мектеп», 1995.

15-лекция. Байланыштуу кепти окутуу маселелери

1. Байланыштуу кептин окуу программасында берилиши жана анын мазмуну;

2. Байланыштуу кепти окутуу принциптери;

3. Окутуу каражаттары жана алардын дидактикалык милдеттери;

4. Байланыштуу кепти тилдик деңгээлдердин негизинде окутуу.

Сунушталган адабияттар:

1. Тагаева З. Кыргыз тили сабактарында байланыштуу кепти окутуу методикасы. Ош, 2008.

2. Давлетов С. Байланыштуу речь. Бишкек, “Мектеп”, 1999.

3. Чыманов Ж. Байланыштуу кепти окутуунун негиздери. Бишкек, “Мектеп” 1996.

4. Эшиев А. Окуучулардын байланыштуу кебин өстүрүүнүн айрым жолдору. (6-7-кл) Бишкек, «Мектеп», 1995

5. Львов М.В. Лингвистические основы преподавания языков. М., 1983.

16-лекция. Кыргыз тилин тереңдетип окутуу

1. Кыргыз тили боюнча класстан тышкары иштерди уюштуруу;

2. Факультативдик курсту уюштуруу;

3. Кыргыз тили боюнча кабинетти жасалгалоонун методикалык маселелери.

Сунушталган адабияттар:

1. Панов Б.Т. Внеклассная работа по русскому языку. М, 1980

2. Зельманова Л.М. Кабинет русского языка в средней школе. М, Просв, “Мектеп” 1981.

3. Сартбаев К.К. Кыргыз тилин окутуунун методикасы. Фрунзе. 1978.

4. Өмүралиев Б. Кыргыз тилин окутуунун урунтуу маселелери. Ф., “Мектеп”, 1978.

Практикалык сабактардын планы

1-практикалык сабак

Тема: Кыргыз тили боюнча нормативдик документтер

1. Кыргыз тили боюнча түзүлгөн программалардын мазмуну, структуралык түзүлүшү;

2. Кыргыз тили окуу китептери;

3. Кыргыз тили окуу китептеринин альтернативдери жөнүндө.

Сабакта талкуулануучу маселелер:

1. Кыргыз тили боюнча программанын түзүлүшүнө анализ бергиле. Түзүлүш принциптерин аныктагыла. Ар бирине түшүнүк бергиле.

2. Кыргыз тилинин тилдик материалдарынын класстар боюнча бөлүштүрүлүшүнүн практикалык багыты эмнеге негизделет?

3. 5-11-класстарда колдонулуп жаткан «Кыргыз тили» окуу китептеринин бүгүнкү варианттары, алардын библиографиялык маалыматтарына мүнөздөмө. Китептердеги лингвистикалык терминдер, аныктамалар, теориялык маалыматтардын берилиши, көнүгүү жумуштары, иллюстрациялык каражаттары. Окуучулардын таанып-билүүсүн өстүрүүчү, тарбия берүүчү практикалык материалдарын талдоо.

4. Альтернативдүү окуу китептери боюнча жеке пикириңер кандай? Окутууда өз кедергисин тийгизеби? Андай кырдаалдан чыгуунун кандай жолдору бар?

Сунушталган адабияттар:

1. Панов Б.Т. Внеклассная работа по русскому языку. М, 1980.

2. Зельманова Л.М. Кабинет русского языка в средней школе. М., Просв, “Мектеп” 1981.

3. Сартбаев К.К. Кыргыз тилин окутуунун методикасы. Фрунзе. 1978.

4. Өмүралиев Б. Кыргыз тилин окутуунун урунтуу маселелери. Ф., “Мектеп”, 1978.

№2 практикалык сабак

1. Кыргыз Республикасынын мектептеринде предметтик билим берүүнүн мамлекеттик стандарттары. Бишкек, 2006.

2. Кыргызстандагы билим берүү мекемелеринин стратегиялык мааниси жана окуу куралдарынын сапаты. Бишкек, 2008

3. Кыргызстандагы билим берүү системасы: кечээ, бүгүн жана эртең. Макалалар жыйнагы. Бишкек, 2008.

4. Кыргыз тили окуу китептери 5-11-класстар үчүн.

2-практикалык сабак

Тема: Кыргыз тили боюнча окуу иштеринин уюштурулушу

1. Жалпы билим берүүчү мектептердеги кыргыз тили предметинин орду;

2. Кыргыз тили мугалимине коюлган педагогикалык-адистик талаптар;

3. Окуу процессин уюштуруунун негизи-сабак.

Сабакта талкуулануучу маселелер

1. Жалпы билим берүүчү мектептерде башка предметтер үчүн кыргыз тилинин кандай таасири бар?

2. Бүгүн орто мектептердеги кыргыз тилин окутуу маселесинде кандай көйгөйлөр бар? Мугалимдердин адистик деңгээли кандай? Кантип жакшыртууга болот?

3. «Мугалим», «сабак», «окутуу», «тарбия» түшүнүктөрүнө альтернативдүү аныктамаларды ойлоп тапкыла.

4. 21-кылымдагы мугалим кандай болуш керек? (диспут)

Сунушталган адабияттар:

1. Бекбоев И. Инсанга багыттап окутуу технологиясынын теориялык жана практикалык маселелери. Б.: Педагогика, 2003.

2. Байгазиев С., Рысбаев С.К. Педагогикалык тажрыйба: Изденүүлөр жана табылгалар.-Ф.:1989.

3. Алимбеков А. Кыргыз элинин билим берүү салттары. Б.: Педагогика, 2001.

4. Асанова М.Б. Сабак-азыркы билим берүү системасынын алкагында. Эл агартуу. 2005, №3-4.

5. Чыманов Ж. Кыргыз тилин окутуунун теориясы жана практикасы. Бишкек, 2009.

3-практикалык сабак

Тема: Кыргыз тилин окутуунун дидактикалык принциптери

1. Окутуунун принциптери боюнча окумуштуулардын пикирлери;

2. Окутуу принциптеринин дидактикалык закон-ченемдери;
3. Кыргыз тилин окутуунун принциптери;

Сабакта талкуулануучу маселелер

1. Окутууда эмне үчүн дидактикалык принциптерге таянабыз?
2. Кыргыз тилин окутууда эң негизги принцип катары кайсы принципти негизге алабыз жана эмне үчүн?
3. Окутуу иштерин, формаларын жөнгө салууда кайсы принципти негиз кылабыз?
4. Я.А.Каменский окутуунун кайсы принцибин негиздеген жана анын калган дидактикалык принциптер менен канчалык байланышы бар?

Сунушталган адабияттар:

1. Чыманов Ж. Кыргыз тилин окутуунун теориясы жана практикасы. Бишкек, 2009.
2. Бекбоев И., Алимбеков А. Азыркы сабакты даярдап өткөрүүнүн технологиясы. Бишкек, 2011.
3. Сартбаев К.К. Кыргыз тилин окутуунун методикасы. Фрунзе, 1978
4. Култаева Ү.Б. Кыргыз тилин бөтөн тил катары окутуунун методикасы. Бишкек, 2003.
5. Лекциялык материалдар.

4-практикалык сабак

Тема: Кыргыз тилин окутуу методдору жана каражаттары

1. Кыргыз тилин окутуу методдору боюнча окумуштуулардын көз караштары;
2. Окутуу методдорунун лингвистикалык, дидактикалык функциялары;
3. Кыргыз тилинин окутуу каражаттарынын комплекси боюнча түшүнүк;
4. Көрсөтмө куралдарды жасоонун ыкмалары;

Сабакта талкуулануучу маселелер

1. Эмнени окутуу керек?, Кантип окутуу керек?, Эмне үчүн так ушундай окутуу керек?, деген суроолорго жооп издегиле.
2. «Метод», «ыкма», «жол», «жобо» деген түшүнүктөр боюнча ой жүгүртүп сүйлөгүлө.

3. Кыргыз тилин окутуунун методикасы боюнча кандай илимий-практикалык эмгектерди билесиңер?

4. Берилген тапшырмалар боюнча көрсөтмө куралдардын ба-сылма түрүн даярдашат.

5. Техникалык окуу каражаттарына кайсылар кирет? Окутуунун бүгүнкү шартында алардын мааниси канчалык?

Сунушталган адабияттар:

1. Кадневский М.В. Традиционные и инновационные средства оценивания и контроля в образовании. Монография. Омск, 2012.

2. Учебники педагогики. Раздел «Методы обучения и контроля».

3. Бекбоев И., Алимбеков А. Азыркы сабакты даярдап өткөрүүнүн технологиясы. Б, 2011.

4. Үсөналиев С., Өмүралиев Б. Азыркы кыргыз тилинин таблицалары /фонетика, морфология, синтаксис. Бишкек, 2003.

5. Лекциянын материалдары.

5-практикалык сабак

Тема: Кыргыз тил сабагынын типтери жана формалары

1. Кыргыз тил сабагын типтерге ажыратуу критерийлери;

2. Сабактын типтеринин дидактикалык структурасы жана методикалык закон-ченеми;

3. Сабактын формалары жана бүгүнкү күндөгү сабактын жаңы моделдери;

4. Мугалимдин сабакка даярдануусундагы методикалык маселелер.

Сабакта талкуулануучу маселелер

1. Чың билим берүү, текшерүү сабактарынын типтеринин структурасын иштегиле.

2. Окутуунун «инновациялык технологиялары», «окутуунун интерактивдүү усулдары» деген түшүнүктөргө альтернативдүү аныктама ойлонгула.

3. Бөлүнгөн темалар боюнча сабактын жаңы формаларын тандап, ошого ылайык сабактын план-конспектисин жазуу. Андан кийин талкуулоо.

4. Үй тапшырма берүүдө эмнелерге көңүл буруу зарыл?

Сунушталган адабияттар:

1. Бекбоев И.Б. Педагогикалык процесс: эски көнүмүштөр жана жаңычылык көз караштар. Бишкек, 2005.
2. Байгазиев С. Окутуунун интерактивдик методу. Бишкек, 2004.
3. Панов В.Т. Типы и структуры уроков русского языка. М.,1986.
4. Лекциялык материалдар.

6-практикалык сабак

Тема: Өзгөчө сөз түркүмдөрүн окутуу

1. Сырдык сөздөрдүн сөз түркүмү катары мүнөздөмөсү, тыныш белгилеринин пунктуациялык негизде коюлушун окутуу милдеттери.
2. Сырдык сөз катышкан сүйлөмдөрдү интонациялык жактан туура окууга үйрөтүү ыкмалары.
3. Тууранды сөздөрдүн семантикалык жактан бөлүнүшүн окутуу.

Сабакта талкуулануучу маселелер:

1. Сырдык сөздөрдүн мүнөздүү түрдө сүйлөшүү стили менен көркөм стилде колдонулушун окутууда пайдаланылуучу көрсөтмө куралдарды даярдоонун методикасы.
2. «Сырдык сөздөрдө коюлуучу тыныш белгилер» деген темага топтордо план-конспекти түзүп презентация жасоо.
3. Элес тууранды сөздөр катыштырылган тексттеги тууранды сөздөрдү талдоого алууда окуучуларга талдоонун тартибин үйрөтүү.

Сунушталган адабияттар:

1. Тагаева З. Кыргыз тилин окутуунун методикасы боюнча текшерүү иштери. Ош,2011.
2. Мураталиева Ж. Морфологияны синтаксистин негизинде окутуу. Бишкек,1996.
3. Абдувалиев И. Кыргыз тили (морфология боюнча лекциялар курсу). Б., 2003.
4. Култаева Ү.Б. Окуучулардын адабий чыгармачылыгын өнүктүрүү методикасы. Б.,2003.

7-практикалык сабак

Тема: Көнүгүү жумуштарын иштетүүнүн натыйжалуу ыкмалары

1. Кыргыз тил сабагында көнүгүү жумуштарын жүргүзүүнүн максаты;
2. Көнүгүү жумуштарынын түрлөрү аны жүргүзүүдөгү методикалык көрсөтмөлөр;
3. Лингвистикалык көнүгүүлөрдү иштетүүнүн илимий-методикалык маселелери.

Сабакта талкуулануучу маселелер:

1. Кыргыз тили предметинде көнүгүүлөр менен иштөө кайсы учурларда жүргүзүлөт? Окуучулар иштөөчү тапшырмалар жана көнүгүүлөрдү тандоодо мугалим эмнеге таянат?
2. Ар бир сабакта иштетилүүчү көнүгүү жана тапшырмалар боюнча сабактын максаты эмнеге негизделет? 8-класста көнүгүү жумуштарын жүргүзүүдө сабактын максатын аныктагыла жана презентация жасагыла.
3. Бул сабактын жыйынтыгы кандай бааланат? Баалоонун кайсы түрү колдонулат?
4. Үйгө тапшырма берүүдө методикалык көрсөтмөлөр.

Сунушталган адабияттар:

1. Иптаров С. Адептик билим берүүнүн айрым илимий-методикалык маселелери. Б., 2012.
2. Тагаева З., Акматова А. Жат жазуулар жыйнагы. Ош, 2011.
3. Үсөналиев С. 5-6-класстарда кыргыз тилин окутуу. Фрунзе. «Мектеп» 1984.

8-практикалык сабак

Тема: Этиштин өзгөчө формаларын окутуу

1. Чакчылдык формалардын татаал этиштер менен бирге келиши тактоочко окшош белгилери, синтаксистик кызматын окутуунун ыңгайлуу ыкмалары;
2. Мектеп практикасында атоочтукту уюштуруучу мүчөлөрдүн өзгөчөлүктөрүн таблица аркылуу окутуу ыкмалары;

3. Кыймыл атоочту окутуудагы методикалык көрсөтмөлөр.

Сабакта талкуулануучу маселелер:

1. Чакчылдардын негизги кыймыл-аракет менен ар кандай байланышта болушун, синтаксистик кызматын түшүндүрүүдө кандай стратегиялык методдорду колдонууга болот?

2. Тексттерге чакчылдар, кыймыл атоочтор боюнча талдоо жүргүзүүнү үйрөтүүдө тексттер менен иштөөнүн методикалык маселелери.

3. «Чакчыл түрмөктөр» деген темага план-конспекти түзүү.

4. 10-класста –ган формасын окутуу боюнча сабактын фрагментин көрсөтүү.

Сунушталган адабияттар:

1. Үсөналиев С. Кыргыз тилинин морфологиясын окутуу. Фрунзе, 1990

2. Мураталиева Ж. Морфологияны синтаксистин негизинде окутуу. Бишкек, 1996.

3. Кайбылдаев А., Шералиев Д., Мусаева В. 4-8-класстарда кыргыз тилин окутуунун айрым маселелери. «Фрунзе», Мектеп»1986.

9-практикалык сабак

Тема: Синтаксистик байланыштарды окутуу

1. Синтаксистик байланыштарды окутууга арналган эмгектер;

2. Ээрчишүү, башкаруу, ыкташуу, таандык байланыштары сүйлөмдүн кайсы мүчөлөрүнүн ортосунда боло тургандыгын түшүндүрүү жолдору.

Сабакта талкуулануучу маселеле:

1. Кыргыз тили (8-9-кл. Б.Өмүралиев) окуу китебиндеги көнүгүүлөрдү иштеп чыгуу жана байланыштын түрлөрү боюнча сунуш пикирлерин билдирүү;

2. Синтаксистк байланыштын түрлөрү боюнча сабакка көрсөтмө курал даярдап анын маанисин түшүндүргүлө;

3.Үйрөтүүчү жат жазуу жаздыруунун методикалык маселелери.

Сунушталган адабияттар:

1. Тагаева З. Кыргыз тилин окутуунун методикасы боюнча текшерүү иштери. Ош, 2011.

2. Өмүралиева С. Азыркы кыргыз тилинен лабораториялык сабактар боюнча методикалык колдонмо. Фрунзе, 1987.

3. Өмүралиев Б. Кыргыз тилинин синтаксисин окутуунун методикасы. Ф., «Мектеп», 1990.

4. Айбылдаев А., Шералиев Д., Мусаева В. 6-8-класстарда кыргыз тилин окутуунун айрым маселелери. Фрунзе «Мектеп», 1986.

10-практикалык сабак

Тема: Грамматикалык талдоо жүргүзүүнүн методикалык маселелери

1. Сөздүн курамы боюнча талдоонун методикалык ыкмалары;
2. Морфологиялык талдоо жүргүзүүнүн тартибин үйрөтүү;
3. Синтаксистин материалдары боюнча талдоонун түрлөрүн окутуп-үйрөтүү маселелери.

Сабакта талкуулануучу маселелер:

1. Сөздүн курамы боюнча талдоо жүргүзүү кайсы принципке негизделет?

2. Морфологиялык талдоо жүргүзүүнүн этаптарын түшүндүрүүдө продуктивдүү ыкманы колдонуунун мааниси боюнча ой бөлүшкүлө. Оозеки талдоо жумуштарын кандай ыкмада жүргүзөбүз? Анын окуучулардын грамматикалык билимдерге ээ болуусунда жана коммуникативдик компетенцияларынын калыптанышында орду канчалык? Жазуу түрүндөгү талдоо жүргүзүүдө сүйлөмдү мугалим кандай ыкма аркылуу тандайт?

3. Сүйлөмгө талдоо жүргүзүүдө колдонулуучу шарттуу белгилерди түшүндүрүү жумуштары кандай ыкма аркылуу ишке ашат?

4. Грамматикалык талдоо жүргүзүүдө Венндин диаграммасынын колдонулушу боюнча ой-пикириңерди ортого салгыла.

5. Сөз айкашы боюнча талдоо ыкмасынын жүргүзүлүш тартибин үйрөтүүдө колдонулуучу методикалык кандай ыкмалар жакшы натыйжа берет?

6. Жөнөкөй сүйлөмгө талдоо жүргүзүү ыкмасы: Сүйлөмдүн түзүлүшү, айтылыш максаты, бөлүнүшү, сүйлөм мүчөлөрүнө ажыратылышы, талдоодо колдонулуучу шарттуу белгилердин окуучуларга

үйрөтүлүшү боюнча өз алдыңарча окутуунун оптималдуу ыкмаларды иштеп чыккыла.

7. Татаал сүйлөмгө талдоо жүргүзүүдө колдонулуучу окутуунун жаңы методдорун пайдалануунун артыкчылыгын мисалдар менен далилдегиле.

Сунушталган адабияттар:

1. Тагаева З. Кыргыз тилин окутуунун методикасы боюнча текшерүү иштери. Ош, 2011.

2. Мураталиева Ж. Морфологияны синтаксистин негизинде окутуу. Бишкек, «Мектеп», 1996.

3. Жалилов А. Кыргыз тили боюнча талдоонун түрлөрү. Бишкек, 1995.

4. Өмүралиев Б. Кыргыз тилиндеги татаал сүйлөмдү окутуу. Ф., 1971.

11-практикалык сабак.

Тема: Грамматикалык жактан сүйлөмгө мүчө боло албаган сөздөрдү окутуу

1. Мектеп программасында каратма, кириңди сөздөрдүн берилиши жана ага карата сааттардын бөлүнүшү;

2. Каратма сөздүн сүйлөмдөн алган орду, интонациялык өзгөчөлүгү, тыныш белгилери боюнча теориялык эрежелерди окутуу ыкмалары;

3. Кириңди сөздүн маанисин, түзүлүшүн, тыныш белгилерин окутуу ыкмалары.

Сабакта талкуулануучу маселелер:

1. «Сүйлөмгө мүчө боло албаган сөздөр» деген темадагы көрсөтмө таблицанын макетин түзүү;

2. Дидактикалык материалдарды даярдап сабакта пайдалануу ыкмасы;

3. Каратма жана кириңди сөздү окутууда көркөм тексттер менен иштөө, алардын кабатталып келип калышы боюнча талдоо иштерин тексттер аркылуу аудиторияда жүргүзүү;

4. Жаңы билим берүү тибиндеги сабактын план-конспектисин иштөө, презентациялоо;

Сунушталган адабияттар:

1. Өмүралиев Б. Кыргыз тилинин синтаксисин окутуунун методикасы. Фрунзе. Илим.1990.
2. Сартбаев К.К. Кыргыз тилин окутуунун методикасы. Фрунзе, 1978.
3. Нуруев Т. Кыргыз тилинин синтаксиси. Б., 2005
4. Жапаров А. Кыргыз тилинин грамматикасы. Педагогикалык окуу жайлары үчүн, 2-бөлүк, Синтаксис, Фрунзе.1951.

12-практикалык сабак

Тема: Төл жана бөтөн сөздөрдү окутуу

1. Бөтөн сөздүн тике жана кыйыр болуп бөлүнүшү жана аларга коюлуучу тыныш белгилер жөнүндө мектеп программасында берилиши;
2. Төл жана бөтөн сөздөрдө тыныш белгилердин коюлушун окутуу ыкмалары.

Сабакта талкуулануучу маселелер:

1. Кыргыз тилиндеги төл жана бөтөн сөздөрдүн аталышын чечмелегиле;
2. Тике сөздүн жана төл сөздүн ичинде орун алышы жана тыныш белгилери боюнча таблицанын макетин түзгүлө жана түшүндүргүлө;
3. Бөтөн сөздүн цитата аркылуу келиши жана анын тыныш белгилеринин коюлушу боюнча окутуу ыкмаларын сунуштагыла;
4. 7-класста «Төл жана бөтөн сөздөрдө тыныш белгилердин коюлушу» деген темага план-конспекти түзгүлө.

Сунушталган адабияттар:

1. Аттокуров А. Кыргыз тилинин синтаксиси. Ош, 2001.
2. Үсөналиев С., Өмүралиев Б. Азыркы кыргыз тилинин таблицалары. (Фонетика, орфография, лексика, морфология, синтаксис). Бишкек, 2003.
3. Жакыпов Ж., Сартбаев К., Султанкулов А. Педагогикалык окуу жайларында кыргыз тилин окутуунун айрым маселелери. Б., «Мектеп», 1972.

13-практикалык сабак

Тема: Пунктуациялык талдоо жүргүзүүнүн жолдору

1. Окуу процессинде синтаксистик жана пунктуациялык талдоолордун бири-бири менен тыгыз байланыштуулугу жана алардын грамматикалык маанилери.

2. Жөнөкөй жана татаал сүйлөмдөргө коюлуучу тыныш белгилер жана аларды пайдалануу боюнча түшүнүк берүү ыкмалары.

3. Пунктуациялык каталардын үстүндө иштөө методдору.

4. Пунктуациялык каталарды эсепке алуу жана аларды классификациялоо ыкмалары.

Сабакта талкуулануучу маселелер:

1. Орфографиялык жана пунктуациялык сабаттуулукту текшерүү үчүн жазуу жумуштарынын түрлөрү жана каталар менен иштөөнүн кандай методикалык ыкмаларын билесиңер?

2. Каталардын үстүндө иштөө боюнча бир сабактын план-конспектисин түзүү жана презентациялоо.

3. Пунктуациялык каталардын алдын алуу боюнча кандай ыкмаларды сунуштайсыңар?

Сунушталган адабияттар:

1. Жакыпов Ы., Өмүралиев Б., Үсөналиев С. Жөнөкөй сүйлөмдүн синтаксиси жана пунктуациясын окутуу. Фрунзе. Мектеп.1965.

2. Жакыпов Ы., Майрыков Д., Өмүралиев Б. Синтаксистик жана пунктуациялык көнүгүүлөр жыйнагы. 7-8-класс. Фрунзе, Мектеп. 1967.

3. Өмүралиев Б. Кыргыз тилинин пунктуациясын окутуу. Фрунзе. Мектеп.1970.

4. Нуруев Т. Пунктуация. Ош,2006.

14-практикалык сабак

Тема: Байланыштуу кепти окутуунун жалпы маселелери

1. Кыргыз тил сабагында окуучулардын байланыштуу кепин өстүрүүнүн максат милдеттери;

2. Орфэпиялык материалдардын негизинде окуучулардын байланыштуу кепин өстүрүү ыкмалары;

3. Лексикалык материалдардын негизинде окуучулардын байланыштуу кепин өстүрүү;

4. Синтаксистик материалдардын негизинде байланыштуу кепти өстүрүү;

5. Байланыштуу кепти өстүрүү сабагында жаратылышты, сүрөттөрдү пайдалануу;

6. Байланыштуу кепти өстүрүү сабактарында дилбаян, баяндама жаздыруу ыкмалары;

7. Тематикалык, коммуникативдик тексттер менен иштөө. Даяр, даяр эмес тексттер менен этаптык мүнөздө иштөө, кептик комментарий жасоо ыкмалары.

Сабакта талкуулануучу маселелер:

1. 2004-2006-жылдары чыккан Орто мектепте кыргыз тилин окутуунун мамлекеттик стандарттык программада байланыштуу кепке бөлүнгөн сааттардын көлөмү, материалдардын жайгаштырылыш тартиби боюнча сунуш-пикирлер.

2. Окуучулардын сүйлөшүү кебиндеги фонетикалык, лексикалык, грамматикалык, диалектилик өзгөчөлүктөргө анализ берип, аны жоюу жолдорун табуу.

3. Элдик оозеки чыгармаларды оозеки кепти өстүрүүдө пайдалана билүү ыкмалары.

4. Байланыштуу кепти өстүрүүдө колдонулуучу көрсөтмө куралдарды жасоо жана презентациялоо.

5. Лексикалык материалдарды үйрөнүү боюнча чын билим берүү сабагынын план-конспектисин түзүү.

6. Тексттин синтаксиси боюнча иштей билүүнүн кандай ыкмалары бар?

7. Байланыштуу кепти өстүрүүдө жазуу жумуштарынын орду жана жүргүзүүнүн методикалык маселелери.

Сунушталган адабияттар:

1. Чыманов Ж.А. Байланыштуу кепти окутуунун негиздери: окуу куралы. – Б.: 1997.

2. Чолпонбаев А.К., Календерова Н.К. Сүйлөө чеберчилиги: 1-бөлүм. Кеп маданияты. Окуу-мет. курал.Б., Бийиктик, 2002.

3. Тагаева З. Кыргыз тил сабактарында байланыштуу кепти окутуу. Окуу куралы. Ош, 2008.

4. Маразыков Т.С. Текст таануу жана анын айрым маселелери: Окуу куралы.Б., Бийиктик, 2005.

5. Аширбаев Т. Стилистикалык жана стилдик каталар. Бишкек, 2002.

6. Тагаева З. Кыргыз тилин окутуунун методикасы боюнча текшерүү иштери. Ош, 2011.

15-практикалык сабак

Тема: Стилистиканы окутуу

1. Жалпы билим берүүчү орто мектептердин кыргыз тили боюнча стандарттык программасында стилистикалык материалдардын берилиши;

2. Тематикалык, коммуникативдик тексттер менен иштөөнүн методикалык маселелери;

3. Иш кагаздарын окутуу жолдору.

Сабакта талкуулануучу маселелер:

1. Тексттин түрлөрү, аларды тандоонун методикалык принциптери, типтери жөнүндө ой бөлүшкүлө;

2. Иш кагаздарынын официалдуу жана официалдуу эмес болуп бөлүнүштөрүн жана алардын тилдик бөтөнчөлүктөрүн түшүндүрүүнүн методикалык ыкмаларын иштегиле;

3. Берилген иш кагаздарын окутуунун план-конспектисин түзгүлө;

4. Стилистикалык жана стилдик каталардын алдын алуу жумуштарын жүргүзүүнүн кандай ыкмалары бар?

Сунушталган адабияттар:

1. Аширбаев Т. Стилистикалык жана стилдик каталар. Ош, 2002

2. Тагаева З. Кыргыз тилин окутуунун методикасы боюнча текшерүү иштери. Ош, 2011.

3. Үсөналиев С. Иш кагаздары жана аларды жазуу үлгүлөрү. Бишкек, 2005.

4. Давлетов С. Официалдуу иштиктүү стиль жана аны мектептерде окутуу. Фрунзе «Мектеп», 1990.

16-практикалык сабак

Тема: Кыргыз тили сабагында жазуу жумуштарын жүргүзүүнүн методикалык негиздери

1. Окуучуларды орфографиялык, пунктуациялык сабаттуулукка үйрөтүүдө жазуу жумуштарынын ролу;

2. Жазуу жумуштарынын түрлөрү жана методикалык негиздери;

3. Катарлар жана алардын түрлөрү менен иштөө ыкмалары;
4. Жазуу жумушун баалоо критерийлери.

Сабакта талкуулануучу маселелер:

1. Мектеп практикасында жат жазуунун кандай түрлөрү, эмне максатта жүргүзүлөт?
2. Өзүн-өзү текшерүү, чыгармачылык жат жазууларды алуу боюнча методикалык ыкмаларды сунуштагыла.
3. Орфографиялык катарларды түзөтүүнүн кандай жолдору бар?
4. Катарларга анализ жүргүзүү аны жекече жана коллективдүү учетко алуу боюнча классификациянын үлгүсүн иштегиле.
5. Жазуу жумуштарын баалоо өзгөчөлүктөрү. Мисалы, жат жазууга коюлуучу баа, дилбаян менен изложениеге коюлуучу баа.
6. Көнүгүү жумуштарына баа коюуда мугалим кайсы нормаларды жетекчиликке алат?

Сунушталган адабияттар:

1. Үсөналиев С. Кыргыз тилин окутуунун методикасы. Фрунзе, 1975.
2. Сартбаев К.К. Кыргыз тилин окутуунун методикасы. Ф., «Мектеп» 1978.
3. Тагаева З., Акматова А. Жат жазуулар жыйнагы. Ош, 2011.
4. Байымбетова Г.С. Орус мектептеринин башталгыч класстарында кыргыз тилинен жазуу иштерин жүргүзүүнүн илимий-методикалык негиздери жана диктанттар жыйнагы. Б., Педагогика. 2001.

17-практикалык сабак

Тема: Окуучулардын билимдерин, машыгууларын баалоо нормативдери

1. Кыргыз тили боюнча текшерүү формалары;
2. Окуучулардын иш-аракеттерин баалоо нормативдери;
3. Баалоонун критерийлери;
4. Баалоонун түрлөрү.

Сабакта талкуулануучу маселелер:

1. Кыргыз тили сабактарында окуучулардын билимдеринин, билгичтиктеринин жана көндүмдөрүнүн эффективдүү, сапаттуу деңгээлин камсыз кылуунун методикалык, лингвистикалык, дидактикалык жана психологиялык негиздерин жана талаптарын түшүндүргүлө.

2. Окуучулардын билимдерин текшерүүнүн негизги максаты жөнүндө ой бөлүшкүлө.

3. Калыптандыруучу баалоонун ыкмалары боюнча көрсөтүлгөн видеотасма боюнча студенттер топ-топ болуп иштеп окуучулардын материалды өздөштүрүүдөгү көйгөйлөрүн аныкташат жана мотивация жаратуу боюнча иш-аракеттерди сунушташат.

4. Портфолио текшерүүнүн традициялык формасына караганда кандай артыкчылыктарга ээ?

5. Билимдерди баалоонун калыптандыруучу, диагноздоочу, жыынтыктоочу түрлөрү боюнча даярдалган тапшырмаларды топто иштөө жана презентациялоо.

6. «Тест - педагогикалык баалоонун бир методу» талкуу.

Сунушталган адабияттар:

1. Эсеналиева К. Формативдик баалоо жана инсанга багытталган окутуунун, таанып-билүүнүн усулдары. Бишкек, 2007.

2. Окуучулардын окуу жетишкендиктерин баалоо (методикалык колдонмо). Бишкек, 2010.

3. Жусупбекова Н., Батракеева Ч. Калыптандыруучу баалоо-жетишкендиктерди жакшыртуу үчүн баалоо. Бишкек, 2011.

4. Сартбаев К.К. Кыргыз тилин окутуунун методикасы. Фрунзе, 1978.

18-практикалык сабак

Тема: Сабак өтүүдө ийгиликти пландаштыруу

1. Сабакты пландаштыруу. Кыргыз тил мугалиминин иш пландары; жумалык, чейректик;

2. Календардык план түзүүнүн методикалык аппараты;

3. Конкреттүү сабактын планы;

4. Сабактын типтерин, формаларын, түрлөрүн аныктоо.

Сабакта талкуулануучу маселелер:

1. Конкреттүү бир класстын кыргыз тили боюнча материалдарын болжолдуу түрдө чейректерге бөлүштүрүү;

2. Берилген темалар боюнча сабактын фрагментин иштеп чыгып презентациялоо;

3. Сабактын методикалык, психологиялык, логикалык негиздерин тактоону өздөштүрүү;

4. Сабакка методикалык, психологиялык аспектиде анализ жасай билүү, сабакты өркүндөтүү боюнча негизги жана методикалык сунуштарды айта билүүгө көнүгүү.

Сунушталган адабияттар:

1. Кыргыз республикасындагы Орто билимдин алкактык улуттук куррикулуму (долбоор). Бишкек, 2008.

2. Мусаева В.И., Асанакунов Т.А., Шакиров Р.К. Окуп-үйрөнүүдөн күтүлүүчү натыйжалар. Мугалимдер үчүн усулдук колдонмо. Кыргыз тили 5-9-класстар. Б., 2011.

3. Тагаева З., Чыманов Ж. Кыргыз тилин окутуу методикасынын программасы. Ош, 2008.

19-практикалык сабак

Тема: Кыргыз тили: Окутуунун инновациялык технологиялары

1. Кыргыз тилин окутууда инновациялык технологиянын мааниси;
2. Окутуунун инновациялык технологияларынын интерактивдик усулдарга негизделиши;
3. Кыргыз тили сабагында колдонулуучу стратегиялар.

Сабакта талкуулануучу маселелер:

1. Натыйжада, окуучулар активдүү ишмердүүлүккө багытталат да, өз алдынча ой жүгүртүшөт, тигил же бул маалыматты өз алдынча өздөштүрөт, таанып-билет, ал боюнча өздөрүнүн көз карашын айтууга көнүгүшөт, сабакта өздөрүн эркин сезишет б.а. өздөрүн өз алдынча инсан катары сезишип, ишенимдери бекемделет. Инновациялык окутуунун өзгөчөлүгү да ийгилиги да мына ушунда деген пикирге силердин көз карашыңар кандай?

2. Салттуу методдор менен интерактивдүү методдордун сабак процессиндеги мүнөздөмөлөрүн, алардын айырмачылыктарын салыштыруу аркылуу аныктагыла (таблица берилет).

3. Интерактивдүү сабакты уюштуруунун болжолдуу тартиби: даярдануу, көрсөтмө берүү, тапшырманы иштөө учуру, топтордун ишин көзөмөлдөө, топтордогу талкуу жана аяктоо, жыйынтыктоо, презентация мугалим (фасилитатор) тарабынан кандай пландаштырылат ар бирине мүнөздөмө бергиле.

4. «Жазуу жүзүндөгү тегерек стол», «Билем, билгим келет, билдим» стратегияларын топторго бөлүнүп өткөрүү методун пландагыла.

Сунушталган адабияттар:

1. Чыманов Ж. Кыргыз тилин окутуунун теориясы жана практикасы. Бишкек, 2009.
2. Окутуунун интерактивдүү усулдары жана классты башкаруу: мугалимдер үчүн методикалык колдонмо. Кыргыз Билим берүү академиясы тарабынан сунушталган. Б., 2004.
3. Байгазиев С. Окутуунун интерактивдүү методдору. Б., 2004.
4. Саалаев О. Окутуунун интерактивдүү усулдары. Б., 2009.

20-практикалык сабак

Тема: Кыргыз тили боюнча класстан тышкаркы иштер жана кыргыз тили кабинети

1. Кыргыз тили боюнча класстан тышкаркы иштердин түрлөрү, формалары жана аларды өткөрүүнүн максаты;
2. Кыргыз тили боюнча ийримдин мазмунуна коюлуучу талаптар жана ага катышуучу окуучулар;
3. Кыргыз тили кабинетин уюштуруунун максаты, анын жабдылышы, кабинетте жүргүзүлүүчү иш-аракеттер.

Сабакта талкуулануучу маселелер:

1. Кыргыз тили боюнча класстан тышкаркы иш катары бир дебаттын сценарийин түзүү;
2. Ийримдин бир сабагы боюнча план-иштелме даярдоо;
3. Кечелердин тематикалык жана кызыктыруучу болуп бөлүнүшүнө мүнөздөмө бергиле;
4. Кыргыз тили кабинетинин эскизин чийгиле.

Сунушталган адабияттар:

1. Тагаева З. Кыргыз тилин окутуунун методикасы боюнча текшерүү иштери. Ош, 2011.
2. Назарбекова К. Орто мектептерде кыргыз тили боюнча өткөрүлүүчү класстан тышкаркы жумуштар. Пед. илим. канд. автореферат. Б., 2006.
3. Кыргыз-түрк «Манас» университетиндеги кыргыз тилин окутуунун жаңыча усул-ыкмалары: усулдук колдонмо. Б., 2006.
4. Зельманова Л.М. Кабинет русского языка в средней школе. М., Просв., 1981.

Лекциялык материалдар

1-лекция. Кыргыз тилин окутуу методикасынын тарыхы жана илим катары калыптанышы, башка илимдер менен болгон байланышы

1:1. Кыргыз тилин окутуу методикасынын тарыхы, өнүгүшү, методист-окумуштуулардын көз караштары.

Советтик доордун жылдарында орус тилин окутуунун методикасы жогорку баскычка көтөрүлдү. Кыргыз тилиндеги окуу китептери Совет бийлигинин тушунда 20-30-жылдардан тартып түзүлө баштаган. Адатта дидактикалык принциптер жалаң гана окутууда колдонулбастан, эне тилинин окуу китептеринин түзүлүшүндө да сакталууга тийиш. Демек, кыргыз тилинин методикасына тиешелүү болгон алгачкы илимий-методикалык пикирлер окуу китептеринин түзүлүшүнөн башталат.

Кыргыз тилинин алгачкы окуу китептерин түзгөн авторлордун эмгектеринде эле эне тилин окутуунун айрым методикалык маселелери ар бир окуу китебинин өзүнөн орун алып келген. Бирок китептин авторлору ошол мезгилде эне тилин окутуу методикасынын теориялык маселелери боюнча илимий пикирлерди айтууну өздөрүнүн алдына милдет кылып алышкан эмес жана алардын алдына методиканын илимий-методикалык жактарынан бүгүнкүдөй талаптарды коюуга да мүмкүн эмес болгон. 1920-40-жылдардын аралыгында макалалар, китепчелер төмөнкү эл агартуу майданында иштеген инсандар тарабынан жарыяланып турган: Бакеев К.О., Бактыбаев Э., Дыйканов А., Жаңыбаев М., Жакыпов Ы., Майрыков Д., Мураталиев М., Сартбаев К., Токоев К., Кудайбергенов С., Макешов Н., Нанаев К., Көчкүнов С., Байбураев Т. ж.б.

Кыргыз тилин окутуу методикасы өзүнчө предмет катарында республикадагы пединституттун окуу планына 30-жылдардын аяк ченинен баштап киргизилет. 1936-жылы пединституттун окутуучусу Сатыбалды Наматов биринчи жолу тил, адабият факультетинин студенттерине кыргыз тилин окутуунун методикасы боюнча 30 саат чамасында лекция окуган. 40-жылдары Фрунзедеги тил жана адабият факультетинин студенттерине, андан кийин 50-жылдардан тартып университеттин филология факультетинин студенттерине курс

боюнча окуган лекциялардын, практикалык, семинардык сабактардын негизинде жана мектепте өткөн практикалардын, тажрыйбалардын жыйынтыктарынын негизинде С.Наматов тарабынан «Кыргыз тилин окутуунун методикасы» деген китеп жазылып, биринчи басылышы 1951-жылы жарык көргөн. Кайрадан толукталып 1971-жылы бешинчи жолу басылып чыккан. КПССтин 25-съездинде Л.И.Брежнев «Окуучуларды даярдоону жакшыртуу да, окутуунун методдорун турмуштун талаптарына ылайык келтирүү да, мектептерди азыркы учурда окуу куралдары, алардын ичинде көрсөтмө окуу куралдары менен камсыз кылуу да керек экендиги көрүнүп турат» деп мамлекеттик деңгээлде жобо берген. Мектептердин алдына коюлган жаңы талаптарга ылайык, университеттин филология факультетинин студенттери үчүн «Кыргыз тилин окутуунун методикасынын программасы» түзөтүлүп жана толукталып кайра иштелип, 1975-жылы басмадан чыккан (түзгөндөр: Сартбаев К., Иманалиев И.).

1960-жылдардан тартып кыргыз тилин окутуунун методикасынын айрым маселелери илимий жактан кеңири изилдене баштаган. Эне тил сабагынан эң зарыл, мугалимдер үчүн кыйынчылык келет, мугалимдердин лингвистикалык, методикалык күчтүү даярдыктарын талап кылат деген фонетика, орфография, морфология, синтаксис, пунктуация сыяктуу негизги бөлүмдөрүнөн материалдар илимпоз педагогдордун эмгектеринде мүмкүн болушунча кеңири чечмеленип берилип келди. Кыргыз тилин окутуу методикасынын айрым маселелери боюнча бир канча аспирант даярдалды: 60-жылдарда Өмүралиев Б. «Пунктуацияны окутуунун методикасы», Үсөналиев С. «Орфографияны окутуунун методикасы», Осмонкулов А. «Фонетиканы окутуунун методикасы», Мусабаев Ж. «Жардамчы сөздөрдү окутуунун методикасы», Шатманов С. «Зат атоочту окутуунун методикасы», Калдымолдоева А. «Багыныңкы сүйлөмдөрдү окутуунун методикасы», Сартбаев К. «Морфологияны окутууда окуучулардын речин өстүрүү» деген темаларда илимий изилдөө иштерин жүргүзүшүп, өз учурунда кандидаттык диссертацияларын ийгиликтүү жакташкан. Ошондой эле алардын ар бири эки, үчтөн илимий-методикалык китептерди жазышты. Кыргыз тилин окутуунун методикасынын тарыхы жөнүндө сөз болгондо бул маселени ар түрдүү аспектиде алып кароого болот. Анын кээ бир аспектилери:

1) башталгыч жана сегиз жылдык, он бир жылдык мектептер боюнча;

2) эне тил сабагынын бөлүмдөрү (фонетика, лексика, орфография, орфоэпия, морфология, синтаксис, пунктуация) боюнча;

3) хронологиялык мезгилдер боюнча.

Мисалы, кайсы аспектиде каралса да, объектинин илимий-методикалык жактан изилдөөчүлөрдүн эмгектеринин мааниси, авторлордун бул илимге кошкон салымы. Бул жагынан Майрыков Д., Бакеев К., Өмүралиев Б., Үсөналиев С., Шатманов С. Мусабаев Д., Осмонкулов А., Эралиева Б. тарабынан жүргүзүлгөн илимий-изилдөөлөр, жарыяланган илимий-методикалык эмгектер республикада эне тилин окутуу методикасын өнүктүрүүдө сөзсүз маанилүү орунду ээлейт.

Бүгүнкү күндө ааламдашуу шартында билим берүүнүн түпкү өзөгү жалпы адамзаттык, жалпы улуттук жана аймактык баалуулуктардан турушу керек деген талаптарга ылайык окутуунун нугу да бул багытка бурулду. Кыргыз тилин окутуу проблемаларына арналган окуу программаларында, окуу китептеринде, айрым макалаларда (Аширбаев Т., Адухамидова Б., Акматова А., Култаева Ү., Чыманов Ж., Тагаева З., Мусаев С.Ж., Биялиев К., Бекбоев И., Тагаева З., Үсөналиев С., Рысбаев С.) эне тилин окутууга байланышкан маселелер ар тараптан изилденип келе жатат.

1:2. Кыргыз тилин окутуунун азыркы абалы, илимий-теориялык жетишкендиктери, методологиялык табылгалары, проблемалары

Кыргыз тилин окутуунун методологиялык негиздерин аныктоодо анын лингвистикалык негизи чечүүчү мааниге ээ. Тилдин лингвистикалык негизи деген түшүнүктүн өзүн тактап алуу зарыл. Анткени, тилди изилдөөгө болгон мамиле, принциптер бүгүнкү күндө «советтик» деп аталган алкактан чыгып, дүйнөлүк деңгээлде каралып, бир өлкөнүн, мамлекеттин жеке кызыкчылыгын коргоонун, жайылтуунун куралы болуудан калып, ал жалпы адамзаттык, ааламдык бийиктиктен, ошол эле учурда коомдук-социалдык, турмуштук суроо-талаптардын учурдагы ал-абалы менен байланышта каралып, иликтене баштады. Мындай талаптарга милдеттүү түрдө,

өспүрүмдүн жеке кызыкчылыгы, бүгүнкү турмушу, эртеңки ишмердиги да кошулат. Демек, тилди, эне тилди окутуунун лингвистикалык-методологиялык негизин аныктоодо коомдук-социалдык талаптарга артыкчылыктуу маани берилүүсү зарыл болуп калды.

Кыргыз тили илими эң соңку мезгилге чейин кыргыз педагогикасы сыяктуу эне тилин изилдөөдө «Батыш европалык цивилизацияга» батыштык принципке толугу менен баш ийип, аны туу тутуп, анын канондорунун негизинде кыргыз тилин изилдеп келгендигин танууга болбойт. Т.С.Маразыковдун пикири боюнча «Грамматиканы түзүүнүн чыгыштын принцибине негизделген, кыргыздын философиясына, нукура өзүнүн дүйнө таануусуна, улуттук өзгөчөлүгүнө, менталитетине ылайыкталган, өзүбүздүн байыркы нукка шайкеш келген, адамды чыгармачыл ой жүгүртүүгө, бийик адеп-ахлакка тарбиялаган, ошондой эле маданияттуу сүйлөй билүүгө көнүктүргөн грамматиканы келечекте түзүү зарыл». Биздин пикирибизче бул максат кыргыз тили илими үчүн гана эмес, кыргыз тилин окутуунун методикасына, кыргыз тилинин окуу китептерине, эне тилин окутуунун өзүнө түздөн-түз тиешелүү.

Кыргыз тилинин изилдениши орус тил илиминин таасири менен батыштык принципте жүргүзүлгөнү баарыбызга маалым. Ал лингвистиканын алкагында гана жүргөн жок. Ал эне тилин окутууга, окутуунун мазмунун аныктоого автоматтык түрдө көчүрүлдү. Ага ылайык өткөн кылымдын 20-кылымдын 30-жылдарынын баш жагында «Тилди окутуунун негизин грамматика түзөт» деген жобонун жаралышы, кыргыз тилин окутуунун мазмунун, анын методикасын толугу менен грамматикага болгондо да тилди изилдөөнүн батыштык принцибине баш ийдирип берди. Кыргыз тилин окутуунун лингвистикалык методологиялык негизин батыштык грамматика түзүп келди.

Ушул күнгө чейин кыргыз тилин окутуунун методикасына арналган бардык илимий-методикалык эмгектердин, анын ичинде илимий изилдөөлөрдүн 95 пайызга жакыны жалаң тилдин түзүлүшүн окутууга арналып келди.

Демек, кыргыз тилин окутуу методикасынын лингвистикалык методологиялык негизин аныктоонун өзү атайын тактоону, толуктоону талап кылчу актуалдуу маселелерден. Ал тилди изилдөө сыяктуу эле батыштык принципке эмес чыгыштык принципке негизде-

лиши керек. Тактап айтканда эне тилин окутуу, сүйлөшүүнү, сүйлөшүүнүн маданиятын жогорулатуудан, өркүндөтүүдөн башталып, түпкү максат өз эне тилинде адабий тил нормаларына ылайык туура сүйлөп, туура сабаттуу жазууга, мезгил талабына шайкеш ар бир инсандын өз ишмердигинде тилди жогорку деңгээлде колдоно алуусуна жетишүү болуп саналат. Ал эми тилдин түзүлүшү аталган максатка жетүүнүн, жеткирүүнүн каражаты катары кызмат кылуусу абзел. Мындай олуттуу маселени чечүү иштери эне тилин окутуунун мазмунун өзгөртүүдөн башталышы зарыл. Кыргыз тилин окутуунун методикасынын психологиялык, методологиялык негиздери тууралуу методикада дээрлик эч нерсе иликтене элек.

Адамдын психикасына таасир этип, анын инсан катары калыптануусуна, өнүгүшүнө өбөлгө болгон булактар, каражаттар өтө эле көп. Бирок алардын бир да адамга кеп, сөз сыяктуу таасир эте албайт. Кыргыз тили сабагынын предмети да, каражаты да тил болгондуктан, сабактын психологиялык жагына, сабакта айтылган ар бир сөздүн адамдын психикасына тийгизген таасири иликтенбей келе жатат (уламыштарда айтылган мыкты ойлор айтылат).

Философия илимдеринин доктору, проф. М.Ж.Жумагулов: «Канга, жанга этностук менталитетибизге сиңген тарыхыбызды, санжырабызды, тил өнөрү, маданиятты, чечендикти баалоо, сөздүн кадырына жетүүнү жаштар турмак, айрым жашап калган адамдар барк албаган теңдебиз» -деп өкүнүп жазган (Рух улаган улуу сөз. 2003, 5).

Кыргыздын кыргыз тарыхына, кыргыз рухуна Эне тилине болгон мындай кайдыгер мамиленин себебин кыргыз тилин кыргыз жаштарына эне тил катары окутууда анын методологиялык негизин кыргыз элдик педагогикасына, кыргыз элдик тил илимине байланыштырып изилдөө зарыл.

Кыргыз тилин эне тил катары окутууда төмөнкү проблемалар али толук чечиле элек. Кыргыз тилин окутуу, барыдан мурда, базар экономикасына багытталган, коомдук-социалдык, жашоо-турмуштук талаптарды, зарылдыктарды канааттандырууга түздөн-түз байланышта болушу керек.

1. Кыргыз тилин окутуу, анын технологиясын иштеп чыгуу, эң соңку педагогикалык - дидактикалык жоболорго, мамлекеттик мый-

замдарга, стандартка, концепцияларга, программаларга байланыштуу чечилет.

2. Эне тилин окутуунун мазмунун тилдин түзүлүшү жөнүндөгү эреже-аныктамалар эмес, тилдин реалдуу жашашы, кеп процесси жана аны жакшыртуу маселелерин кароо.

3. Кыргыз тили аркылуу билим берүү, тарбиялоо, өнүктүрүү маселелери, психология илиминин негиздерине, суроо-талаптарына таянуу, эске алуу менен чечилиши.

4. Кыргыз тили илиминин кайсы бөлүмү, кайсы темасы окутулуп үйрөтүлбөсүн барыдан мурда алардын практикалык маанисине кептеги ордуна тыгыз байланышта гана каралат.

5. Элдик педагогиканын жана элдик тил илиминин табылгалары, тажрыйбалары, талаптары илимий педагогика менен бирдей деңгээлде мамиледе пайдаланылышы.

6. Кыргыз тилин окутууда философия, логика, илимдеринин негиздерине көңүл бурулушу.

7. Эне тилди окутууда тилдин эстетикалык, этикалык кызматына көңүл буруунун зарылдыгы.

8. Педагогика, психология илиминин терминдердин маанисин, түшүндүрмөсүн так билүү, практикада колдонууну өздөштүрүү.

9. Кыргыз тилин окутуу процессинде колдонууга сунуш кылынган методдорду, каражаттарды мүмкүн болушунча көбүрөөк билүү жана өтүлүүчү материалга, темага жараша колдоно билүү маселеси.

10. Кыргыз тили сабагынын теориялык жана практикалык маселелери боюнча жеткиликтүү теориялык маалыматка ээ болуу жана аларды практикада колдоно билүү.

11. Билим берүү жана кыргыз тилин окутуу боюнча мамлекеттик мыйзам, стандарт, концепция ж.б. менен толук тааныш болуу.

12. Кыргыз тили боюнча окуу китеп, окуу программа, методикалык адабияттар менен иштей билүү.

13. Кыргыз тилин эне тил катары окутуунун өзгөчөлүктөрүн толук билүү, окутуунун максат-милдеттерин так ажырата билүү.

14. Кыргыз тилин окутуу анын коомдук-социалдык функциясына негизделип окутулушу зарыл.

1:3. Кыргыз тилин окутуунун ички жана сырткы предметтер аралык байланышы

Аталган курс – филолог-студенттердин биринчи курстан тартып алган лингвистикалык, педагогикалык, психологиялык, философиялык, филологиялык ж.б. предметтер менен түздөн-түз байланышта, карым-катышта окутулуучу бардык билимдердин, маалымат-материалдардын тыянактарын өз максатына ылайык колдонуучу, белгилүү деңгээлде интеграцияланган предмет. Кыргыз тили мугалими белгилүү деңгээлде философ, психолог, тилчи, адабиятчы, тарыхчы, санжырачы, чечен, манас таануучу, эстетик, социолог болушу, ал илимдердин жетишкендиктери, тыянактары, маселелери менен жакындан тааныш болушу шарт. Бул илимдер менен эне тилин окутуунун методикасы тыгыз байланышта, карым-катышта болот, аларга таянат, аларды пайдаланат. Алардын айрымдарына токтолуп көрөлү.

Философия илими тилди объективдүү дүйнөнү таанып-билүүнүн негизги каражаты, ал эми текстти адам баласы түзгөн феномен катары окутууну талап кылат. Бул кыргыз тили мугалими, методисти үчүн өзгөчө мааниге ээ болушу керек. Психология илими кыргыз тилин окутуу методикасы үчүн өтө маанилүү информацияларды берет. Методика окуучулардын эне тил боюнча материалдарды кабыл алуу процессин, аларды эске тутуу, кайра айтып берүү, окуучулардын ой-жүгүртүүлөрүн өнүктүрүү кебин өркүндөтүү ж.б. маселелер боюнча жүргүзүлүүчү иш-аракеттерин, иш-чараларын психологияга таянып иштеп чыгат. Эне тилин окутуунун методикасы өзүнүн теориялык жана практикалык маселелерин чечүүдө дидактиканын категорияларына жана принциптерине таянат, аларды пайдаланат. Бул жагынан педагогика менен тыгыз байланышта.

Кыргыз тилин окутуунун предметтик мазмунун кыргыз тилиндеги факты-материалдар жана алар боюнча кыргыз тили илими берген илимий информациялар түзөт. Методика илими аларды дидактикалык негиздерге жана учурдагы суроо-талаптарга ылайык окутуп-үйрөтүүнү сунуш кылат. Тил илими соңку мезгилге чейин тилдин түзүлүшүн изилдөөгө гана басым жасап келгендиги жана ал тилди окутууга автоматтык түрдө көчүрүлүп келгендиги менен түшүндүрүлөт. Азыркы кыргыз тили илими тилдин колдонулушуна, анын курал катары реализацияланышына, тилдин колдонулуш өзгөчөлүктөрүнө, кептик бир-

диктерине өзгөчө көңүл бөлүнүп бир топ илимий эмгектер Т.Аширбаевдин, С.Ж.Мусаевдин, Т.С.Маразыковдун, Т.Токоевдин, Б.Ш.Усубалиевдин, С.Өмүралиеванын илимий-теориялык эмгектери эне тилин окутуу, үйрөтүү ишине сөзсүз түрдө пайдаланылышы зарыл болууда.

Кыргыз тилин окутуунун методикасы өзүнүн теориялык жана практикалык маселелерин чечүүдө көркөм адабиятка, адабият таанууга жана адабий сынга сөзсүз таянат. Көркөм адабиятсыз эне тилин окутуу тилди жансыз, кунарсыз, эч кандай касиетке, кудуретке ээ болбогон пикир алышуунун тек гана техникалык каражатына айландырып салмак. Адабият таануу илими адабият сабагына текстти көркөм чыгарма катары түшүнүүгө илимий маалыматтарды берсе, кыргыз тили сабагына тилдин колдонулушу, анын кептеги көркөм кептеги өзгөчөлүктөрү, мүмкүнчүлүктөрү жана таң каларлык, өзүнчө сөз, сүйлөм түрүндө турганда түшүнүүгө, андап билүүгө мүмкүн болбогон ишмердигин билүүгө материал берет. Ошондой эле кыргыз адабиятын окутуунун методикасы илими менен кыргыз тилин окутуунун методикасы - билим берүү менен тарбиялоо кандай эгиз, кош түшүнүктөр болсо, аталган эки илим да дал ошондой ажырагыс, бирин-бири толуктаган, бирин-бири шарттаган педагогикалык өтө жакын илимдер.

Ар бир элдин, улуттун өзүнүн тили, адабияты жана тарыхы болору белгилүү. Тил жана адабият биригип «сөздү сүйүү» деген бир түшүнүктү билдирсе, алардын пайда болуу, калыптануу, өнүгүү тарыхы болот. “Элдин тарыхы - тилдин тарыхы, тилдин тарыхы - элдин тарыхы” (В.Фон.Гумбольдт, К.Дыйканов) деп айтылат. Кыргыз тилин окутуунун методикасы гана эмес, кыргыз тили илими да айрым проблемаларын чечүүдө тарыхка кайрылбай туруп иликтөө иштерин жүргүзө албайт. Буга кыргыз тилинин тарыхы, этимологиясы кирет. Ал эми кыргыз тилин окутуунун методикасы адабият сыяктуу эле тарыхты да өзүнө керектүү маалыматтарды, факты-мисалдарды, түшүндүрүүлөрдү ж.б. зарыл керектүү информацияларды берүүчү булак катары байланышат. Кыргыз тили үчүн, кыргыз тилин окутуп-үйрөтүү үчүн элдик оозеки чыгармалардын өзгөчө мааниси бар. Элдик макал-лакаптар алардын маанисин чечмелөөдө, табышмак анын жандырмагын таптыруу өзүнчө ой жүгүртүүгө, ойлонууга багыттайт, булар элдик педагогиканын эң мыкты каражаты, ыгы, жолу. Демек, этнопедагогика, фольклористика илимдери да окутулуп жаткан курс менен тыгыз байланышта.

2-лекция. Кыргыз тилинин окутуунун усулунун изилдөө объектиси, башка предметтердин арасынан алган орду

2:1. Мектеп курсунда кыргыз тилинин башка предметтердин арасынан алган орду

Республиканын мектептеринде кыргыз тилин эне тил катары окутуу көйгөйлөрү өзгөрүлүп, ага коюлган талаптар да күчөдү. Бүгүнкү күндө башка сабактарга караганда кызматы, милдеттери боюнча да кыргыз тили негизги орунду ээлеп билим жана тарбия берүүчү саясий социалдык мааниге ээ.

Бул предметтен татыктуу билим алуу менен окуучулардын акыл-эси, сөз байлыгы, сезип туюусу, ой жүгүртүүсү, маданияты жана чыгармачылык аракеттери өсүп-өнүгөт жана башка сабактарды сапаттуу өздөштүрүүгө негиз болот. Муну К.Сартбаев төмөнкүдөй далилдей: «Окуучулардын жалпы сабаттуу болуп чыгышы тил сабагына байланыштуу, т.а. бардык жагынан билимдүү болгон кадрды тил сабагынын жардамысыз даярдоо мүмкүн эмес. Ошондуктан мектептердин негизги милдеттеринин бири кыргыз тили боюнча окуучуларга терең билим берип, андан практикалык түрдө пайдалана ала турган адат-шыктарын өстүрүү болуп саналат». Окуучу үчүн кыргыз тили сабагы ойлонуунун, кызыгуунун, таанып-билүүнүн, ачылыштын, талашып-тартышуунун, өз пикирин көз карашын билдирүүнүн, сөз кадырын баалоонун, сабаттуу жазууга үйрөнүүнүн, туура маданияттуу сүйлөөнүн, өз алдынча изденүүнүн, ал сабакта алган билимдерин турмушта колдонуунун булагы болуусу зарыл.

Кыргыз тилин окутуунун гумандаштыруунун өзөгүн билим берүү процессиндеги мамиле-алакалар түзөт. Мында мугалим менен окуучунун, окуучу менен окуучунун, мугалим менен ата-эненин мамилелери карым-катышы, кызматташууларын өзгөртүү зарыл. Башкача айтканда мугалим теориялык билимдердин жыйындысын берүүчү адам эмес, ал - окуучулардын эне тил боюнча алуучу билим-көндүмдөрүнүн зарыл экендигин тастыктап көрсөтүүчү жана аларды алууга багыт берип, каражатын, булагын көрсөтүп, шарт түзүп берүүчү субъект. Ал эми окуучу билимдердин жыйындысын алуучу, жыйноочу гана объект эмес, окуучу социалдык-турмуштук суроо-талаптарга, жеке керектөөлөрүнө, муктаждыктарына жараша тилдик

көндүмдөрдү өзүндө иштеп чыгуучу субъект. Демек кыргыз тили сабагы- эки тараптын бирин-бири сыйлаган, биргелешип бир максатты көздөгөн, бирдиктүү чыгармачыл жана жаратмандык иш-аракеттердин ишке ашуу процесси. Ошондуктан кыргыз тили сабагы жандуу жана максаттуу сүйлөшүүнүн, аны өркүндөтүүнүн өнөрканасына айлануусуна жетишүү талабы коюлууда.

2:2. Кыргыз тилин окутуу усулунун мазмуну, максаты, милдеттери

Кыргыз тилин окутуунун методикасынын предмети – кыргыз тилин окутуу процесси. Методика бул процессти бири-бири менен карым-катышта, өз ара байланышта болгон үч тарапты: мазмунду, мугалимдин ишмердигин жана окуучунун окуу ишмердигин биримдикте карап изилдейт. Ары татаал, ары жандуу процессти изилдөөдө методика негизинен, төмөнкү маселелерге жооп издейт: Эмне үчүн окутуу керек? Эмнени окутуу керек? Кантип окутуу керек?

Окутуу деген түшүнүгүн Э.Мамбетакунов менен Т.Сияев «Аныкталган максатка жетүү үчүн педагогдор менен окуучулардын ортосундагы ырааттуу өз ара аракеттенүү» деп аныкташып, окутуу процессиндеги мугалимдин жана окутуучунун ишмердигин өз-өзүнчө конкреттүү көрсөтүшкөн. Ошону менен бирге эле окутуу процессиндеги өзөктүү маселелер катары анын максаты, мазмуну, уюштуруу формасы, методу, каражаты, жыйынтыгы каралган.

Л.С.Вигман окутуу жана анын негиздери жөнүндө кыска, так жана жеткиликтүү түшүнүк бере алган. Окутуу - билим, билгичтик жана көндүмдөрдү өздөштүрүүгө багытталган мугалим менен окуучунун атайын уюштурулган, башкарылган өз ара аракеттенүү процесси. Окуучунун дүйнө таанымын, акыл эмгегин жана мүмкүнчүлүктөрүн өнүктүрүүгө коюлган максатка ылайык өзүнө өзү билим берүүнүн адаттарын бекемдөөгө арналган процесс [Л.С.Вигман-2004,7].

Маалыматтардан көрүнүп тургандай окутуу - педагогикалык процесс катары социалдык турмуштук зарылдыктан келип чыккан жана адам баласынын жашоо турмушу менен ажырагыс байланышта болгон социалдык көрүнүш. Ошол эле учурда окутуу-коомдук жана жеке турмуштук да көрүнүш. Адамдар жашоо-тиричилик шарттарына мүмкүн болушунча мыкты ылайыкташуу үчүн, белгилүү бир ий-

гилик натыйжаларга жетишүү үчүн окушат. Окутуунун негизги маңызы жана кызматы ушул максат менен шартталат. Окутуу процесси педагогика, психология, лингвистика ж.б. илимдердин ийгиликтерине, талаптарына жараша өзгөрүп турат. Ошондуктан тилди окутуунун максаты - инсандын таламдарына учурдагы социалдык сууроо-талаптарга, зарылдыктарга, лингвистика, педагогика илимдеринин жетишкендиктерине, тилди окутуу деңгээлинин көрсөткүчтөрүнө карата аныкталуучу татаал социалдык талап.

Кыргыз тилин окутуунун милдеттери:

1. Кеп ишмердүүлүгүнүн бардык процесстери (угуу, окуу, сүйлөө, жазуу) боюнча коммуникативдик мүмкүнчүлүктөрүн мазмундуу, сабаттуу билдире алууга окуучуларды тарбиялоо, лингвистикалык интеллектуалдуулугун арттыруу;

2. Тилдин коомдук ролу, анын фонетикалык өзгөчөлүгү, лексикалык, грамматикалык, стилистикалык закон-ченемдери жөнүндө терең билим берүү менен тилдик көз карашын жаратуу;

3. Окуучулардын орфографиялык жана пунктуациялык билгичтиктерин арттырып, талдоо иштерин жүргүзүү менен практикалык жактан машыктыруу;

4. Өз эне тилинин эстетикалык байлыгын, улуттук мурасын жана анын артыкчылыктарын баалай билип, аны турмушта так колдоно алууга көнүктүрүү;

5. Сөз байлыгын өстүрүп, руханий дүйнөсүн байытуу, риторикалык мүмкүнчүлүктөрүн өстүрүү;

6. Окуучулардын логикалык ой жүгүртүүсүн, кептик маданиятын өстүрүп, ар тараптан калыптандыруу, башка предметтердин тил каражаттарын адабий тилдин нормативинде өздөштүрүүгө негиз берүү;

7. Эне тил предметинин каражаттары аркылуу окуучуларды туруктуулукка, патриоттуулукка, тырышчаактыкка, адептүүлүккө, эмгекчилдикке, жаңыга умтулууга, кооздукка, өз алдынча издене билүүгө жана илимий техниканын жетишкендиктерин өздөштүрүү менен пайдалана билүүгө тарбиялоо;

8. Бул көрсөтүлгөн милдеттерди адистик ишмердүүлүк менен иш жүзүнө ашырууда окутуунун эффективдүү методдорун, жаңы

технологияларын компетенттүү пайдаланып, сапаттуу билим берүү талап кылынат.

2:3 Кыргыз тили сабактарында предмет аралык байланышты түзүүнүн методикалык негиздери

Ар кандай предметтин ички, тышкы байланыштан тура тургандыгы - объективдүү закон-ченемдүүлүк. Предметтердин тышкы байланышын мектепте илимдердин негиздери катары окутулуп жаткан предметтердин (тарых, адабият, физика, химия, математика ж.б) өз ара максаттуу байланышта өздөштүрүлүшү жана аларды эриш-аркак окутуу механизмдери түзөт.

Мектеп практикасындагы предмет аралык байланышта өтүлүүчү сабактар мугалимдин өзгөчө ишмердүүлүгүн жана методикалык жоопкерчиликтиүү маданиятын талап кылат. Бул учурда предметтердин чектешүү окуучуларды таасирленге алган жана дүйнө таанымын тереңдетип, интеграцияланган сабактын деңгээлинде болушу зарыл. Кыргыз тилинин башка предметтер менен байланышын түзүү иши окуу процессинде мектеп программасындагы жалпы материалдын мазмуну бири-бири менен шартталгандыгы боюнча маданиятын калыптандыруу жана предметтик билимдерин интеграциялоо аркылуу түшүндүрүлөт. Мугалимдин байланыштуу ишмердүүлүгү менен атайын иштелип чыккан мазмундуу процессти түзөт.

“Предмет аралык байланыш - бул окуу предметтеринин арасындагы объективдүү максатка ылайыкташкан мазмундук дал келүүчүлүк”. Демек, предметтер органикалык байланышта үйрөтүлөт.

Кыргыз тили сабагында предмет аралык байланышты түзүү аркылуу окуучулардын логикалык ой жүгүртүүсүнө таасир этүү менен илимий түшүнүктөрдү кабыл алуу жөндөмү арттырылат. Бул учурда тапшырманын максатын түшүнүү, байкоо жүргүзүү, аналогия жасоо абстракциялоо жана жалпылоо сыяктуу логикалык операциялар ой жүгүртүү мүмкүнчүлүктөрүнө дал келип, так болушу керек. Ошондой эле башка предметтердин арасында кыргыз тилинин ролу, ээлеген орду, артыкчылыгы жана алар үчүн аткара турган коммуникативдик кызматы жөнүндө окуучулардын көз карашы пайда болуп, калган предметтерге лингвистикалык маданияттуу мамиле жасай билүүгө багыт берилет. Демек, башка предметтердин тилиндеги

аныктамаларды, түшүнүктөрдү, аталыштарды жана терминдерди тилдик закон ченемдердин негизинде туура түшүнүп, так колдоно билүүсүнө мүмкүнчүлүк түзүлөт.

Кыргыз тили мугалими предмет аралык байланышты төмөнкү учурларда так аткара алат: тилдик объективдүү байланыш, мазмундуу байланыш жана убактылуу байланыш түзүү учурларында иш жүзүнө ашырылат. Бул тиешелүү болгон методикалык шарттуулукту ишке ашыруу үчүн мугалимдин байланыштыруучу предметтин программалык материалды жакшы билүүсү, же болбосо ал предмет боюнча минималдык өлчөмдө болсо да тиешелүү билимдерге ээ болуусу талап кылынат. Эгерде предмет аралык так уюштурулса материалдын аналитикалык мазмунуна окуучулардын кызыгуусу пайда болуп, алардын таанып-билүүчүлүк жана интеллектуалдык активдүүлүгү өсөт. Бул үчүн мындай оң мотивациялоонун идеялуу каражаттары катары программалык материалга тиешелүү болгон иллюстрациялык, дидактикалык каражаттар, сөздүктөр, сүрөттөр, моделдер, схемалар рационалдуу пайдаланылышы керек. Мындай каражаттар, албетте, окуучунун ой жүгүртүүсүнө, аракеттенүүсүнө, кызыгуусуна таасир этет.

2:4 Кыргыз тил мугалимдерине коюлган педагогикалык жана предметтик адистик талаптар

«Мугалим» деген сөз араб тилинен кабыл алынып «үйрөтүүчү», «тарбия берүүчү» деген маанини берет. Жашоо үчүн болгон табигый күрөш, адам коомунун өнүгүшү үчүн социалдык тажрыйба муундан-муунга берилип турушу дайыма зарыл болгон көрүнүш. Ошондуктан таалим-тарбия берүү алгачкы адам менен кошо жаралган. Эч кандай педагогикасы жок эле, атүгүл, анын бар экендигине шек санай элек кездерден тартып эле балдарды тарбиялап келишкен. Демек, жаш муундарды тарбиялоонун, элдик, улуттук бай тажрыйбалары элдик педагогикада жаралып, байып дайыма толукталып келген. «...байыркы тарыхка ээ кыргыздардын элдик педагогикасынын башаты б.з.ч 3-кылымдарда жана андан да мурунку мезгилди камтыйт» [А.Эшиев, 2006,89].

Кыргыз педагогикасы, кыргыз этнопедагогикасы жана кыргыз тили илими жөнүндөгү тарыхый, илимий-педагогикалык булактарга таянуу менен кыргыз элинин тарыхында «мугалим» деген сөз «устат» деген варианты мурда эле колдонулуп, атайын кесип катары

таанылган. “Мугалим” деген сөз билдирген түшүнүктү, негизги функцияны көп мезгил боюу жалпы эл аткарып, жаш муундарга билим берүү, аларды тарбиялоо жана өнүктүрүү боюнча бүгүнкү күндө да кыргыз элине кызмат кылууга жарай турган эбегейсиз акыл казына, тажрыйба топтолгон деп айтууга толук негиз бар.

Мыйзамда көрсөтүлгөн укуктарга ээ болуу үчүн болочок мугалим студент кезинен тартып кыргыз тилин окутуунун лингвистикалык, дидактикалык, психологиялык негиздерин, атап айтканда, окутуунун технологияларын, формаларын, каражаттарын жетик билүүгө, ал боюнча белгилүү бир көндүмдөргө, тажрыйбаларга ээ болушу зарыл. Ансыз өз укуктарын коргоп жана ага ылайык педагогдук милдеттерин өз ишмердигинде аткара албайт.

Азыркы педагогика илими мугалимдин мыйзамдуу укук-милдеттери, билим берүү боюнча коюлуп жаткан соңку талаптары, окутуунун стандарттары, концепциялары жана окуу программалары “21-кылымдын мугалими кандай болушу керек?”, - деген маселени кырынан коюп, ага жооп издейт. Мындай маселени чечүү үчүн Кыргыз Республикасында элге билим берүүнү өнүктүрүүнүн стратегиялык максатына жараша, ага таянуу менен аныкталышы зарыл. Ал максат билим берүүнүн улуттук моделин калыптандыруу экендиги белгилүү. Улуттук модель «Кыргыз элинин, көп улуттуу элдердин тарыхын, маданиятын, каада-салттарын өздөштүрүүгө керектүү шарттарды түзүү, личностун үй-бүлөгө, элге, коомго жана мамлекетке милдеттүүлүгүн жана өз укугун сезүүсүн, Кыргыз Республикасынын маданияттык, коомдук, экономикалык жана саясий турмушуна катышууга кызыгуусун камсыздоо» [Кыргыз педагогикасы-2004] менен тыгыз байланышта түзүлүшү керектиги аныкталган. Ушундан улам билим берүүнүн улуттук моделин түзүүдө, аны ишке ашырууда окутуунун предмети жана каражаты болгон кыргыз тилине артыкчылыктуу көңүл буруу зарылдыгы айкын көрүнөт. Мындай улуу миссияны аткарууда жалпы педагогдорго, анын ичинде кыргыз тили жана адабияты мугалимине, бул кесипке даярдалуучу адистерге өзгөчө маани берилип, аларга көп милдеттер жүктөлөт.

Азыркы мугалим социалдык турмуштук бүгүнкү суроо-талаптарды, өспүрүмдөрдүн кызыгууларын, керектөөлөрүн жана муктаждыктарын ачык-айкын аңдап билүүгө тийиш.

Азыркы мугалим билим берүү тармагындагы алда канча актуалдуу болуп жаткан маселелер боюнча жаңылыктарды оперативдүү түрдө өздөштүрүүгө тийиш.

Азыркы мугалим окуучулардын индивидуалдуу өзгөчөлүктөрүн так аныктоого, алардын терең, өз алдынча эркин жана эмоционалдуу ой жүгүртүү жөндөмүн өнүктүрүүгө дайыма умтулуусу зарыл.

Азыркы мугалим изденүүчү, өзүн-өзү таанып-билүүгө, өзүн-өзү реализациялоого умтулган адамды калыптандырууга өбөлгө түзгөн окутуунун технологияларын колдоно билүүсү зарыл.

Кыргыз тил сабагынын төмөнкүдөй эң негизги талаптарын белгилөөгө болот:

1. Сабактын так максаттуулугун аныктоо (окуучуну билимге, билгичтикке, көндүмдөргө ээ кылуу);
2. Сабактын дидактикалык максатынын уюштурулушу анын керектүү материалдар менен жабдылышы;
3. Гумандуулук менен инсанга багыттап окутуу жана тарбиялоо;
4. Кыргыз тили сабактарында окуучунун таанып-билүүчүлүгүн, руханий байлыгын, маданиятын арттырууга көңүл бөлүү;
5. Ар бир кыргыз тили сабагы окутуунун дидактикалык принциптерин бекем сактоого жана ага таянуу менен иш жүргүзүлүүгө тийиш;
6. Кыргыз тили сабагынын типтеринин структурасына чыгармачылык компетенттүүлүк менен мамиле жасоо;
7. Кеп ишмердүүлүгүн өстүрүүгө, өркүндөтүүгө шарт түзүү менен интерактивдүү методдорду колдоно билүү;
8. Сабакта иштиктүү психологиялык жагдайдын түзүлүшү, окуучулардын жекече өзгөчөлүктөрүн эске алынышы;
9. Кайтарым байланыштын наатыйжалуу уюштурулушу;
10. Окутуунун жаңы технологияларын пайдалануунун системалуулугу, өз ара байланыштуулугу;
11. Тандаган методдорунун принциптерин так сактоого жетишүү;
12. Логикалык жактан тынымсыз өркүндөтүү жана маалыматтуулукту реализациялоо;
13. Баалоо технологияларынын практикаланышы;
14. Убакыттын эффективдүү үнөмдөлүшү;
15. Текшерүү методдорунун принциптеринин сакталышы (жазуу иштеринин түрлөрүн жүргүзүү, тест-суроолор, модулдук система);

16. Кыргыз тилинин улуттук маданий феномени - кыргыз элинин рухий байлыгы экендигине тарбиялоо;

17. Окуучунун энергиясынын жумшалышынын нормалдуу тең салмактуулугун сактоо (окуучулардын абалын байкоо);

18. Сабакты жыйынтыктоо жана корутундулоо.

Бул көрсөтүлгөн комплекстүү талаптар туура уюштурулбай, же так аткарылбай турган болсо сабак эффективдүү натыйжа бере албайт.

3-лекция. Кыргыз тили боюнча окуу программалары, окуу китептери, окуу каражаттар

Мугалим окуучуларды билим жана билгичтиктерге ээ кылуу үчүн окутуу процессин ойдогудай уюштурууга милдеттүү. Бул милдетти аркалоо үчүн кандай ишмердүүлүктүн, кантип өздөштүрүлөрү, буга байланыштуу иш чаралардын кантип аткарылары алдын-ала пландалышы керек. Демек, окутуу ишин пландаштыруу деген түшүнүк көздөгөн максатка жетүү үчүн ага байланыштуу ар кандай иш-чараларды аныктоо, аларды окуучуларга үйрөтүү жолдорун тандоо, анда колдонулуучу курал-жабдыктарды даярдоо жана өздөштүрүлгөн ишмердүүлүктөрдү баалоо аркылуу аныкталат. Мындай иш чараларды сабактан мурда пландаштыруунун төмөнкүдөй бир катар жакшы жактары бар:

- План мугалимдин окутуу жаатында аткара турган бардык иш-аракеттерин жетектөөгө жакындан жардам берет;
- Теманын качан жана канча убакытта өтүлөрүн иретке келтирет, өзгөчө программанын бөлүнгөн убакыт ичинде аткарылышын камсыз кылат;
- Пландуу түрдө өтүлгөн сабак мугалимди да, окуучуну да чаржайыттыктан сактайт жана аларга ишеним берет;
- Сабактын максат-милдеттерине шайкеш келген методдорду, тиешелүү курал-жабдыктарды тандоого жардам берет;
- Пландуу иш билимди баалоонун ишенимдүүлүгүн арттырат;
- Окуучулардын дилгирлик жана шык-жөндөмүн активдештирет;
- Мугалим менен окуучунун кызматташып иштөөсүн камсыз кылат.

Сабакты пландоо жалпы билим берүүчү орто мектептердин кыргыз тили боюнча чыккан стандарттык программага негизделет. Программадагы материалдар мектеп окуучуларына ылайыктап алынган тилдик материалдарды тилдин бөлүмдөрү жана класстар боюнча жайгаштырууда (фонетика, лексика, морфология, синтаксис, стилистика) ырааттуулук менен окуучулардын жаш өзгөчөлүгүнө жараша жөнөкөйдөн татаалга, жеңилден оорго карай деген дидактиканын принциптеринин негизинде жайгаштырылат.

Ал эми ушул принцип боюнча тилдин бөлүмдөрүнүн системалуу курс катары класстар аралык жайгаштырылышында окуучулардын билими жана жаш өзгөчөлүктөрү эске алынып, программадагы айрым материалдар уланмалуу, баскычтуу принцип боюнча б.а. көлөмү жагынан чоң, өздөштүрүүгө кыйынчылык келтирет деп эсептелген материалдар оор жеңилине карай класстарга бөлүштүрүлөт. М; фонетика, орфоэпия, графика, сөз жана анын маанилерине тиешелүү материалдар 5-класста, сөздүк курамы 6-класста берилген. Ошондой эле морфологиянын сөз түркүмдөрү, бөлүмдөрү жогорку принциптин негизинде 5-6-класстарга жайгаштырылган. Демек, тилдин фонетика, орфоэпия, графика тармагы үчүн 5-6-класстар, морфология үчүн 6-7-класстар системалуу курс катары эсептелинет. Ал эми синтаксиске тиешелүү материалдар 7-9- класстарда системалуу курс катары каралып материалдардын жайгаштырылышында сөз айкашынын синтаксиси, жөнөкөй сүйлөмдүн синтаксиси, татаал сүйлөмдүн синтаксиси тартибинде дидактика хронологиялык принцип жетекчиликке алган. 10-11-класстардагы материалдардын негизин 5-9-класстарда системалуу курс катары өтүлгөн тилдин тармактык темалары түзөт. Бул класстарда тилдин тармактык темаларынын тандалып, окуучулардын орфографиялык жана пунктуациялык сабаттуулуктарын жана алардын сөз байлыктарын арттырууга, адабий норманын талабына ылайык стилдик жактан туура сүйлөөгө, жазууга тиешелүү деп эсептелген материалдарга негизделген. Бул тандалган материалдар системалаштыруу, жайгаштыруу принциптерине ылайыкташтырылган.

Мына ушул стандарттык программанын негизинде сабактардын системасына ылайык пландын түрлөрү мугалим тарабынан иштелет.

Календардык-тематикалык план

Бир окуу жылында, жарым жылдыкта же чейрек ичинде өтүлө турган сабактарды жана аткарыла турган иш-чараларды айлар, кээде апталар боюнча бөлүштүргөн план. Календардык-тематикалык пландын негизги функциясы - сабактардын системасы, класстан тышкары иш чаралар аркылуу тема программанын бөлүмү боюнча окуу-тарбия процессинин билим берүү, өнүктүрүү, тарбиялоо сыяктуу функцияларын жүзөгө ашыруунун оптималдуу жолдорун аныктоо. Тематикалык планды иштеп чыгуунун ийгилиги мугалимдин окуучулар эмнелерди бекем өздөштүрүп, эмнелер боюнча билим жана билгичтиктерге ээ болушун даана элестете алышынан көз каранды. Билим жана билгичтиктер, көндүмдөр бир гана сабак аркылуу калыптана койбойт. В.А.Сухомлинский баса белгилегендей «Тажрыйбалуу мугалим бүгүнкү жаңы өтүлгөн сабакта бекем билимдерге жетиштим деп эч убакта айта албайт. Бул мүмкүн эмес. Билимдер качан гана педагогдун билгич иши аркылуу дайыма системдүү өнүгүп отурганда гана бекем боло алат».

Чындыгында жылдык-тематикалык планды долборлоо оңой иш эмес. Ал окуу-тарбия процессинин максат, мазмуну тууралуу терең билимди жана тажрыйбаны талап кылат. Көрүнүктүү дидактик М.И.Махмутов: «Бардык эле мугалимдер жылдык планды ойдогудай пландаштыра албайт, айрыкча жаш мугалимдер жогорку квалификациялуу, тажрыйбалуу адис мугалимдердин жардам-көмөгүнө муктаж болот», - деп эсептеген. Ошондуктан такшалган предметчи мугалимдер тарабынан түзүлгөн жылдык тематикалык пландын варианттары август кеңешмесине сунушталып, кеңири талкуудан өткөрүлөт, мугалимдердин сунуш-пикирлеринин жыйынтыгы менен оңдолуп-түзөлүп өркүндөтүлгөн соң, өрнөк катары ишке киргизилет. Ал эми айрым Европалык мамлекеттерде бул иш эреже катары билим берүү министрлигинин тиешелүү мекемелери тарабынан иштелип чыгып, мектеп мугалимдерине сунуш кылынат.

Күндөлүк сабак планы

Билим берүү процессин пландоодо күндөлүк аткарылуучу иш чаралардын пландалышы орчундуу мааниге ээ. Мугалимдин ийгилиги да ушул иш чаралардын туура уюштурулушуна байланыштуу болот.

Сабакты пландоо-мугалимдин конкреттүү сабакка даярдануусунун составдык бөлүгү. Сабакты планы - чыгармачылык изденүүнүн башталышы, сабактын натыйжалуу болушунун каражаты, мугалимдин оюнун ишке ашырылышынын, шыктануусунун жана таланттуу чыгармачылыгынын негизи. «Мугалим - деп жазган В.А.Сухомлинский, жакшы сабакка өмүр бою даярданат. Биздин кесиптин жана биздин эмгектин технологиясынын рухий жана философиялык негизи мына ушундай; билимдин учкуну менен балдардын жүзүн жарык кылуу үчүн күн нурундай түбөлүк жаркыраган билимдердин нурунан, адамдык акылмандыктан бир минута да кетпей туруп терең деңиздей сиңирип алып туруу керек».

Сабакты пландоо жана ага мугалимдин даярдануусу төмөнкүдөй этаптардан турат:

- Сабакты тема же бөлүк боюнча системалуу иштеп чыгуу;
- Өтүлүүчү сабактын билим берүүчү жана тарбиялоочу милдеттерин аныктоо;
- Окуу материалынын оптималдуу көлөмүн аныктоо;
- Сабактын структурасын иштеп чыгууга ылайык окутуунун эң алгылыктуу усулдарын жана формаларын аныктоо;
- Бул материалдардын башка предметтер менен байланышын издеп табуу жана ал байланышты жаңы материалды окуп үйрөнүүдө пайдалануу;
- Сабактын бардык этаптарында мугалимдин жана окуучунун бардык иш аракеттерин пландаштыруу;
- Сабактын дидактикалык каражаттарын иргөө;
- Доскага жазылуучу сөздөрдү сызылуучу чиймелерди пландаштыруу;
- Сабакта өз алдынча иштөөнүн формаларын жана көлөмүн аныктоо;
- Сабакта жана үйдө иштелүүчү материалдардын формаларын аныктоо;
- Ушул сабакта билими текшериле турган окуучулардын тизмесин тактоо;
- Үй тапшырманын мазмунун, көлөмүн жана формасын аныктоо;
- Сабакты жыйынтыктоонун формасын аныктоо;

Сабактын планын жазууда эң негизги эске алуучу жагдай сабакка коюлган максаттын тактыгы. Ар бир сабактын жалпы билим берүүчүлүк максаттары (билимдерди, билгичтиктерди жана көндүмдөрдү калыптандыруу, тарбиялык максаттары (инсандын белгилүү сапаттарын калыптандыруу), өнүктүрүүчүлүк максаттары (окуучулардын таанып-билүүчүлүк жөндөмдүүлүгүн, акылын, эркин, эмоциясын өнүктүрүү) болот.

Сабак - билим берүүнүн, окутуунун негизги формасы. Эне тил боюнча өтүлүүчү ар бир сабак - бул мугалимдин билимине, тажрыйбасына, окутууга жасаган мамилесине чыгармачылыгына негизделген, окуучу менен биримдикте бир максатты көздөгөн бирдиктүү ишмердик. Ал кандайдыр бир рамкага чектелбеген, кайталангыс, өзгөртүүгө, кошумчалоого дайыма дуушар болуучу, өзгөрмөлүү, өнүгүүчү жандуу процесс. Бириктирилген кадимки сабакта төмөнкүдөй бөлүктөрдүн болушу керек:

1. Үйгө берилген тапшырманы, өтүлгөн теманы текшерүү;
2. Ал боюнча мугалимдин жыйынтыгы;
3. Жаңы теманы түшүндүрүү;
4. Аны бышыктоо;
5. Жаңы тема боюнча мугалимдин жыйынтыгы;
6. Үйгө тапшырма берүү;
7. Сабакты жалпы жыйынтыктап баалоо.

Сабактын ички түзүлүшү, анын бөлүктөрү, компоненттери жөнүндөгү түрдүү көз караштарды, түрдүү бөлүштүрүүлөрдү кыргыз тили мугалими билүүгө тийиш. Мындай билим мугалимдин өз сабагын пландаштырууга жана аны жүргүзүүгө теориялык маалыматтарды берет. Бирок мугалим жогорудагыдай бөлүштүрүүлөрдүн бирин сөзсүз түрдө туура деп табууга жана ал көз карашты сабакты уюштурууда жана өткөрүүдө сөзсүз колдонууга милдеттүү эмес. Анткени, сабактын элементтери, ички түзүлүшү сабактын тибине жана түрүнө жараша өзгөрүлмөлүү болот. Эң негизгиси сабакта тигил же бул эрежеге басым коюлбастан, жандуу сүйлөшүүгө, реалдуу турмушка басым жасоо зарыл. Ар бир сабакты пландаштырууда мугалим ал теманы турмуш менен байланыштырууну, элдик оозеки чыгарма, көркөм адабият, үрп-адат ж.б байланыштырууну да кошо ойлонушу талап кылынат. Мындан сырткары кыргыз тили мугалимдерине коюлуучу

негизги талаптарга: мугалимдин сүйлөгөнү, колдонгон тилдик каражаттары, дикциясы, интонациясы да олуттуу мааниге ээ.

Сабакта өтүлүп жаткан теманы практика, күнүмдүк турмуш менен айкалыштыра алуу - эне тилин окууга кызыктыруунун бир фактору. Бул багыттагы иш-аракеттер да алдын ала пландаштырылышы керек. Айталы, сабакта каралган окутуу маселелри толук аткарылып, дагы убакыт калды, же ал убакытты мугалим атайылап ашырып калып турмуш менен байланышкан иш-чараларды өткөрсө болот.

3:2. Кыргыз тилинин окуу китептери жана алардын альтернативалары

Окуу китептери – предметтик билим берүүдө негизги каражат катары саналат. Эне тилинен сапаттуу түзүлгөн окуу китептери окуучулардын билим алуусунда, программалык материалды туура өздөштүрүүдө зор мааниге ээ. Окуу китептери жана окуу куралдары теориялык материалды, эрежелерди өздөштүрүүдө, өтүлгөн материалды кайталоодо, көнүгүүлөрдү иштөөдө, үйгө берилген тапшырмаларды аткарууда жалпы эле окуучулардын өз алдынча иштөөлөрүн өнүктүрүүдө колдонулат. Мына ошондуктан окуучуларды окуу китептеринен жана окуу куралдарынан туура пайдаланууга үйрөтүү керек.

Методикалык принциптер жалаң эне тил сабагын окутууда гана сакталбастан, эне тил китебин жазууда да сакталууга тийиш. Бул жагынан эне тилин окутуунун методикасы окуу китептерин түзүүдө өзүнүн сунушун киргизип, кеңешин берет. Китептер белгилүү методикалык принциптерге негизделип түзүлүүгө тийиш. Мында төмөнкү принциптер эске алынат:

- 1) Тилдеги закондуулукка негизделген принцип;
- 2) Методикага негизделген принцип.

Бул эки принциптин негизинде кыргыз тилинин окуу китептери жана окуу куралдары түзүлөт. Грамматикалык эрежелер, аныктамалар, түшүндүрүүлөр эне тилинин закондоруна ылайык иштелет. Тил сабагынын туруктуу окуу китеби мамлекеттик стандарттык программага ылайыкталып, илимий принципте түзүлүп, окуучуларга тилден системалуу билим бере алгыдай болуп, материалдары жаш өспүрүмдөрдү демократиялык духта тарбиялоого багытталышы абзел. Китептин материалды окуучулардын жеңил түшүнүүлөрү үчүн

ылайыктуу түзүлүп, окуучулар үчүн ачык, даана түшүнүктүү жабдуулар менен камсыздалышы керек.

Көнүгүү жана түшүндүрүү үчүн материалдар үлгүлүү көркөм чыгармалардан тандалып, материалдар көрсөтмөлүүлүк принципке негизделип, туура жайгаштырууга тийиш. Окутуу тажрыйбасында, эгерде окуу китебинин кемчиликтери даана байкалса, ал кемчиликтерди сабак берүүдө эске алып, мугалим тарабынан түзөтүлүүсү керек. Эне тилинен окуткан мугалим окуу китептери боюнча чыккан сын, рецензиялар менен тааныш болууга тийиш. Акыркы мезгилдерде кыргыз тили боюнча альтернативдүү китептер окутуу процессинде колдонулуп келе жатат. Бул бир жагынан кыргыз тилин окутууну жакшыртуу үчүн болгон окумуштуулардын салымы жана ийгилиги болсо, экинчи жагынан мектепте окутууда мугалимдерге бир топ түйшүк жаратып жаткандыгы баарыбызга маалым. Төмөндө кыргыз тили боюнча жарык көргөн альтернативдүү китептер менен таанышып, ал китептердин ичинен кайсынысы окутууда оптималдуу, методикалык жактан канчалык деңгээлде талапка жооп бере тургандыгын ар бир китептин өзү боюнча талдоо жүргүзөбүз.

№	Классы	Авторлору	Чыккан жылы, дареги	Басмакананын аты
1	5-класс	Өмүралиев Б. Осмонкулов А. Үмөталиева Б.	Бишкек,1998,2007.	«Кыргызстан»
2	5-6-класс	Исаков Б.	Бишкек,2000	«Мектеп»
3	6-7-класс	Кудайбергенов С., Исаев Д., Үсөналиев С.	Фрунзе,1990	«Мектеп»
4	6-класс	Үсөналиев С.	Бишкек,2007	«Бийиктик»
5	7-класс	Үсөналиев С. Мусаева В.	Бишкек,1998, 2007	«Бийиктик»
6	7-класс	Сапарбаев А. Абдесов Н.	Бишкек,1999,2001	«Мектеп»
7	7-9-кл	Исаков Б.	Бишкек,2007	«Педагогика»
8	10-11-кл	Исаков Б.	Бишкек,2006	«Педагогика»
9	8-9-кл	Өмүралиев Б.	Бишкек,1998,2007	«Педагогика»

10	8-9-кл	Иманов А. Кайбылдаев А. Сапарбаев А. Усубалиев Б.	Бишкек,1993,2007	«Мектеп» 2- басылма
11	10-класс	СапарбаевА. Өмүралиева С. Эгембердиев Р. Мусаева В.	Бишкек,1993,2003	«Акыл» АК
12	11-класс	Сапарбаев А. Өмүралиева С. Эгембердиев Р. Мусаева В.	Бишкек,1993,2003	«Акыл» АК.

3:3. Кыргыз тили боюнча окуу иштеринин уюштурулушу

Жалпы билим берүүчү мектептерде окуу процессин жарым жылдыкка жана чейректерге ажыратылган окуу жылы түзөт. Окуу жылы ар бир чейрек жумалык жана бир күндүк окуу процессине бөлүнгөн белгилүү бир убакыт ченинен куралат. Ошондуктан окуу процессинин бардык мезгилдик бирдиктерин уюштуруу маселеси өзгөчө мааниге ээ болот. Мындагы негизги маселе катары окуу материалдарын пландаштыруу, аларды окутууга, үйрөтүүгө ыңгайлуу шарттарды түзүү жана окуучулардын эне тилин окутуу аркылуу өсүп-өнүгүүлөрүн камсыз кылуу маселелерин кароого болот.

Окутуу процессин уюштуруунун жана өткөрүүнүн эң негизги формасы – сабак. Сабактын негиздөөчүсү катары чех педагогу, улуу дидакт Я.А.Каменский экендиги белгилүү. Окутуу, билим берүү тарыхында окутуунун бир нече формалары болуп келген:

- Орто кылымдарда индивидуалдык-группалык окутуу;
- Белль-ланкестердин системасы (жогорку класстагылар төмөнкү класстарды окуткан);
- Мангеймдин формасы (жөндөмдүүлүккө жараша окутуу), өткөн кылымдын 20-жылдарында бригадалык окутуу;
- АКШда Дальтон планы (окуучулар өз алдынча, жекече иштешкен);
- Трамптын планы (окутууга бөлүнгөн убакыттын 40% чогуу лекцияга (100-150 киши), 20% группаларга, 40% ын өз алдынча окууга) ж.б. бир катар формалар колдонулуп келген. Бүгүнкү дүйнө-

лүк билим берүү системасында кеңири тараган окутуунун формасы-класстык сабак формасы.

Сабактын түзүлүшү, түрлөрү, типтери жана элементтери жөнүндөгү маселелер окутуу процессиндеги орчундуу маселелерден болуп, ар дайым окумуштуулардын изилдөө объектисине айланып келе жатат. Анткени сабактын уюштурулушу, жүрүшү, аны өркүндөтүүгө, жакшыртууга болгон иш-аракеттердин натыйжасы түздөн-түз окутуу процессине таасир этет. Сабак процесси боюнча окумуштуулар арасында бирдиктүү пикир жок, болушу да мүмкүн эмес. Анткени сабак-жандуу, өзгөрүлмөлүү, өтө татаал жана бир нече факторлорго байланыштуу процесс. Бүгүнкү күндө сабактарга коюулуп жаткан жалпы талаптарды эске алып, негизгилери катары төмөнкүлөрдү көрсөтүүгө болот:

1) Сабакта билим берүүнүн, тарбиялоонун жана өнүктүрүүнүн биримдигинин бекем сакталышы;

2) Дидактикалык принциптерди сактоо, турмуш менен байланышын чыңдоо;

3) Сабактын темасына ылайык дидактикалык так максатты коюу;

4) Ар түрдүү ык-жолдорду, методдордун, комплексин колдонуу, сабакты активдештирүү;

5) Сабактын эмоционалдуулугун арттыруу;

6) Ар бир сабакта окуучулардын билимин көзөмөлгө алуу;

7) Ар бир сабак уюштурулушу боюнча өзгөчөлүккө ээ болсун;

8) Ар бир сабакта кайталоонун элементи болсун.

Мугалим кыргыз тили сабагын кандай пландаштырып өткөрбөсүн, эң негизги орунда, сабакка коюлган максат чечүүчү орунду ээлейт. Сабак бардык башка милдеттери, функциялары менен бирдикте окуучуларды кыргыз тилине болгон кызыгууларын арттыруу кызматын ар дайым аткарууга тийиш.

Методикада окуучуларды эне тилин окууга кызыгууларын айрым учурда үч этапка бөлүп карайт:

1) Кызыктуу, пайдалуу маалыматтардын дайыма болушу;

2) Кыргыз тилинин барк-баасы, мааниси жөнүндөгү мугалимдин сөзүнө ишенүүсү;

3) Предметтин практикалык маанисин, керектүүлүгүн аңсезимдүү түрдө толук түшүнүүсү.

Сабактын кызыктуулугун окутуу процессинде берилген лингвистикалык-теориялык материалдар дал ошол турушунда арттыра албайт. Ал үчүн, биринчиден, кызыктуу мисалдар, көрсөтмө курал, таблицалар, сабак учурундагы окуучулардын активдүүлүгү. Эң негизгиси, сабакта эрежеге басым жасалбастан жандуу сүйлөшүүгө, реалдуу турмушка басым коюу зарыл. Экинчиден, мугалимдин айткан сөзү, маалымат берүүсү гана кызыктырбастан, окуучу менен мугалимдин, мугалим менен жалпы класстын мамилеси, карым-катышы, ар бир сабакта улам жаңы маалыматтын болушу, ийкемдүү ык-жолдордун колдонулушу да чоң мааниге ээ. Үчүнчүдөн, берилген маалыматтар турмуш менен байланышта болушу зарыл. Ар бир ыкманы, ар бир сабакты пландаштырууда мугалим ал теманы турмуш менен байланыштырууну, элдик оозеки чыгарма, көркөм адабият, каада-салт менен байланыштырууну планга киргизүүсү шарт.

4-лекция. Кыргыз тилин окутуу принциптери жана методдору

4:1. Кыргыз тилин окутуу принциптери жана анын түрлөрү

Эне тилин окутууда жалпы дидактикалык принциптер колдонулат. Ал принциптер эне тилинин материалдары аркылуу конкреттештирилип колдонулат. Алардын окутуу тажрыйбасында өз ара бири-бири менен тыгыз байланышта колдонуу аркылуу мугалим окуучуларга билим жана тарбия берүүдө ийгиликтерге жетсе, окуучулар берилген билимди, тарбияны алууда ийгиликке жетишет.

Принцип - латын тилинен алынган «негиз», «алгачкы», «баштапкы» деген маанини түшүндүрөт.

Окутуунун принциптери - бул тарыхый жана бир эле мезгилде социалдык категория. Анткени, ал коомдун өнүгүүсүнүн тарыхый өзгөчөлүктөрүн, андагы илимдин жана маданияттын, социалдык-турмуштук деңгээлдин өнүгүшүнө жараша өзгөрүп, өркүндөп жана жаңыланып туруучу көрүнүш. Окутуунун принциптерин биринчи жолу чех педагогу, улуу дидакт Я.А.Каменский «Улуу дидактика» деген эмгегинде негиздеген (1632-ж). Дидактикалык принциптер

системасын түзүүнү Я.А.Каменский анын логикалык негизин аныктоодон баштаган. Мындай негиз катары окутуунун табигыйлуулук принцибин эсептеп, окутуунун калган бардык принциптеринин ырааттуулугу, табигыйлуулук идеясына жараша, ага үндөштүктө болушун көрсөткөн.

А.Дистервег бул маселеге башкачараак мамиле кылган. Ал дидактикалык принциптердин жана окутуунун эрежелеринин конкреттүү мазмунун ачууга аракет кылып, аларды окутуунун мазмунуна окутуучуга жана окуучуга коюлган талаптар катары караган.

К.Д.Ушинский мыкты окутуунун зарыл шарттары катары ар бир нерсенин өз учурунда болушун, окутуунун оригиналдуулугун, туруктуулугун өздөштүрүүнүн бекемдигин, түшүнүктүүлүгүн, окуучулардын өз алдынчалуулугун, ашкере татаал же өтө жөнөкөй болбошун, тууралыгын карап, дидактикалык принциптерге бөлгөн:

1. Окутуунун аң-сезимдүүлүгүн жана активдүүлүгүн;
2. Көрсөтмөлүүлүктү;
3. Ырааттуулукту;
4. Билимдердин жана көндүмдөрдүн бышыктыгын көрсөткөн.

Окутуунун принцибине аныктама берүүдө чет тилдерди окутуу методикасындагы белгилүү методист Е.Ф.Пассов тарабынан берилген аныктамада «Окутуу деп аталган имараттын фундаменти окутуунун принциптери деп аталат». Мындай аныктамалар далил болгондой окутуунун принциптери бүтүндөй билим берүү процессин жетектөөчү жоболордун жыйындысы.

Эң соңку мезгилге чейин окутуунун дидактикалык принциптеринин табияты так аныкталбай, принцип, мыйзам ченемдик, эреже, мыйзам түшүнүктөрү чаташтырылып келди. Азыркы дидактика, окутуунун принциптери тарыхый жактан конкреттүү болуп, коомдук маанилүү суроо-талаптарды чагылдырып турушу керек деп белгилейт. Окутуунун азыркы принциптери окуу процессинин бардык компоненттерине коюлган талаптар менен шартталат:

-Окутуунун логикасына, максат жана милдетине, мазмунуна, окутуунун формасына жана методдоруна стимулдаштырууга, пландаштырууга жана жетишилген натыйжаларды талдоолорго байланыштуу аныкталат;

-Окутуунун мыйзам ченемдери жана дидактикалык принциптери тууралуу педагогика илиминдеги соңку тыянак-корутундуларга, билим берүүгө, кыргыз тилин эне тили катары окутууга коюлуп жаткан талаптарга ылайык кыргыз тилин окутуунун жалпы дидактикалык принциптери аныкталат;

- Табигыйлык, тарбиялык, илимийлүүлүк, жеткиликтүүлүк, аңсезимдүүлүк жана активдүүлүк, көрсөтмөлүүлүк, теория менен практиканын байланышы, системалуулук жана ырааттуулук, бышык, чың билим берүү, топтук жана жекече, тарыхка таянуу, гумандуулук.

Табигыйлык принциби -эне тил окуу предмети катары, барыдан мурда, табигый-коомдук колдонулушта, коомдун суроо-талаптарына ылайык окутулушу шарт. Бул принциптин негизги бөлүгү катары тилдин байланыш-катнаштын негизги куралы катары пайда болушун, калыптанышын жана өнүгүшүн шарттап турган зарылдык - бул сүйлөшүү зарылдыгы. Сүйлөшүү зарылдыгы болбосо, тил пайда болмок эмес. Ал эми сүйлөшүүнү, түшүнүү, баалоо, жакшыртуу, сүйлөшүүнү ишке ашырган бирдиктерди (текстти) талдоо, үйрөнүү менен тыгыз байланышта. Натыйжада, тил, кеп, жана текст өз ара тыгыз байланышта болуп, бирин-экинчиси шарттап, биринин өнүгүшү үчүн калгандары милдеттүү түрдө болуучу жана алар бирдикте, бир бүтүндүктө окутулуп-үйрөтүлүүчү коомдук өтө татаал кубулуш деген тыянак келип чыгат. Калган дидактикалык принциптердин негизги багыты, максаты, логикалык негизи ушул принципке негизделиши зарыл.

Тарбиялык принциби

1. Эне тил таалим-тарбия берүүнүн эң ийкемдүү, эң таасирдүү куралы. Эне тил сабагынын тарбия берүүчүлүк мүмкүнчүлүктөрү өтө чоң жана алар төмөнкүлөр; сылык, маданияттуу сүйлөөнүн маанисин, калп айтуунун кесепетин, чындыкты, акыйкатты айтуунун адам турмушундагы ишмердигин жеткире түшүндүрүү;

2. Көркөм адабияттын мыкты үлгүлөрүн пайдалануу менен эне тилин сүйүүгө, урматтоого тарбиялоо сабак процессинде сүйлөшүүнүн жагымдуу, жайдары кырдаалын түзө билүү;

3. Талдоо көнүгүүлөрүн иштөө: Кыргызстан анын жаратылышы, тарыхы, маданияты, адеп-ахлагы, үрп-адат, каада-салтына байла-

ныштуу кызыктуу тексттерди пайдалануу. Ошондой эле өз районундагы, өз айылындагы окуялар, улуу инсандар, иш-аракеттер жөнүндөгү материалдарды пайдалануу;

4. Элдик оозеки чыгармалардын тарбиялык маанисин окуучуларга жетик туюндуруу;

5. Оройлук, олдоксондук, маданиятсыздык барыдан мурда оозеки речте келерин терең түшүндүрүү;

6. Окуучуларды сабакта алган билим, билгичтик, көндүмдөрүн күндөлүк турмушунда, ишмердигинде ыктуу жана орундуу пайдаланууга көнүктүрүү. Эгерде ушул принцип окутууда максаттуу ишке ашканда «Ыйман», «Адеп» сабактарын мектепке киргизүү зарыл болмок эмес.

Илимийлүүлүк принцип – кыргыз элдик педагогикасынын, элдик тил илиминин мурдатан кылымдар боюу иштелип чыккан жоболорун, концепцияларын, тыянактарын, эрежелерин пайдалануу зарыл.

Жеткиликтүүлүк принциби – бул принципти педагогикалык процессте ишке ашыруу төмөнкүдөй жагдай-шартка байланыштуу болот: окуучунун жаңы материалды кабыл алууга болгон даярдыгы. Окуучулардын өнүгүү деңгээлине кызыгууларына көңүл буруу, окуучулардын материалды өздөштүрүүдө туш болгон кыйынчылыктарына анализ жасоо, окуучуларды материалды өздөштүрө албагандыгы үчүн жемелөөдөн алыс болуу, жаңы жана оор материалды өтүүдө алдыңкы окуучулардын күчүнө таянуу, бышыктоодо жана кайталоодо начар жана орто окуган окуучулар менен көбүрөөк иштөө. Жаттоо менен жетишкен ийгиликтерди анча кубаттабоо. Окуучулардын таанып-билүүсүнө басым жасоо. Мында мугалимдин милдети материалды түшүнүүгө жеңил, оңой кылуу эмес, түшүнүүгө көмөк көрсөтүү болушу керек.

Аң-сезимдүүлүк жана активдүүлүк принциби - С. Байгазиевдин Нурмолдо Наркул уулунун (1838-1920) агартуучулук, педагогдук, ишмердүүлүгү, мурастары тууралуу жазган чакан эмгегинде Нурмолдо «Ким табаган» деген методду ойлоп таап аны сабакта ийгиликтүү пайдаланган. «Сабактын уюштурулушун, жүрүшүнүн кызыктуулугу, балдарды козгоп-козуткан усулдук ийкемдүүлүк маселеси мударистин ар дайым көңүлүнүн борборунда турган» - деп ай-

тылат. Табышмак таптырууну Нурмолдо ар бир сабакта пайдаланган. Анын табышмактары өзүнүн кызыктуулугу, күтүүсүздүгү, күлкүлүүлүгү, нагыз табышмактуулугу менен айырмаланган. Кыргыз тилин окутууда окуучулардын активдүүлүгүн жана аң-сезимдүүлүгүн жогорулатуунун бир жолу - эне тил боюнча класстан тышкары иштерди системалуу жана максаттуу жүргүзүү. Сабак процессиндеги талашып-тартышуу, талкуулоо, өз пикирин далилдөө же далилдөөгө аракет кылуу маселелери да аң-сезимдүүлүк, активдүүлүк принцибинин ишке ашырылышы.

Көрсөтмөлүүлүк принциби – Окутуудагы көрсөтмөлүүлүктү Я.А.Каменский «Алтын эреже» деп атаган. Кыргыз тили сабагында негизги көрсөтмө курал деп төмөнкүлөрдү билүү зарыл; окуучулардын жандуу кеби (ою, аргументтери далилдери, түшүндүрмөсү), окуучулардын макал-ылакап, накыл сөздөрдү талдоосу, мугалимдин жандуу, эмоционалдуу, экспрессивдүү, образдуу сүйлөөсү, мугалимдин кызыктуу маеги, мугалимдин проблемалуу суроо коё билүүсү, текстти көркөм окуй алуусу, сабак процессинин дебат, диалог, полемика түрүндө жүрүшү, мугалим да окуучу да ойду так, кыска, жеткиликтүү айта билүүсү, орфографиялык, пунктуациялык каталардын сабак процессинде кеңири талкуулануусу, окуучулардын кеп ишмердигине маани берип маданияттуу кебин өстүрүүгө болгон аракети.

Теория менен практиканын байланышы - «Практикасы жок теориянын жаны жок, теориясы жок практиканын көзү жок». Кыргыз тилин окутууда теорияны таануу, жокко чыгаруу мүмкүн эмес. Тилди окутуунун теориясын тилдин ички түзүлүшүн изилдеген, аныктаган информациялар гана түзбөшү керек. Ал теорияга тилдин практикалык колдонулушун талдоодон, байкоодон келип чыккан маселелер, элдик педагогиканын, элдик тил илиминин, элдик оозеки чыгармалардын маанилери, маалыматтары да кирүүсү зарыл. М: сын атооч сөз түркүмү катары бир нече класстарда бир нече саат окутулат. Сын атоочту окутууда алардын заттык мааниси да окутулат. Сын атоочтун мындай мааниде колдонулушу айрыкча макал-ылакаптарда көп учурайт адамдарга карата «жакшы», «жаман» аталышында. Тыбышты окутууда; тыбыш - тилдин негизги материалдык жагын билдирген эң кичине бирдик, сөз бир же бир нече тыбыштардан куралат, сөзгө маани киргизет, туруктуу болгон бирдик,

кепте бири-бирине таасир этет, сөздө өзүнөн мурунку да кийинки да тыбыштарга таасирин тийгизет, кыргыз тилинде **л, р, й** тыбыштары сөздүн башында келбейт ж.б. маселелерди үйрөтүү зарыл.

Системалуулук, ырааттуулук принциби – билимдин илимий системасы жана ырааттуулугу окуу материалынын ички логикасына жана окуучулардын таанып-билүү мүмкүнчүлүктөрүнө карата аныкталат. Кыргыз тили мугалими эне тилин окутуунун бул системасын студент кезде толук өздөштүрүүгө тийиш. Окутуунун системасы.

ТИЛ	Тыбыш, сөз Сөз айка- шы Сүйлөм Интонация	КЕП	Сүйлөө, Окуу Жазуу Угуу Ойлоо	Текст	Тематикалык Мазмундук Информациялык Грамматикалык Стилистикалык
-----	---	-----	---	-------	---

Бышык, чың билим берүү принциби – Кыргыз тил боюнча алган билимдин бышыктыгы окуучунун адабий тил нормаларына ылайык оозеки кебин калыптандырышы, өнүктүрүшү, орфографиялык жана пунктуациялык эрежелерге ылайык туура жана сабаттуу жаза алышы, угуу ишмердигин өркүндөтүүсү, улуттук, этномаданий негизде сүйлөшүү технологиясын мыкты өздөштүрүшү. Эң негизгиси жашоо - турмушунун ишмердүүлүгүнүн ажырагыс составдык компоненти болушу менен аныкталат. С.Байгазиев «Билимдин бекемдиги деген эмне? Билимдин бекемдиги деген - билимдин өзүндүн жеке инсандык энчиңе айланышы, эсиңден чыккыс болуп сакталышы, күндөлүк турмушунда колдонулушу, адамдык тажрыйбандын, жан-дүйнөңдүн ажырагыс бир бөлүгүнө айланышы», - деген.

Группалык жана индивидуалдык мамиле принциби – Группалык же коллективдүү окутуу тажрыйбасын алгач Я.А.Каменский киргизген. Ага чейин жеке окутулуп келген. Мугалим үчүн класс бир бүтүн жандуу жана татаал организм. Мугалимдин мамилеси баарыдан мурун бирдиктүү бир бүтүндүккө багытталышы керек. Бул принцип бардык окуучуларга бирдей мамиле болуп, талап да бирдей, окуу ишмердүүлүгүнө бүт коллектив бирдей тартылышына жетишүүнү талап кылат. Окутуунун коллективдүү формасынын кеңири жайылы-

шы, класста окуган окуучуга жекече мамиле кылуунун зарылдыгын да пайда кылган.

Тарыхка таянуу принциби - Тилди окутуунун тарыхына жана ал боюнча улуу инсандардын, практиктердин иш-тажрыйбаларына таянып окутулат. Кыргыз этнолингвистикасына, этнопедагогикасына таянылат.

Гумандуулук принциби – бул принцип учурда өзгөчө актуалдуу. Кыргыз тилин окутууда мында ар бир балага өз алдынча мамилени алардын өздүк кызыкчылыктары менен шайкеш келгендей ык-жолдор менен ишке ашыруу, баланын жан-дүйнөсүндөгү өзгөчөлүктөрдү, максат, кызыгуу, умтулууларды окутуу ишинде көңүлгө алуу өзгөчө мааниге ээ болот.

4:2. Кыргыз тилин окутуу методдору

Окутуунун технологиясы методика илими менен тыгыз байланышта болуп, ар бир предметте, сабакта конкреттешет. Методика «эмнени окутуу керек?», «эмне үчүн окутуу керек?» жана «кантип окутуу керек?» деген маселелерге басым койсо, окутуунун технологиясы «кандай кылганда майнаптуу, натыйжалуу окутса болот?» деген маселелерге жооп издейт. «Методика илими теориянын кошумчасы, аны ишке ашыруунун амалы болсо, окутуунун технологиясы дидактикалык максатка жетүүнүн жолун көрсөткөн схема, үлгү» - дейт З.Бейсенбаева.

Ошентип төмөнкүдөй жыйынтык чыгарууга болот:

- Окутуунун методикасы боюнча башкы максат- натыйжага жетүүнүн ык-жолдорун, каражаттарын, формаларын ж.б. аныктоо;
- Окутуунун технологиялык башкы максаты - натыйжа алуу б.а. натыйжадан ык-жолго басым коюу;
- Сабак процессиндеги мугалимдин көргөн иш-чаралары, окуучунун аткарган иш-аракеттеринин жыйындысы окутуунун методдору болуп саналат. Окутуунун методдору - мугалимдин педагогдук ишмердиги менен окуучунун таанып-билүү ишмердигинин жандуу органикалык биримдиги;
- Жалпы эле тилди окутуунун методикасында окутуунун методдорун билим алуунун булактарынын негизинде үч топко бөлүп классификациялоо кеңири тараган.

1. Тилди окутуп-үйрөтүүнүн теориялык методдору

Мугалимдин сөзү, пикир алышуу, суроо-жооп, окуу китептери, сөздүктөр, басылмалар менен өз алдынча же коллективдүү иштөө ж.б. кирет. Мында методдор жаңы материалдарды түшүндүрүүдө, жаңы түшүнүк маалыматтарды аныктоодо колдонулат.

Мугалимдин сөзү - мугалим сабакта негизинен жаңы теориялык маалыматтарды берүүдө, окуу китебинде ж.б. булактарда берилген материалдарды түшүндүрүүдө, толуктоодо, өтүлгөн теманы жалпылаштырууда, жыйынтыктоодо сүйлөйт. 5-7-класстарда 10 мүнөткө чейин, 8-11-класстарда 20 мүнөткө чейин сүйлөөгө жол берилет. Кыргыз тили сабагынын көпчүлүк бөлүгүн окуучулардын жан-дуу кеби ээлеши керек.

Мугалимдин сөзүндө төмөнкү компоненттер милдеттүү түрдө болушу керек:

- өтүлүп жаткан теманын практика менен байланышы;
- өздөштүрүлүп жатакан тилдик кубулуштун негизги өзгөчөлүктөрү, тилдик башка кубулуштар менен болгон карым-катышы жөнүндөгү маалыматтар;
- теориялык маалыматтарды практикада колдонуу боюнча мугалимдин ой-сунуштары.

Аңгемелешүү методу өз ичине төмөнкү компоненттерди камтуусу зарыл:

- тилдик материал, кубулуштарга байкоо жүргүзүү;
- мугалимдин суроолоруна окуучулардын жооптору;
- мугалимдин сөзүнөн, окуу булактарынан жана практикадын алган маалыматтарды жалпылаштыруу, корутунду чыгаруу. Бул методго сабакта көбүрөөк убакыт бөлүнөт.

Түшүндүрмө маалымат методу – «Токтогул-акын» сүйлөм, сызыкчасы жок болсо ыкташа байланышкан сөз айкашы, ээ менен баяндооч толук ээрчишкен жок, алардын ортосундагы байланыш бир аз солгундаганда тыным пайда болгондугу, баяндооч менен ээ атооч жөндөмөсүндө тургандыгы түшүндүрүлөт. Ушул эле методдогу **суроо-жооп** – ар бир сабакта милдеттүү түрдө колдонулуучу компонент. Окутуунун активдүү методу. Суроо берүүнүн максаты - окуучуну коркутуу эмес, аны кепке тартуу, өз оюн билдирүүгө шарт түзүү, билбегенин билдирүү, тактоо, толуктоо жана жыйынтык чыгаруу.

Тилди окутуп-үйрөтүүнүн теориялык-практикалык методдору

Бул топтогу методдор бышыктоо, жалпылаштыруу, кайталоо, тилдик-грамматикалык талдоо, байкоо, конструкциялоо, реконструкциялоо методдору кирет.

Талдоо – мектеп практикасында мурунтан эле колдонулуп келет, бул боюнча грамматикалык талдоолордо проблема деле жок. Кептин, тексттин деңгээлинде талдоо али көтөрүлө элек.

Байкоо - тексттен тилдик каражаттардагы бул же тигил кубулушту байкоо.

Конструкциялоо - окуучулардын өз алдынча берилген тема, схема боюнча сөз айкаштарын, сүйлөмдөрдү, андан текстти түзүү көнүгүүсү.

Реконструкциялоо - берилген сөз боюнча сөз айкашын жана сүйлөмдөрдү түзүү, сүйлөмдөгү сөздөрдү алмаштыруу менен иштелген машыгуу иштери.

Тилди жана кепти окутуп-үйрөтүүнүн практикалык методдору – бул текстти талдоого, окуучулардын оозеки жана жазуу кептерин өркүндөтүүгө, изложение жана дилбаян жазууда белгилүү бир көндүмдөргө ээ болууну калыптандырууга жана өнүктүрүүгө багытталган. Мектепте текст талдоонун эки түрү сунуш кылынат. Биринчи жарым-жартылай талдоо же текстке лингвистикалык түшүндүрмөлөрдү берүү менен талдоо деп аталат. Мында тилдик деңгээлдер боюнча гана талдоо жүргүзүлөт.

Толук талдоо - методикалык өңүттөн алып караганда алда канча шарттуу түшүнүк. Текстти толук талдоо өтө татаал, көп кырдуу, ал тургай чексиздикке кетүүчү иш-аракет. Ошондуктан мугалим текстке толук талдоонун чегин жана көлөмүн так аныктап алуусу керек. Текстти талдоодо анын тилдик-кептик бирдик экендиги, анын белгилүү бир темага арналгандыгы, маанилик-структуралык мааниге ээ экендиги көңүлгө алынат.

Учурда окутуунун салттуу жана инновацияга негизделген интерактивдүү усулдары практикалынып жүрөт. Кыргыз тили мугалими салттуу деп аталып, жарым кылым колдонулуп келген, ага мугалим да окуучу да көнүп калган методду негизсиз эле азыркы инерцияга алдырып таптакыр танып салбашы керек.

Интерактивдүү методдордун катарына дискуссия, дидактикалык оюндар, иштиктүү оюндар, имитациялык оюндар, тегерек стол, конференция ж.б. кирет. Мугалим кайсы гана интерактивдүү методу колдонбосун аны колдонуунун максатын, алынуучу натыйжаны, аткарылуучу иш-аракеттерди так аныктап, пландаштырып алуусу зарыл. «Ой калчоо», «Сынчыл ойлом», «ИНСЕРТ методдору» да ушул методдун түрлөрүнө кирет. ИНСЕРТ 4 белги менен ишке ашат текст аркылуу иштелет. 1-текст менен таанышуудан мурун темага байланыштуу өз билгендерин эстеп жазып чыгышат. 2-текст менен таанышуу учурунда ишке ашат өздөрү билген тааныш маалыматтар болсо тушуна белги коюп чыгышат. Эгерде өзү билген маалымат карама-каршы келсе «-» белгисин коёт. Окулуп жаткан маалымат окуучу үчүн жаңы болсо «V» белгисин, ал эми тексттеги маалымат түшүнүксүз болсо же дагы билгиси келсе «?» белгисин туш-тушуна коюп чыгышат. Үчүнчү бөлүгү – окуучулардын текстке койгон шарттуу белгилеринин негизинде жүргүзүлөт. Б.а. окуучулардын мурда билгендери аныкталып, жаңы алган маалыматтары такталат, түшүнүксүз маалыматтар түшүндүрүлөт. Төртүнчү бөлүгү- текст боюнча аткарылган бардык иш-аракеттер таблица түрүндө берилет же болбосо тезис, резюме, аннотация ж.б. жазылышы мүмкүн.

4:3 Кыргыз тилин окутуу методикасынын кийинки жетишкендиктери

Эне тилин окутууну элдик педагогиканын, элдик тил илиминин негиздерине, жоболоруна жана каражаттарына таянуу аларды колдонуу менен жүргүзүүнү активдештирүү азыркы учурда актуалдуулукка ээ болууда.

Элдик педагогика – коомдук аң-сезимдин бардык формаларынын негизи. Бул эне тилди окутууга кызмат кылышы керек. Кыргыз тилин окутуунун методикасынын илимий нукта калыптанышына И.Арабаев, К.Тыныстанов, С.Наматов ж.б эмгектери, ишмердүүлүктөрү өзгөчө орунду ээлейт. Алардын ар биринин өзүнчө орду, кошкон салымы бар.

Өткөн кылымдын 60-жылдарында кыргыз тилин окутуунун методикасы өзүнчө илим катары биротоло калыптанып, өнүгүүгө багыт алган. Эне тилин окутуунун элдик методикасы менен илимий мето-

дика бир эле түшүнүктүн, бир эле максаттын эки тарабы. Азыркы максат-аларды интеграциялоо аркылуу кыргыз тилин окутуунун мазмунун жаңылоо, сабактын сапатын өркүндөтүү, окуучунун кеп ишмердүүлүгүн жакшыртуу.

Эгемендүүлүккө ээ болуу менен кыргыз тилин окутуунун мамлекеттик стандарты, ага ылайык башка нормативдик документтер иштелип чыгып, өндүрүшкө киргизилди. Алардын талаптарына, жоболоруна төп келген методикалык эмгектер бүгүнкү күндө жетишсиз. Ошондой болсо да кыргыз тилин окутуунун келечектүү багыттарынын, актуалдуу маселелеринин негизгилерин камтыган Ж.Чыманов, З.Тагаева, А.Осмонкуловдордун эмгектери бар. Кыргыз тилин бөлүмдөрүн окутууга байланышкан кандидаттык, докторлук диссертациялар корголуп, өндүрүшкө сунушталууда.

5-лекция Кыргыз тил сабагынын жаңы технологиялары, типтери жана формалары

5:1. Кыргыз тил сабагын типтерге ажыратуу критерийлери

Педагогикалык технология окутуу процессинин бардык звенолорун толугу менен башкаруу идеясына негизделет. Мында а дегенде окуучулардын иш-аракеттеринин күтүлүүчү жыйынтыктар долбоорлонуп белгиленет, ошого жараша конкреттүү максаттар коюлат да, андан кийин аларга жетишүүнүн ыкмалары иштелип чыгат.

Демек, педагогикалык технологияны алдын-ала долбоорлонуп пландалган педагогикалык процессти иреттүү түрдө ишке ашыруудагы мугалимдердин иш-аракеттеринин байланыштуу системасы деп эсептөөгө болот.

Көп учурда «технология» термини менен «методика» терминин бир коюшуп, алар бир эле процессти ырааттуу түшүндүрөт деп эсептешет. Чындыгында педагогикалык технология методикадан айырмаланат: биринчиден, методикада максат жалпыланып конкреттүү эмес коюлат (тигил же бул материалды, теманы түшүндүрүү, маселе чыгарууга үйрөтүү ж.б.у.с) да, аны ишке ашыруунун куралы жок болгондуктан жыйынтыгын текшерүү кыйын болот. Ал эми долбоор түрүндө коюлган максатта (б.а. технологияда) болсо окуучунун иш аракеттери «түшүнөт», «колдонгонду билет», «айтып бере алат», «билет» деген сыяктуу сөздөр менен көрсөтүлөт. Экинчиден, мето-

дикада ыкмаларды, каражаттарды, формаларды пайдалануу аларды ишке ашырган конкреттүү адамга тиешесиз, жалпы түрдө каралат, ал эми окутуу технологиясында болсо негизги орунду мугалим ээлейт да технологиялык процессти ал өзү ишке ашырат.

Окутуунун технологиясы материалдын толук өздөштүрүлүшүн камсыз кылат. Ал үчүн окуу материалы кандайдыр бир фрагменттерге бөлүнүп, алар менен конкреттүү иш жүргүзүлөт да, окуучулардын өздөштүрүү деңгээли текшерилет. Текшерүүнүн жыйынтыгы адаттагыдай беш баллдык системада эмес, «өздөштүрдү», «өздөштүргөн жок», деген гана сөздөр менен бааланат. Бирок өздөштүрүлбөй калган материалдар кайра башка ыкмалар менен үйрөтүлөт жана бул процесс оң жыйынтык чыкканга чейин улантылат. Анткени, мындагы башкы максат - материалдын эң негизги моменттеринин бардык окуучулар тарабынан өздөштүрүлүшүн камсыз кылууда турат. Демек, педагогикалык технология – бул окутуунун: закон ченемдүүлүктөрүнүн, принциптеринин, мазмунунун, максаттарынын, методдорунун жана уюштуруу формаларынын жыйындысы, алардын бирдиктүү ишке ашырылыш жолу болуп эсептелет.

Сабактын теориясы жана практикасы боюнча олуттуу маселелердин бири – сабактын типтери. Орус тилин окутуунун методикасы боюнча белгилүү адис-окумуштуу А.В.Текучев: «Сабакты типтештирүүнүн негизин сабактын максаты же сабактын мазмуну түзүш керек», - дейт. Анын пикири боюнча, сабак максаты боюнча үчкө: жаңы теманы түшүндүрүү, бышыктоо жана текшерүү болуп бөлүнөт. Ал эми мазмуну боюнча төрткө: грамматика, орфография, пунктуация жана сөз өстүрүү сабактары болуп бөлүнөт.

М.Т.Барановдун ою боюнча сабак максатына жана структурасына жараша типтештирилет. Сабак максатына жана структурасына жараша эки группага бөлүнөт. Биринчи группа окутуучу-үйрөтүүчү сабактар деп аталып, ал өз ичинен жаңы материалды билдирүү, билгичтиктерди калыптандыруу, өтүлгөндөрдү кайталоо жана каталардын үстүндө иштөө сабагы болуп төрткө ажыратылат. Экинчи группа текшерүүчү сабактар болуп, алар: билимдерди өздөштүрүүнү текшерүүчү, орфографиялык жана пунктуациялык сабаттуулукту текшерүүчү жана байланыштуу кептин көндүмдөрүнө ээ болууну текшерүү сабагы болуп үчкө бөлүнөт.

Ал эми орус тили сабагынын типтерин атайын изилдөөгө алган Б.Т.Панов сабакты бөлүштүрүп, типтештирүүдөгү негизги критерий сабак дидактиканын жана психологиянын талаптарына шайкеш келиши зарыл деген пикирин айтат. Ал сабакты жаңы материалды өздөштүрүү, билим, билгичтик жана көндүмдөрдү бышыктоо, кайталоо-жалпылаштыруу сабактары деп негизги үч тибин белгилеп, бириктирилген сабакты кошумча тип катары карайт.

Профессор К.К.Сартбаев кыргыз тил сабагын беш типке бөлөт:

1. Окуучуларга жаңы билим берүү үчүн болгон эне тили сабагы;
2. Окуучулардын алган билимдерин, навыктарын чыңдоо үчүн болгон эне тили сабагы;
3. Окуучулардын алган билимдерин текшерүү үчүн болгон эне тили сабагы;
4. Окуучулардын өздөштүргөн билимдерин жыйынтыктоо үчүн болгон эне тили сабагы;
5. Кайталоо үчүн болгон эне тили сабагы.

Э.Мамбетакунов менен Т.Сияев сабактын типтерин «Стандарттык сабактар» деп алтыга ажыратышат. Н.П.Гудин «Предмет аралык жалпылоо», М.Н.Скаткин «Чыгармачылык менен колдонулуучу проблемалык сабак», «Ар түрдүү элементтерди айкалыштыруу сабагы», В.С.Безрукова «Билимдерди актуалдаштыруу сабагы» деген аталыштардагы сабактын типтерин белгилешкен. Сабактын типтерин аныктоого карата болгон аракеттер азыр да улантылууда.

Сабакты типтерге бөлүштүрүү төмөнкүдөй критерийлерге негизделип жүргүзүлөт:

1. Сабактын максатына;
2. Сабактын дидактикалык мүнөзүнө;
3. Сабакта өтүлүүчү материалдын мазмунуна;
4. Окуучулардын өздөштүрүү деңгээлине жана кызыгууларына карата.

Көрсөтүлгөн критерийлерге таянып, сабактын типтери боюнча окумуштуулардын пикирлерин талдоо жана практик мугалимдердин пикирлерин эске алуу менен кыргыз тили сабагынын алда канча алгылыктуу, ийкемдүү жана мектеп практикасында кыйла кеңири тараган сабактын типтери катары төмөнкүлөр сунушталат:

1. Жаңы материалды үйрөнүү сабагы;
2. Кайталоо, бышыктоо жана жалпылаштыруу сабагы;

3. Каталардын үстүндө иштөө жана билим, билгичтик, көндүмдөрүн өркүндөтүү сабагы;

4. Бириктирилген сабак.

5:2. Кыргыз тил сабагынын типтери

«Жаңы материалды үйрөнүү сабагы» деген аталыштын өзү кыйла шарттуулукка ээ. Анткени жалпы билим берүүчү мектептерде сабакка бөлүнгөн 45 мүнөттү толугу менен жаңы теманы түшүндүрүүгө жумшалат деген өзү туура эмес. Сабактын бул тибинде салттуу сабактагыдай эле үйгө берилген тапшырма текшерилет, жаңы тема өтүлөт, ал бышыкталат, сабак жыйынтыкталат жана үйгө тапшырма берилет. Мындай типтеги сабактын негизги өзгөчөлүгү – сабактын басымдуу көпчүлүк бөлүгү жаңы материалды үйрөтүүгө, түшүндүрүүгө жумшалгандыгында.

Жаңы материалды үйрөтүү сабагына даярданууда жана өтүүдө мугалим негизги эки учурга көңүл бурушу керек. Биринчи жаңы тема менен мурунку теманын байланышын аныктоо, экинчи – жаңы материалдын практикалык же окуучунун кеп ишмердигиндеги ордун жана маанисин так билүү жана аларды билүүнүн өздөштүрүүнүн окуучу үчүн керектүүлүгүн ачык билдире алуу маселеси. Жаңы грамматикалык-теориялык маалыматтар милдеттүү түрдө дидактикалык материалдар аркылуу өздөштүрүлүшү зарыл. Грамматикалык маалыматтын дидактикалык материалдар аркылуу берилиши алардын кепте колдонулушун билүүгө, сүйлөшүүлөрүндө колдоно билүүгө, тилдик материалды кеп аркылуу түшүнүүгө өбөлгө түзөт.

Жаңы материалды үйрөнүү сабагынын структурасы

К\№	Сабактын структуралык бөлүмдөрү	Структуралык бөлүмдөрдүн мүнөздөмөсү
1	Уюштуруу. Сабактын максатын аныктоо.	Белгилүү бир тилдик кубулуш анын сүйлөшүүдөгү орду жана мааниси жөнүндөгү түшүнүктүн калыптануусу
2	Үйгө берилген тапшырманы текшерүү.	Фронталдык суроолор, жазуу жумуштарын текшерүү.
3	Жаңы материалды кабыл алууга окуучуларды психологиялык жактан даярдоо.	Мурунку сабактын (өтүлгөн теманын) негиздүү тыянактарын кайталоо, проблемалык кырдаал түзүү, жаңы материалды үйрөнүүнүн максатын ачып көрсөтүү, суроолорду берүү ж.б.

4	Жаңы материалды түшүндүрүү.	Тексттеги тилдик фактыларды байкоо, мугалимдин билдирүүсү, тексттеги тил бирдиктерин салыштыруу, талдоо эреже же аныктама чыгаруу, окуу китебиндеги эрежелерди окуу, эрежелердин сүйлөшүү процессинде колдонулушуна мисалдарды келтирүү, өз алдынча алгачкы тыянак чыгаруу.
5	Жаңы материалды баштапкы бышыктоо	Суроо-жооп иретиндеги бышыктоо, көнүгүү жумуштарын жүргүзүү, окуучулардын мисалдарды келтириши, чакан тексттерди түзүшү, окуу китеби боюнча көнүгүү иштөө.
6	Сабакты жыйынтыктоо	Жаңы калыптанган тилдик кептик түшүнүктөр боюнча суроо-жооп аркылуу, мугалимдин жыйынтык сөзү аркылуу, мисалдарды келтирүү менен негизги суроого жооп берүү.
7.	Үйгө тапшырма берүү	Үй тапшырманы аткаруу боюнча мугалимдин түшүндүрүүсү.

Кайталоо, бышыктоо жана жалпылаштыруу сабагы же билим, билгичтик жана көндүмдөрдү бышыктоо сабагы

Бул типтеги сабактардын негизги максаты алган грамматикалык материалдарды терең түшүнүү, аларды кеп ишмердигинде колдонууга көнүгүү болуп саналат. Мында тил бирдиктеринин синонимикасы, анын текст түзүүдөгү ролу аныкталып, текстке лингвостилистикалык талдоолор жүргүзүлөт. Тил бирдиктеринин номинативдик жана коммуникативдик функциялары аныкталат. Кайталоо, бышыктоо сабактарында колдонулуучу дидактикалык материалдарды тандоого жана пайдаланууга катуу талаптар коюлат. Мазмуну өтүлүп жаткан тилдик факты-материалдарга бай, кызыктуу, маалыматчыл маанайдагы, көркөмдүк сапаты жогору ж.б. касиеттерге ээ болгон көркөм же башка тексттер колдонулушу зарыл.

Кайталоо, бышыктоо жана жалпылаштыруу сабагынын структурасы

К\№	Сабактын структуралык бөлүмдөрү	Структуралык бөлүмдөрдүн мүнөздөмөсү
1.	Уюштуруу. Сабактын максатын аныктоо	Кепте (сүйлөшүүдө) тилдик түшүнүктөрдү колдонууга үйрөнүү, тилдик материалдарды кайталоо. Жалпылаштыруу аркылуу алардын кепте колдонулушун, өзгөчөлүктөрүн маанисин терең аңдап билүү, практикада колдонуу
2.	Үйгө берилген тапшырманы текшерүү	Фронталдык, индивидуалдык суроолор, көнүгүүлөрдүн, тапшырмалардын аткарылышын текшерүү.
3.	Өтүлгөндөрдү кайталоо, бышыктоо жана жалпылаштыруу	Өтүлгөн тилдик түшүнүктөрдү аныктоого карата көнүгүү иштерин жүргүзүү, оозеки суроо-жооптор, текстке тилдик талдоолор, көркөм тексттердентиешелүү тилдик фактыларды аныктоо, талдоо жүргүзүү, түшүндүрүү, ар кандай таблица, схемаларды түзүү, өтүлгөн тил материалдарынын кептеги ордун, өзгөчөлүгүн аныктоо, алардын тура жазылышын, тыныш белгилеринин талапка ылайык коюлушун бышыктоо, өз алдынча текст түзүү, ага талдоо жүргүзүү, тыянак чыгаруу ж.б.
4.	Окуучулардын өз алдынча иштөөлөрү	Чакан тексттерди түзүү, берилген кырдаалдар боюнча аңгеме куруу, өз алдынча талдоолор, оңдоолор жүргүзүү, өз түшүнүгүн кептик материалдар менен бекемдөө.
5.	Сабакты жыйынтыктоо	Мугалимдин жыйынтык сөзү окуучулардын түзгөн тексттери, аткарган тапшырмалары менен коштолот, өтүлгөн материалдар тексттер аркылуу жыйынтыкталат.
6.	Үйгө тапшырма берүү	Окуу китебинен теориялык материалдарды кайталоо, лингвистикалык темада (өтүлгөн темалар боюнча чакан дил баян жазып келүү.

Каталардын үстүндө иштөө жана билим, билгичтик жана көндүмдөрдү өркүндөтүү сабагы.

Адатта каталардын үстүндө иштөөнү көпчүлүк учурларда орфографиялык жана пунктуациялык, айрым учурда стилдик каталар менен иштөө деп түшүнүп, сабак толугу менен ушул максатка багытталат. Аталган каталар окуучулар тарабынан көп эле кетирилет. Алардын үстүндө иштөө жана бышыктоо зарылдыгы дайыма бар. Каталардын үстүндө иштөөгө комплекстүү мамиле кылып, окуучулар кетирген мүнөздүү каталардын үстүндө максаттуу иш чараларды жүргүзүү зарыл. Ал үчүн мугалим окуучулардын жазуу иштеринде кетирген каталарын каттоо менен бирге эле алардын сүйлөөсүндө кезиккен кемчиликтерди да топтоп, системалаштырып, типтештирип, аларды жоюу боюнча алдын-ала даярдык көрүүсү зарыл. М: окуучуларда мугалимдин берген суроосуна, талабына окуу китебинде жазылган маалыматтарды сөзмө-сөз жаттап алуу менен жооп берүүлөрү көп учурайт. Мындай учурда мугалим окуучунун өз түшүнүгүн өз оюн жеке пикирин айтууга көнүктүрүүгө тийиш.

Окуучулардын оозеки кебинде ыксыз кайталоолор, ойдун толук берилбеши, тактыктын, жеткиликтүүлүктүн толук болбошу, сөз байлыгынын жардылыгы, элестүү, образдуу сөздөрдүн, макал-лакаптардын аз колдонулушу сыяктуу мүчүлүштүктөр да ката болуп эсептелет. Окуучу өз оюн толук, ырааттуу, орундуу, түшүнүктүү айтууга жазууга көнүксүн. Сабактын бул тибинин негизги максаты да ушул. Ал үчүн даяр тексттерди талдоо, ага баа берүү, аны өзгөртүү, өркүндөтүү иштерин жүргүзүү, өз текстин иштеп чыгуу, бири-биринин түзгөн тексттерин талдоо, пикир айтуу, баалоо жумуштарын жүргүзүүгө машыгуу зарыл.

Каталардын үстүндө иштөө жана билим, билгичтик жана көндүмдөрдү өркүндөтүү сабагынын структурасы.

К\№	Сабактын структуралык бөлүмдөрү	Структуралык бөлүмдөрдүн мүнөздөмөсү
1.	Уюштуруу сабактын максатын аныктоо	Окуучулардын оозеки жана жазуу кептеринде кетирилген типтүү каталарды жоюу, кыргыз тили боюнча алган билим, билгичтик, көндүмдөрүн өркүндөтүү

2.	Үйгө берилген тапшырманы текшерүү	Фронталдык жеке суроо-жооптор, жазуу иштерин текшерүү
3.	Каталардын үстүндө иштөө	Окуучулардын оозеки жана жазуу кептеринде кетирилген каталардын себептерин аныктоо, аларды жоюу боюнча оозеки жана жазуу жумуштарын жүргүзүү, бышыктоо, корутундуларды чыгаруу, көнүгүү жумуштарын аткаруу, грамматикалык, орфографиялык, пунктуациялык эрежелерди кайталоо.
4.	Кеп ишмердигин өркүндөтүү	Берилген тема, кырдаалдар боюнча аңгеме куруу, талдоо, жыйынтыктоо, баалоо, тексттерди оозеки жана жазуу түрүндө түзүү, аларды өркүндөтүү, үлгүлөрдү иштеп чыгуу.
5.	Сабакты жыйынтыктоо	Грамматикалык, орфографиялык, пунктуациялык жана стилистикалык түшүнүктөрдү жалпылаштыруу, тактоо алардын кеп ишмердигиндеги ролун, маанисин белгилөө, кеп ишмердигин, кеп маданияты менен тыгыз байланышта кароо талабын коюу ж.б.
6.	Үйгө тапшырма берүү	Кептин түрлөрүнө (баяндоо, сүрөттөө, ой жүгүртүү) жараша тексттерди түзүү.

Бириктирилген сабак (аралаш сабак) бул сабактын башаты Каменский, Гербарттардан башталып, ал төрт этаптан турат:

- 1) жаңы билимди өздөштүрүүгө даярдык;
- 2) жаңы билим, билгичтикти өздөштүрүү;
- 3) аларды бышыктоо жана системалаштыруу;
- 4) практикада колдонуу.

Айрым маалыматтарга караганда өтүлүүчү бардык сабактардын 75-80% ын бириктирилген сабак түзөт.

- Сабактын бул тибинин кеңири колдонулушу төмөнкү жагдай - шарттар менен түшүндүрүлөт:

- сабактын бул тибинде мугалим бир эле мезгилде бир нече максаттарды ишке ашыра алат;

- сабактын башка типтерине караганда бул сабак окуу-тарбия процессинин ченемине толук жооп берет;
- билим берүүнүн дидактикалык принцибине, айрыкча уланмалуу, системалуулук принциптерине шайкеш келет;
- структуралык этаптарын алмаштырууга же аларды пайдалануу көлөмүн аныктоого карата мугалимге кенен мүмкүнчүлүк берет;
- сабактын башка типтеринин элементтерин пайдаланууга шарт түзөт.

5:3. Кыргыз тил сабагынын түрлөрү. Сабактын түрлөрү

Сабак жана анын жүрүү процесси, ал процесстин өзгөчөлүгүнө, материалды өздөштүрүүгө, окутууга жасаган мамилеге, колдонгон метод-ыкмаларга жараша да бир нече түргө бөлүнөт. Сабактын типтери сыяктуу эле түрлөрү боюнча да бирдиктүү пикир жок. Атүгүл сабактын түрлөрү ар түрдүү аталышта айтылып жүрөт; «Стандарттык эмес сабактар», «Окутуу ишин уюштуруунун жаңы формалары», «Интерактивдүү сабак», ж.б. Кандай аталышта болбосун, алар окутуунун жаңы же өз алдынча дагы ойлонуп табылган өзүнчө формасы эмес, булар сабактын жаңы түрлөрү, жаңы өзгөчөлүктөрү катары каралууга тийиш. Бул маселеге атайын кайрылган С.Үсөналиев сабактын түрлөрүн бирде «Сабактын активдүү формалары», десе, бирде «Адатка айланбаган сабак» -деп карайт.

Ал эми Э.Мамбетакунов менен Т.Сияев сабактын түрлөрүн «Сабактын стандарттык эмес түрү», «Стандарттык эмес сабактар» деп белгилешет. А.Муратов «Окутуу ишин уюштуруунун жаңы формалары», «Стандарттуу эмес сабак» сыяктуу аталыштарды айтканы менен, жыйынтыгында алардын бардыгын сабактын түрү катары карайт. Жыйынтыктап айтканда, булар окутуунун жаңы формалары же жаңы табылга эмес. Алар-сабактын түрлөрү.

С.Үсөналиев сабакты 12 түргө бөлгөн; сабак-жомок, сабак-аңгеме, сабак-конференция, сабак-пресс-конференция, сабак-семинар, сабак-сынак, сабак-оюн, сабак-комплекс, сабак-таймаш, сабак-лекция, сабак–экскурсия, сабак-диспут.

А.Муратов «Аябай модалуу болуп кеткен» стандарттуу эмес сабактардын да толгон токой түрлөрү пайда болгондугун белгилейт. Сабактардын аталышынан көрүнүп тургандай, билим берүү процесси оюн-зоокко, конкреттүү дидактикалык максатты көздөбөгөн мас-

салык мелдеш сыяктуу максаттарды көздөп кеткен. Сабакты түрлөргө бөлүштүрүү бүгүнкү күндө да уланууда.

Сабактын салттуу эмес түрлөрүн кыргыз тили сабагында акырындап колдонуп, майнаптуу болсо, байытып, активдештирип отуруп, жалпы окуу жылында эки жолу, ашкере натыйжалуу болуп баратса, чейректердин аягында өткөрүп туруу талапка ылайык.

6-лекция: Кыргыз тилинин бөлүмдөрүн окутуу маселелери. Фонетика, орфографияны окутуу

6:1 Мектепте Фонетика боюнча билим берүүнүн теориялык жана практикалык маселелери

Кыргыз тилин окутууда бериле турган теориялык материалдар окуучулардын жаш өзгөчөлүктөрүнө жана билим деңгээлине карай иргелип берилет. Эне тилин окутууда фонетикалык материалдарды системалуу түрдө өтүп, аны терең үйрөнүүнүн илимий жана практикалык мааниси чоң, анткени фонетиканы жакшы өздөштүрүү андан кийинки өтүлүүчү сөз составын, морфология, синтаксисти, орфографияны, орфоэпияны терең үйрөнүүгө мүмкүнчүлүк берет. Мугалим фонетиканы өтүүнүн алдында окуучуларга кишинин сүйлөгөндөгү речи сүйлөмдөргө бөлүнүп, сүйлөм сөздөрдүн айкалышынан турарын көрсөтүп, сөз морфемаларга (морфологиялык кубулуш), муундарга (фонетикалык кубулуш) бөлүнөрүн, ал эми морфема менен муундар андан ары бөлүнбөй турган илимий тилде фонема деп аталган речтеги тыбыштарга бөлүнө тургандыгын айтат.

Мугалим фонетика жөнүндө кыскача түшүндүрүп, анан тыбыш чыгаруучу органдар менен тааныштырат. Бул жөнүндө И.И.Кулибаба мындай дейт «Тыбыш чыгаруучу органдар жөнүндө программада эч нерсе айтылбаса да, бул жөнүндө окуучуларга кыскача түшүнүк берүү зарыл, ансыз тыбыш менен тамганын, үндүү жана үнсүз тыбыштардын өз ара айырмачылыгын түшүндүрүү мүмкүн эмес». Тыбыш чыгаруучу ар бир органдын кызматын аны айтууда кайсы бир органдарыбыз активдүү катышса, экинчи органдарыбыз пассивдүү катыша тургандыгын, эмне үчүн тыбыш чыгаруучу органдар мындай болуп бөлүнөрүн окуучулар ачык түшүнгөндө гана кептеги тыбыштардын жасалышын билүү жеңил болот. Сүйлөө органдарынын атта-

рын толук билсин үчүн аны баш аламан, туш келди айттырбастан, бир четинен баштап, өз ирети менен санап чыгууга үйрөтүү жеңил болот.

Тыбыш менен тамганы үйрөтүүдөгү негизги максат - речтеги тыбыштардын туура айтылышын жана жазууда белгиленген тамгалардын туура жазылышын, аталышын билүүгө көнүктүрүү. Ал үчүн тыбышты айтабыз жана угабыз, тамганы көрөбүз жана жазабыз деп гана түшүндүрүү менен чектелүү жетишсиз. Сабаттуулукка үйрөтүү иши тамгадан эмес, тыбыштын айтылышын үйрөнүүдөн башталат. Ушул теманы өтүүдөгү башкы милдет тыбыштар жөнүндө маалымат берүү менен анын кантип жасалышын түшүндүрүү болуп саналат. Тыбыштардын үндүү, үнсүз болуп бөлүнүшү жөнүндөгү түшүнүк окуучуларга башталгыч класстан тартып эле белгилүү. Алар тыбыштардын ар кандай үндүү, үнсүз болуп бөлүнүшү тыбыш чыгаруучу органдарыбыздын катышуусуна байланыштуу боло тургандыгы жөнүндө түшүнүк алышат. Окуучулар тыбыштын өзүнө тиешелүү белгилерин жакшы билип, толук өздөштүргөндө гана анын тамгадан болгон айырмасын так ажыратып алышат.

Тыбыш менен тамганы өз ара бири-бирине туура келишин жана айырмачылыгын төмөнкүчө түшүндүрүүгө болот:

1. Бир тыбыш бир тамганы билдирет: азыр-бирдей

2. Бир тыбыш эки тамга билдирет: циркуль-л(ь) биригип бир тамганы билдирди.

3. Эки тыбыш бир тамга аркылуу белгиленет: коен, таяк –е, я тамгалары эки тыбыштан турат.

Тыбыш жөнүндө толук түшүнүк берилгенден кийин гана тамга, анын тыбыштан болгон айырмасы айтылууга тийиш. Тамгалар оозеки кептеги тыбыштарды катка түшүрүү менен колдонулуучу жана көрүү сезими аркылуу кабыл алынып кат жүзүндөгү кепти түшүнүүгө мүмкүндүк берүүчү жазуу белгилери болуп саналат.

Алфавитти өтүүдө окуу китебинде жазылгандарды айтуу менен гана чектелбестен, жазуунун тарыхы, жазуунун оозеки речке караганда көп артыкчылыгы бар экендигин окуучуларга түшүндүрүү зарыл. Алфавитти ар дайым доскага илүү менен тамгалардын жайгашуу иретин, кайсы тамга кайсы жерде жайгашканын, кантип жазылары жөнүндөгү маалыматтарды окуучулар эсине жакшы сакташат.

Айтылышын оозеки жаттатып айттыруу зарыл. Алфавит деген терминдин маанисин, алфавиттин составындагы тамгалар жазма, басма, баш тамга, кичине тамга болуп ар бири өзүнчө белгиленерин түшүндүрүү керек. Көнүгүү жумуштары: ушул класста өтүлүп жаткан сабактардын аттарын, классташтарыңардын аттарын, мугалимдердин аттарын, шаарлардын аттарын жазуучулардын аттарын алфавит тартиби менен жазгыла.

Үндүү, үнсүз тыбыштарды жана алардын жасалуу жолдорун окутуп-үйрөтүүдө таблица менен өткөрүлгөн сабак бир топ жакшы эффект берет:

Жасалуу ордуна карай	Жасалуу ыгына карай	Эринге карай

Үндүү тыбыштарды өткөндө кыргыз тилиндеги созулма үндүүлөрдүн кандайча пайда болгонун, анын кыска үндүүлөрдөн болгон айырмасы жөнүндө кеңири түшүндүрүүгө туура келет. Созулма фонемалар түрк тилдеринин кыргыз, түркмөн, уйгур тилдеринде жана өзбек тилинин айрым говорлорунда мындан тышкары якут, тува, хакас, гагауз тилдеринде жана түрк тилинин айрым говорлорунда бар. Бул маалыматты да окуучуларга түшүндүрүү керек. Кээ бир сөздөгү кыска үндүү оозеки созулуп айтылганы менен, жазууда берилбейт. Же тескерисинче, кээ бир созулма үндүүлөр катышкан сөздөрдүн айтылышы кыска болуп угулганы менен, жазууда созулма үндүүлөр менен берилет. Окуучулар созулма үндүүлөрдүн айтылышындагы бул сыяктуу бөтөнчөлүктөрдү байкоо менен, аны туура өздөштүрсүн үчүн төмөнкү таблицаны класска илип коюу абдан пайдалуу:

Созулуп айтылып, кыска үндүүлөр менен жазылат		Кыска айтылып, созулма үндүүлөр менен жазылат.	
айтылат	жазылат	айтылат	Жазылат
Мээрей	Мөрөй	Арчы	Аарчы
маакул	макул	Надан	наадан
ирээт	ирет	каран	караан
керээз	керез	ыразы	ыраазы
изаат	изат	борукер	боорукер
сүзөнөөк	сүзөнөк	тала	талаа
жылаажын	жылажын	мелей	мээлей

Ушул сыяктуу сөздөрдүн жазылышынан ката кетирбес үчүн айтылышы менен жазылышында айырмачылыктары бар сөздөргө, созулма үндүүлөрдүн йоттошкон тамгалар менен айкалышкан түрүнө өзгөчө көңүл буруп, алардын жазылышына байланыштуу көнүгүү жумуштарын көп өткөрүүнүн пайдасы чоң.

Окуучулар е, ё, ю, я тамгаларынын өзүлөрүнө тийиштүү өзгөчөлүктөрүн, а, э, о, у тыбыштарынан болгон айырмачылыктарын жетишерлик даражада өздөштүрбөгөндүктөн, аларды жазууда көп ката кетиришет. Ошондуктан йоттошкон тамгалардын жазылышын терең үйрөтүү үчүн ага кеңири токтолуу керек. Алды менен ушул тамгалардын ар бири эки тыбышты билдирерин көрсөтмөлүү кылып түшүндүрүү максатка ылайыктуу:

Йевропа-Европа	тайак-таяк
йолка- ёлка	бойок-боёк
йубилей- юблей	куйун-куюн
йанварь-январь	кийет – киет

Ушул мисалдардын негизинде е, ё, ю, я тамгалары эки тыбыштын ордуна колдонула тургандыгын жана бул тыбыштардын айкалышы дайыма йоттошкон тамгалар менен жазыла тургандыгы аныкталат.

Үнсүз тыбыштарды түшүндүрүүдө үндүүлөр сыяктуу эле үнсүз тыбыштар да сөздүн маанисин өзгөртүп жибере тургандыгын бир катар мисалдар менен айкын көрсөтүүгө болот. Мисал катары жал, мал, кал, тал, кабат, кабак, терет, терек сөздөрдү доскага жазуу менен түшүндүрүлөт.

Үнсүз тыбыштарды сүйлөө органдары менен байланыштырып өткөн эффективдүү болот. Анткени үнсүздөрдүн жасалышы сүйлөө органдарга түздөн-түз байланыштуу. Окуучулар үнсүз тыбыштарды жана тамгаларды толук өздөштүрсүн үчүн үнсүз тамгаларды жазып коюп, кайсы тамгалар бир тыбыштын ордуна, кайсы тамгалар эки тыбыштын ордуна жүрө тургандыгын белгилеп, алардын санына карама-каршы коюуга да болот. Мисалы: б, п тамгалары бир гана тыбышты, к, г, тамгалары эки тыбышты билдире тургандыгын бир катар мисалдар менен далилдеп көрсөтүү аркылуу, окуучуларга алардын айырмасын түшүндүрүүгө болот.

Үнсүз тыбыштардын бөлүнүшүн окутканда окуучулар жумшак жана каткалаң үнсүздөрдү так билип, алардын айырмасын туура

ажырата алгыдай болушсун, анткени көп сандаган орфографиялык эрежелерди өздөштүрүү ушуга байланыштуу болот.

Бардык мугалимдер үчүн ушул теманы өтүүдөгү мүнөздүү нерсе – үнсүз тыбыштарды айтылышы жагынан туура сүйлөөгө көнүктүрүү. Бул жагынан барыдан мурда мугалимдин өзүнүн айткандары үлгү болот. Тигил же бул үнсүздү айтууда ар бир тыбыштын артикуляциялык жагынан туура айтылышына өзгөчө көңүл буруу керек. Окуучулар мугалимдин бир жолку түшүндүрүүсү же эрежени толук билүү менен эле туура сүйлөөгө жетише алышпайт. Ал үчүн дайыма системалуу түрдө ар кандай көнүгүү иштери жүргүзүлүп турууга тийиш.

Муун, ташымал жана басымды окутуу. Сөздөрдү муунга туура ажыратып, муундун түрүн жакшы билүү окуучулардын сабаттуулугун арттырат. Ошондуктан сөздөрдү муунга бөлүүдө йоттошкон тамгалар, созулма үндүүлөр, созулма үндүүлөр менен йоттошкон тамгалардын айкашышы бир муунду түзөрүн, үнсүз тыбыштар муун түзүүдө башкы орунду ээлегени менен, муун жигине ажыратууда анын мааниси чоң экендигин терең түшүндүрүү керек. Окуучуларга муундун негизги типтери жөнүндө толук маалымат берилсе, аны ошончолук жакшы өздөштүрүп орфографиялык сабаттуулугу өсөт. Сөздөрдү муунга бөлүүнүн мааниси жөнүндө К.Д.Ушинский мындай дейт: «Эгерде мугалим сөздү муунга, муунду тыбышка ажыратканда, же тескерисинче тыбыштан муун, андан сөз жасоону туура үйрөтө алса, ал туура жазууну үйрөткөн болуп эсептелет, анткени тилдеги эң көп сөздөр айтылышы боюнча жазылат».

Окуучулардын муунду жакшы өздөштүргөнү сөздү ташымалдоодон да билинет. Сөздү ташымалдоо учурундаанын бөлүктөрүн муун боюнча ташыбоо, бир муундуу сөздү экиге бөлүү, бир тамганы саптын аягына калтырып, же жаңы жолго ташуу, созулма үндүүлөрдү экиге бөлүп ташуу, башкы тыбышынан кыскартылган сөздөрдү бөлүп ташымалдоо сыяктуу каталарды жиберүү окуучулардын сабатсыздыгын, муунду толук өздөштүрө албагандыгын гана көрсөтөт.

Сөздөрдү туура ташымалдоо үчүн муундун типтерин, сөздөрдү муунга бөлүү жолун жакшы өздөштүрүү керек, анткени ташымал сөздөрдү муунга бөлүү маселеси менен тыгыз байланыштуу. Сөздөрдү ташымалдоо окуучуларга жеңил болсун үчүн аны экиге бөлүп,

кыргыздын төл сөздөрүн ташымалдоо менен орус тилинен кирген сөздөрдү ташымалдоонун айырмачылыгын көрсөтүү зарыл.

Ар бир сөздөгү басымды өз ордуна коюп, аны туура айтуунун мааниси чоң экендиги да талашсыз. Басым жөнүндө түшүндүргөндө алар сөздүн кайсы муунуна түшөрүн, кыргыз тилинде басым негизинен туруктуу экендигин, анын сөздүн маанисин өзгөртө албастыгын, орус тилинен кирген сөздөрдө басым орус тилинде кандай коюлса, кыргыз тилинде да ошо муунуна түшүп айтыларын толук түшүндүрүү керек. Басымды жакшы билүү сөздөрдү туура айтууга үйрөтүп, адабий чыгармаларды көрктүү окууга, басым түшкөн муунду созулма үндүүлөрдөн ажырата билүүгө, катасыз жазууга үйрөтөт. Басым жөнүндө өткөрүлгөн сабакта окуучулар жалаң гана басымга тиешелүү маалыматтарды гана албастан, муун жөнүндө, жалпы эле адабий тилде сүйлөөнүн нормалары жөнүндө маалымат алышып, орфографиялык сабаттуулугун өстүрүү боюнча машыгышып, фонетиканы жакшы өздөштүрүүгө жетише алышат.

6:2. Орфографиялык эрежелерди окутуу жана аларды кыргыз тил сабагында пайдалануу этаптары

Орфографиялык каталар – окуучулардын бардык жазуу иштеринде ар дайым болуп тура турган көрүнүш. Окуучулар тарабынан кетирилген каталарды жоюу үчүн күрөшүү - бул кыргыз тили мугалиминин эң орчундуу милдеттеринин бири. Методикада каталарды түзөтүүнүн ар түрдүү ыкмалары бар. Эгер мугалим кетирген орфографиялык каталарын окуучулардын өздөрүн сезе билүүгө үйрөтүүчү ыкмаларды колдонсо, ал ыкма өтө баалуу, окуучулар үчүн өтө пайдалуу ыкмалардан болуп эсептелинет. Ал ыкмалар төмөнкүлөр:

Биринчи ыгы. Туура эмес жазылган тамгаларды үстүнөн бир сызып, туурасын ошол тамганын үстүнө жазып көрсөтүү керек. Мектеп практикасында бул ыкма көп колдонулат.

Экинчи ыгы. Кетирилген каталардын алдын эки ирет сызып, тийиштүү тамгаларды үстүнө жазуу. Бул ыкма башталгыч класста да жогорку класстарда да активдүү колдонулат.

Үчүнчү ыкма. Ката кетирилген морфемалардын (уңгу, мүчө) алдын сызуу. Бул ыкманы жетекчиликке алганда орфографиялык ката сөздүн уңгусунан кетирилсе уңгусунун, мүчөсүнөн кетирилсе мүчөсүнүн алды сызылат да, туурасы үстүнө жазып көрсөтүлбөйт.

Мындай ыкманы колдонуу абдан пайдалуу, себеби окуучулар сөздүн составын билүүгө мажбур болушат.

Төртүнчү ыкма. Кетирилген каталардын туурасын үстүнө жазып көрсөтпөстөн, алдын гана бир ирет сызып коюу. Бул окуучулардын өз алдынча иштөөсүнө ылайыкташкан. Окуучулар кандай ката кетиргендигин билүү үчүн көпкө чейин аракеттенишип, кетирген орфографиялык каталарын өздөрү анализдешет.

Бешинчи ыкма. Ката кетирилген сөздүн алдын жөн эле сызып коюп, туурасын окуучулардын өздөрүнө таптыруу. Бул ыкма айрым сөздөрдөгү механикалык жол менен калтырылып кеткен тамгаларга же бир тамга менен экинчи тамга алмаштырылып жазылган учурда колдонулат да, окуучулардын өзү тарабынан оңдолот. Айрым мугалимдер бул ыкманы окуучулар сөздүн маанисин түшүнбөй ката кетирген учурда да колдонушат.

Алтынчы ыкма. Текшерилген жазуу жумуштарындагы бардык каталардын алдын сызып, туурасын үстүнө жазып көрсөтпөстөн, же алдын сызып жөн койбостон, дептердин талаачасына толук жазып көрсөтүү да ылайыктуу. Мындай каталарды дептердин талаачасына (ошол ката кеткен сөздүн тушуна) же туура жазылышын жазуу жумушунун аягына да көрсөтсө болот. Көрсөтүлгөн шарттуу белгилерге жараша окуучулар кетирген каталарын өзүлөрү табышат. Бирок мындай ыкма айрым жакшы окуган окуучуларга колдонулат.

Жетинчи ыкма. Окуучулар жазууда көбүнчө башка тилден кирген сөздөрдө көп ката кетиришет. Мындай каталар менен иштөөдө окуучуларды көнүктүрүү үчүн мугалим орфографиялык ката деп эсептелинген сөздүн тушундагы дептердин талаачасына «сөз.к» (сөздүктү кара) деген белги коёт. Бул белги боюнча орфографиялык сөздүктөрүн пайдалануу менен окуучулар кетирген каталарын табышат. Мындай жолдор менен текшерүү окуучуларды сөздүк менен иштөөгө үйрөтөт жана туура сөздөр эсинде көпкө сакталат.

Сегизинчи ыкма. Орфографиялык каталарды сызып, туурасын үстүнө жазуу менен алдын эки ирет сызуу. Бул ыкманы окуучулардын жаш өзгөчөлүгүнө жараша колдонууга болот.

Тогузунчу ыкма. Жергиликтүү говорлорго, диалектилик сөздөрдөн кетирилген каталардын алдын ийри сызык менен сызуу. Мындай каталар боюнча класста талдоо жүргүзүлүшү керек.

6:3. Кыргыз орфографиясынын жаңы редакциясынын өзгөчөлүктөрүн окутуу

1995-жылы 7-мартта КРнын мамлекеттик тил катары кабыл алынган кыргыз тилинин жазуу нормаларын андан ары өркүндөтүү максатында КРнын Өкмөтүнүн токтому менен «Кыргыз тилинин жазуу эрежелеринин» толукталган жана такталган жаңы редакциясы бекитилген эле. Ошол кезде даанышман агайыбыз Х.К.Карасаев бул жаңы редакция жөнүндө «Орфографиянын бир эле эрежесин же алфавитин, бир эле тамгасын өзгөртсөк, окууда да, басма ишинде да аябаган чоң бүлүк түшөт. 1940-жылдан бери колдонулуп келген орфографиянын эрежесине өзгөртүү киргизүүнүн кандай зарылдыгы бар эле?! Мына ошол керексиз жаңы эреженин кесепетинен бүткүл орфографиялык сөздүктөрдү кайра бастырып чыгуу керек. Бул сунуш-өтө эле зыяндуу иш» (эркин-Тоо, 26-март, 1997-ж) деген. Кийинчерээк аргасыздан иштей баштаган ушул эле жазуу эрежелерин 1995-жылы кайрадан оңдоо, түзөтүү керектиги жөнүндөгү сунуштары менен айрым топтор коомчулуктун тынчын алып, маселени дагы көтөрүп чыгышты. Натыйжада КРнын Жогорку Кеңешинин Мыйзам чыгаруу жыйынынын токтому (2002-жыл, 28-июнь, 3№830-11) жана КРнын Өкмөтүнүн токтому менен (2002-жыл, 22-октябрь, №711) «Кыргыз тилинин орфографиясынын» жаңы редакциясы жана аны колдонууга киргизүүнүн тартиби кайрадан бекитилди. Бирок, бул кыргыз тилинин орфографиясынын жаңы редакциясы коомчулукка, элдин интеллектуалдык чөйрөсүнө, илим-билим, тарбия жаатына, калың калайыкка сиңбей койду. Айрыкча мектеп окуучуларына кыйын болду. Окуучуну туура жазууга үйрөтүү, жат жазуу, баяндама жана дилбаян жаздыруу жана аларды текшерүү, каталар менен иштөө күндөн-күнгө азапка айланып кеткендигин мугалимдер тастыктап, айтып келишти. Мына ушундай көйгөйлөрдөн улам 2008-жылы, 26-июнда КРнын Жогорку Кеңешинин Мыйзам чыгаруу жыйынынын 2002-жылдын 28-июнундагы №830-11 «Кыргыз тилинин орфографиясынын жаңы редакциясы жөнүндө» КРнын Жогорку Кеңешинин Мыйзам чыгаруу жыйынынын токтомуна өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүү тууралуу №567 токтому кабыл алынып, ушул эле жылдын 31-декабрында №709-буйрук менен КРнын Өкмөтү бекиткен.

Бүгүнкү күндө мына ушул жаңы орфографиялык эрежелерди окутуу мугалимдердин алдында чоң милдет болуп эсептелет. Орфографиянын жаңы редакциясы боюнча окутууда сөзсүз окуучуларга 1953-жылдагы эрежелердин идея-мазмуну сакталгандыгын, айрым эрежелер мурункудай сакталгандыгын, кыргыз тилинин жазуу эрежелеринин жаңы редакциясына айрым түзөтүүлөр жана тактоо-түзөтүүлөр киргизилгендигин пункттар боюнча маалымат берүү зарыл. Андан кийин гана алардын ар бирине токтолуп, мурунку менен салыштырып, кайсы варианты бүгүнкү күндө туура экендигине басым жасалышы керек.

Оңдоп-түзөтүлгөн ар бир пункт боюнча жазуу иштеринин түрлөрүн жүргүзүү жана көнүгүү жумуштарын тынымсыз иштетүү менен жаңы эрежелерди окуучулардын жадына сиңирүү шарт. Мугалим тарабынан көрсөтмө курал даярдалып кыргыз тили каанасында дайыма илинип турса да окуучулардын эсинде жакшы сакталат.

7-сабак. Лексика жана фразеологияны окутуу

7:1. Кыргыз тилинин лексикасын окутуунун теориялык, практикалык мааниси

Лексика тил илиминин бир бөлүмү болгон фонетика, грамматика катары анын системалык курсу 5-класстан башталат. Кыргыз тилинин лексикалык системасы менен тааныштыруу, окуучулардын сөз байлыгын байытып, грамматиканы андан ары терең өздөштүрүүгө өбөлгө түзөт. 5-класста лексикага тиешелүү материалдарды окутуудан мурун алардын башталгыч класстан ушул багыт боюнча эмне билерин кыскача кайталап эске түшүрүү зарыл.

5-класста лексика жөнүндө түшүнүк, сөздүн лексикалык жана грамматикалык маанилери. Бир жана көп маанилүү сөздөр, сөздүн тике жана өтмө маанилери, сөздөрдүн эмоционалдык мааниси, синоним, антоним, омоним жөнүндө түшүнүк берилет.

6-класста лексика, фразеология, лексикография. Чектелген лексика: диалектизм, термин, кесиптик сөздөр, историзм, неологизм, архаизмдер жөнүндөгү маалыматтар окутулат.

10-класста 18 саат лексика бөлүмүнө берилип. Кайталоо менен катар тилдин лексика бөлүмүн тереңдетип окутуу сунушталган.

Тилдин лексика бөлүмү көлөмү жактан да, материалдардын көптүгү жагынан да башка тилдин бөлүмдөрүнө салыштырмалуу көп. Ошондуктан аны орто мектептерде окутуу да бир топ түйшүк жаратат. Анын үстүнө бул бөлүмдү окутуу боюнча да педагог-окумуштуулардын илимий-методикалык эмгектери аз санда жарык көргөн. Бул багыт боюнча А.Осмонкулов, З.Тагаева, С.Үсөналиев, В.Мусаева, Б.Сарымсаковалар лексикалык бөлүмдөрдүн айрымдарын же болбосо айрым класстарда окутууга гана көңүл буруп илимий эмгектерди жаратпаса, жалпы тил илиминдеги лексиканы этап менен окутуу боюнча толук кандуу эмгек бүгүнкү күндө жарала элек. Бул негизден алып караганда мектеп программасындагы лексикалык бөлүмдөн берилген сааттарын туура бөлүштүрүп, туура пландап иштеп алуу ар бир мугалимдин билимине, тажрыйбасына байланыштуу болот.

Кыргыз тилинин лексика бөлүмүн окутуп-үйрөтүүдө анын мазмунуна карай төмөндөгүдөй милдеттерди иш жүзүнө ашыруу керек:

- 1) Окуучулардын сөз байлыгын өстүрүү;
- 2) Сөздүн маанисин туура түшүнүүгө жана туура жазылышын өздөштүрүүгө үйрөтүү;
- 3) Сөздүн көркөмдүк каражат катарында колдонулушу менен тааныштыруу.

Окуучулардын сөз байлыгын өстүрүүнүн ар түрдүү методикалык ыкмалары бар:

- сөздүн маанисин буюмдарды көрсөтүү жолу менен түшүндүрүү;
- кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү боюнча түшүндүрүү;
- синонимдерин айтып берүү жолу менен түшүндүрүү;
- сөзгө морфологиялык талдоо жүргүзүү жолу менен түшүндүрүү;
- бир сөздүн маанисин экинчи бир сөз менен айтуу аркылуу түшүндүрүү;
- которуу аркылуу түшүндүрүү.

Сөздөрдүн маанисин түшүнүү менен окуучулардын алдына төмөндөгүдөй милдеттер турат:

- сөздөрдүн маанисин чаташтырбай туура түшүнүү;
- ал сөздөрдүн маанисин эстеринде сактап калуу;

- оозеки жана жазуу речтеринде активдүү колдоно билүү.

Бул айтылгандарды иш жүзүнө ашыруу да, албетте, мугалимге методикалык ыкмаларды тематикага, сабактын мазмунуна, окуучулардын жаш өзгөчөлүгүнө ылайыктап колдонуу талабы турат жана көнүгүү жумуштарын көп жүргүзүү зарыл шарттардан атайын көнүгүүлөрдү иштетүүдө окуучулардан төмөнкүлөрдү талап кылуу керек:

- мааниси жаңыдан түшүндүрүлгөн сөздү катыштырып сүйлөм түзүү;
- түшүндүрмө сөздүк аркылуу түшүнүксүз сөздүн маанисин окуучунун өз бетинче түшүндүрүүсү;
- жаңы түшүндүргөн сөздөрдүн синонимдерин жана антонимдерин таптыруу, ал жаңы сөздүн кайсы сөз түркүмүнө тиешелүү экендигин аныктоо;
- жаңы сөздүн толук мүнөздөмөсүн берүү;
- мааниси жаңы түшүндүрүлгөн сөздөрдү жазуу иштеринде орфографиялык жактан туура жаза билүүгө жетишүү, ал сөздүн адабий чыгармаларда көркөмдүк каражат метафора, метонимия, синегдоха, эпитет катарында колдонулушуна көңүл буруу.

7:2. Лексикалык материалдарды окутуу, окуучулардын сөз байлыгын өстүрүүнүн методикалык маселелери

Программа боюнча лексикалык материалдар 5-класста 12 саат берилген. Мына ошол 12 сааттын ичинде окуучулар лексикадан төмөнкүдөй материалдарды өздөштүрүүгө тийиш. Лексика жөнүндө түшүнүк, сөздүн лексикалык жана грамматикалык маанилери, бир маанилүү жана көп маанилүү сөздөр, сөздүн тике жана өтмө маанилери, сөздүн эмоционалдык мааниси, синонимдер, омонимдер, антонимдер, сүйлөмгө мүчө боло албаган сөз, каратма сөз анда коюулуучу тыныш белгилер. Бул аз материал эмес. 6-класста лексикадан төмөнкү материалдар өтүлөт. Кыргыз тилинин сөздүк кору, анын катмарлары, диалектилик, кесиптик сөздөр, терминдер, эскирген сөздөр; историзм, архаизм, неологизмдер. Бул материалдарды өтүүгө 14 саат каралган. Ошентип 5-6-класстарда лексиканын материалдарын өтүш үчүн 26 саат берилген. Эски программаларга салыштырганда жаңы программанын талаптары боюнча окуучулардын речин өстүрүү маселесине айрыкча көңүл бөлүнгөн. Албетте, бул туура ба-

гыт. Окуучулардын кебин өстүрүүдө лексикалык жумуштар, сөзсүз маанилүү орунду ээлейт. Лексиканы окутуп-үйрөтүүдө ал жумуштардын мазмунуна карай төмөндөгүдөй милдеттерди иш-жүзүнө ашыруу керек:

- 1) Окуучулардын сөз байлыгын өстүрүү;
- 2) Сөздүн маанисин туура түшүнүүгө жана туура жазылышын өздөштүрүүгө үйрөтүү;
- 3) Сөздүн көркөмдүк каражат катарында колдонулушу менен тааныштыруу.

Окуучулардын сөз байлыгын өстүрүүнүн ар түрдүү төмөнкүдөй методикалык ыкмалары бар:

- сөздөрдүн маанисин көрсөтмөлүүлүк менен түшүндүрүү;
- түшүндүрмө сөздүктөр аркылуу түшүндүрүү;
- синонимдер аркылуу түшүндүрүү;
- морфологиялык талдоо аркылуу;
- которуу аркылуу түшүндүрүү.

Сөздөрдүн маанисин түшүнүү менен окуучулардын алдына төмөнкүдөй милдеттер коюлат:

- сөздөрдүн маанисин чаташтырбай туура түшүнүү;
- ал сөздөрдүн маанисин эстеринде сактап калуу;
- оозеки жана жазуу речинде активдүү колдоно билүү.

Бул айтылгандарды иш жүзүнө ашыруу үчүн ар түрдүү көнүгүү иштерин кеңири жүргүзүү керек.

Лексикалык материал аркылуу окуучулардын сөз байлыгын өстүрүүдө, төмөнкүдөй методикалык көрсөтмөлөр бар:

1. Талдоону так жүргүзүү ыкмалары. Талдоонун туура аткарылышы менен окуучулардын лексика-семантикалык билгичтиктери өсүп, сөздү тилдин сөздүк системасынын бирдиги катары түшүнүп, функционалдык кызматы боюнча кептик базаны түзүүгө эффективдүү өбөлгө берет. Демек, сөздөрдүн семантикалык байланыштарын өздөштүрүү менен окуучулар коммуникативдик шыктуулукка ээ болуп, лексикалык байлыгы артат. Эгерде лексикалык талдоону туура жүргүзүү ыкмалары боюнча жеткиликтүү машыктырылбаса да, өз алдынча мамиле жасай албай чаржайыттыкты түзүшү мүмкүн. Анда окуучунун байланыш кебинин өсүп калыптанышына кедергисин тийгизиши мүмкүн.

2. Сөздүктөр менен иштөө. Керектүү сөздү таба билүүгө, так түшүндүрмөсүн өздөштүрүп, аны орду менен пайдалана алуу зарыл. Муну проф. К.К.Сартбаев мындайча белгилеген: «Сөздүк менен болгон жумуштарды туура уюштуруу аркылуу окуучунун ойлоо жактарын тарбиялап өстүрүүгө болот. Окуучунун турмушка даярдалышы сөз байлыгынын өсүшү менен тыгыз байланыштуу». Демек, сөздөрдүн түрлөрүн оптималдуу ыкмада пайдалана билүү окуучунун интеллектуалдуу ой-жүгүртүүсүн да калыптандырып, лексикалык казынасын, байланыш кебин өстүрөт. Ар бир сөздүк коммуникативдик, нормативдик жана информативдик функцияларды камтып тургандыктан, окуучуга ар тараптан жардамга келип, лексикалык бирдиктерди үйрөтүү менен окуу куралы катары кызмат кылат. Ошондуктан сөздүктүн түрлөрүн пайдалануу кыргыз тилин окутуп-үйрөтүүдө эң жакшы эффект берет.

3. Таанып-билүүчүлүгүн өстүрүү. Мында кептик реалдуу турмуш менен тыгыз байланышкан дидактикалык каражаттардын арбын пайдаланышы сунуш кылынат. Андай каражаттардын составын текст, буклет, сүрөттөр, кроссворд, ребус, буюмдар, курал-жабдыктар, музыкалык инструменттер, кийим-кечелер же алардын макеттери, сүрөттөрү ж.б. түзөт. Алар окуучулардын ар түрдүү, элестүү, образдуу же экспрессивдүү кабыл алууга жана зээндүүлүк менен мамиле жасоосуна көмөк берет. Ошондой эле газета-журналдарды окуу, радио-телеберүүлөрдү көрүү, угуу жана сүйлөшүү аркылуу рецептикалык, кептик базасын жаратуу менен сөз казынасын байытат.

Лексикалык кептик таблица үчүн лексикалык бирдиктерди тандоодо алардын семантикалык баалуулугу, актуалдуулугу байлык катары кепте колдонулушу, башка предметтик байланышты, сөздөрдүн айкалышуу мүмкүнчүлүктөрү эске алынып, ар тараптуу көңүл бөлүнөт. Айрыкча кыргыз тилиндеги накыл сөздөрдүн, фразеологизмдердин жана макал-ылакаптардын семантикалык берген маанилеринин чечмеленип өздөштүрүлүшүндө графикалык таблицалар тематикалык тексттер менен байланышта колдонулушу сунуш кылынат.

7:3. Фразеологизмдерди окутуу аркылуу окуучулардын сөз маданиятын өстүрүү усулдары.

Фразеологизмдерди орто мектептерде окутуунун методикасына байланыштуу алгачкы макалалар 1970-жылдары жарык көрө башта-

ган. Бул маселеге биринчилерден болуп Р.Эгембердиев кайрылып, 1976-жылы «Эл агартуу» журналынын 9-санына «9-класста фразеологизмдерди окутуунун өзгөчөлүктөрү» деген макаласын жарыялаган. Мындан тышкары, 1992-жылы «Мектеп» басмасынан «Фразеологияны 11-класста окутуу» деген чакан методикалык колдонмосун басып чыгарган. Бул эмгек орто мектепте фразеологизмдерди окутуу процессине өз салымын кошуп келгендигин белгилөөгө болот.

2007-жылы А.Акунова «Кыргыз тилиндеги фразеологизмдерди педагогикалык жогорку окуу жайларында окутуунун методикасы» деген темада кандидаттык диссертациялык ишин коргоп, ошондой эле аталыштагы эмгегин 2008-жылы жарыялаган. Бул эмгек кыргыз фразеологиясын окутуунун методикасын дагы бир баскычка көтөргөн маанилүү изилдөө катары каралат.

Фразеологизмдерди окутуунун теориялык жана практикалык маселелерине С.Давлетов, Ж.Мукамбаев, А.Сапарбаев, З.Тагаева, Ж.Чыманов ж.б. бир катар окумуштуулар да кайрылышып, макала, эмгектерди жарыялашкан.

Мектеп окуучуларына фразеологизмдерди окутуп-үйрөтүү иштеринин негизги максат-милдети, жогорку маалыматтарга ылайык, окуучуларга фразеологизмдердин кептеги ролун так аныктап, аларды башка туруктуу сөз айкаштарынан ажырата билип, сүйлөөдө, кеп ишмердүүлүгүндө ыктуу жана кеңири колдоно билүүгө үйрөтүү. Фразеологизмдерди мүмкүн болушунча терең түшүндүрүп, окуучуларды кызыктырууга жана аны колдоно билүүгө өзгөчө басым жасоо менен анын баалуулугун, эмоционалдык-экспрессивдүүлүгүн жана образдуулугун үйрөтүү зарыл. Фразеологизмдердин кадимки сөзгө синоним жана эквивалент болуп келерин жана ойду таамай, элестүү билдирүүгө жардам бере тургандыгын салыштыруу ыкмалары менен далилдөө керек.

Кыргыз тилинин фразеологизмдер топтому элдин тарыхый тажрыйбаларын чагылдырып, улуттук дүйнө таанымды, кыраакылыкты, көз караштарын жана менталитетти сактоо менен аны кийинки муундарга жеткирип тааныштырууда ролу чоң. Фразеологизмдер сөзгө жандуулукту, көркөмдүүлүктү берип курч, таамай сүйлөөнүн нукура элдик үлгүлөрүн үйрөтөт. Демек, кыргыз элинин бүтүндөй эстетикалык байлыгын камтып келген лексикалык мындай баа-

луулукка кайрылбай жана аны колдонбой туруп, кептик жетишкен маданиятты көрсөтүү мүмкүн эмес.

Фразеологизмдердин кептик артыкчылыктарын үйрөтүп окутууда алардын стилистикалык жана семантикалык кызматын далилдеп, талдоо менен ачып берүү – адис мугалимдин негизги милдети. Бул учурда фразеологизмдерге окуучунун көңүлүн буруп кызыктыруу, кептик нарктуулугун баалай билүүгө чакыруу менен үйрөтүү зарыл. Фразеологизмдердин колдонулушу - бул кыргыз кебинин улуттук элдик сүйлөй билүү үлгүсү жана нускасы. Кептеги фразеологиялык айкалыштарды чечмелеп, синонимдик катарларын таанып билүүгө жетишүү менен анын колдонулушун сабактарда, класстан тышкаркы иш-чараларда активдештирүү аркылуу сөз байлыгын өстүрүүгө чоң салым кошулат.

Фразеологизмдерди адам баласынын дене мүчөлөрүнө байланыштырып колдонгондору арбын. Аларды топтоштуруу, кептеги ролун мисал аркылуу талдоо ыкмасы бир топ алгылыктуу. Мисалы, «көзгө» байланышкан фразеологиялык айкалыштар көркөм чыгармаларда өтө ийкемдүү каражат катары бааланат: оң көз менен кароо, көздүн агы менен тең айлануу, көздүн карегиндей сактоо, көзү чангынан чыгуу, көз майын түгөтүү, көз салуу, көздөн кайым болду. Мындай сөздөрдү маанилерин тактоо менен алардын коммуникативдик кызматтарын салыштырып, эстетикалык касиеттери, экспрессивдик артыкчылыктары аныктоо зарыл. Мында фразеологизмдердин семантикалык туюнтмасын адекваттык кабыл алуу менен көркөм тексттеги оозеки образдуу эмоционалдык-экспрессивдик элементтерин түшүнүү жөндөмдүүлүгү калыптандырылат.

8-лекция. Грамматиканы окутуунун жалпы маселелери. Сөз составын окутуу

8:1. Мектепте грамматикалык материалдарды окутуунун мааниси жана мазмуну

Мектептерде бериле турган эне тил сабагынын материалдарынын ичинен «грамматика» бөлүмү чоң орунду ээлейт. Грамматика окуучуларга эне тилинин түзүлүшү жөнүндөгү билимди берүү менен бирге, алардын ойлоо жөндөмүн өстүрөт. Мектепте грамматиканы

окутуу менен окуучуларды грамматикалык жактан туура сүйлөөгө, туура жазууга үйрөтүп, алардын оозеки жана жазуу стилин жөнгө салууга тийиш. Окуучулар грамматиканы окуу аркылуу эне тилинин түзүлүшү жөнүндөгү билимди алышат.

Грамматикалык жагынан адабий тилде туура сүйлөө, орфографиялык жана пунктуациялык жактан туура жазуу жөнүндөгү негизги эрежелер грамматика боюнча жазылган китептерде берилет. Грамматиканын материалын жакшы өздөштүрүү менен бирге, окуучуларыбыз адабий тилде туура сүйлөөгө, текстти туура окууга, орфографиялык жана пунктуациялык жактан катасыз жазууга үйрөнүшөт. Грамматиканын практикалык мааниси мына ушунда. Грамматикада окутула турган объектилердин бири - сөз . Ошондуктан сөздүн өзгөрүшү, бир сөз түркүмүнүн жасалышы, сөз тизмектеринин түрлөрү жана сүйлөмдөрдө өз ара байланышы, ушулардын бардыгы сөздүн составын так билүүнү талап кылат.

Грамматиканын негизги бөлүгү болгон морфологияны окуунун мааниси зор. Морфология сөз мүчөлөрү, сөздүн бөлүктөрү аркылуу сөздөрдүн өзгөрүшүн, жасалышын үйрөтөт. Окуучулар морфологиянын материалдарын туура өздөштүрүү аркылуу сөздөрдүн жалаң гана морфологиялык формасын үйрөнбөстөн, сөз түркүмдөрүн жана сөздөрдүн колдонулушундагы маанисин үйрөнүүгө жетишет.

Морфологияны окуу аркылуу окуучулардын сөз байлыгы артат, иш жүзүндө орфографиялык жагынан туура жазууга, орфоэпиялык жагынан туура сүйлөөгө үйрөнүшөт. Окуучулар морфологиянын материалын өздөштүрүүнүн натыйжасында кишинин ой-пикиринин ачып берүүдө ар бир морфологиялык формалардын түрдүүчө мааниге ээ боло тургандыгын туура ажыратат. Окуучулар сөздөрдүн формасы менен мазмунун ажыратып, морфологиялык талдоону туура жүргүзүүгө жетишет.

Мүмкүн болушунча грамматиканын көнүгүү материалдары байланыштуу тексттен алынууга тийиш. Байланыштуу текст айрыкча синтаксистин материалын өткөндө зарыл. Эгерде чыгарманын үзүндүсүн алууга туура келсе, ал кыска үзүндүнүн логикалык байланышы зарыл. Айрым учурда грамматиканын материалына маанилүү болгон айрым сүйлөмдөрдөн, макал-ылакаптардан, табышмак, жаңылмачтардан пайдаланууга да болот.

Мектеп грамматикасындагы аныктамалар окуучуларга түшүнүктүү болуш үчүн, ал кыска, жөнөкөй түрдө берилет. Грамматикалык материалдардын эрежелери китептерде айрым учурда берилбейт, кээде жай түшүндүрүүлөр гана берилет. Мындай түшүндүрүүлөрдү берүү иши грамматикалык материалга, педагогдук ишмердүүлүккө жараша болот.

Бул мындайча:

1) Морфология менен синтаксистен түзүлгөн татаал грамматикалык түшүнүктөр боюнча эң мурда эреже берилип, андан кийин эреже боюнча бир канча кошумча түшүндүрүүлөр берилет (мисалы, сүйлөм деп эмнени айтабыз, ээ деп эмнени айтабыз?)

2) Анчалык татаал болбогон грамматикалык түшүнүктөр боюнча кошумча түшүндүрүүнүн зарылдыгы болбойт, кыска эреже гана берилет (мисалы, жалаң сүйлөм деген эмне?)

3) Кайсы бир грамматикалык материал боюнча эреже берүүнүн зарылдыгы болбостон, жөн эле системалуу түшүндүрүүлөр гана берилет (мисалы, сөздөгү ташымал)

4) Кээ бир грамматикалык категориялар боюнча эч кандай эреже берилбейт (жөндөмөлөр ж.б).

Жогорудагылардын кийинки экөө үчүн негизги маселе грамматикалык фактыларды конкреттүү түрдө түшүндүрүүдө берилген грамматикалык эрежелерди, түшүндүрүүлөрдү окуучулар аң-сезимдүү түрдө өздөштүрүп алуулары тийиш. Окуучулар мугалимдин берген суроолоруна жооп бере алгыдай болушу керек.

8:2. Сөз составын окутуунун мааниси, принциптери

Морфологиянын материалын үйрөнүүгө арналган алгачкы сабак сөздүн составы деген теманы түшүндүрүүдөн башталат. Сөздүн составы 5-класста сөздүн курамы деген тема менен өтүлүп анда уңгу жана мүчө, сөз жасоочу, сөз өзгөртүүчү мүчөлөр. Туунду жана тубаса сөздөр окутулат. 6-класста сөз жасоонун морфологиялык жана лексика-семантикалык жолу окутуп-үйрөтүлөт. Мугалим сөздүн уңгу жана мүчөсүн бир же эки саатта толук өздөштүрдү дегенге болбойт, анткени ал сөз түркүмдөрүнүн бардыгына байланышкан татаал процесс.

Сөздүн составын окутуунун максаты - сөздүн составы жөнүндөгү окуучулардын башталгыч класста алган билимдерин тереңдетүү,

окуучулардын орфографиялык сабаттуулугун жогорулатуу, сөз жасоонун, сөз өзгөртүүнүн негизги жолдорун үйрөтүү.

Мугалим сөздүн составын терең түшүндүрүү үчүн адегенде башталгыч класста өтүлгөн материалдарды кыскача кайталап андан кийин жаңы темага өтөт. Мындан эрежелерди жаттатуунун зарылдыгы жок. Сөздөр бир нече бөлүктөн турарын, ал сөздүн маани берген бөлүгү уңгу, ал эми уңгуга уланган сөздүн маани бербеген бөлүгү мүчө деп аталарын түшүндүрүү керек.

Мугалим сөздүн уңгусун жана мүчөсүн түшүндүрүп же көнүгүүлөр менен бышыктап жатканда, айрым уңгу сөздөргө мүчө уланганда уңгунун өзгөрүп кетерине айрыкча көңүл бурат. Ал үчүн сөзсүйлө, семиз-семир, мен-мага, ал-андан, мурун-мурда ж.б сөздөрдү окуучуларга сунуш кылып, мүчө уланганда уңгунун таптакыр өзгөрүп кеткендигин аныктайт. Бул болсо окуучулардын сөздүн уңгусун жана мүчөсүн так ажырата алууга үйрөтөт.

Баш тамгаларынан жана муундарынан кыскартылган сөздөрдү морфемага ажыратууда мектеп практикасында көп кемчиликтер учурайт. Мындай кемчиликтерди жоюу жана сөздүн составынан окуучуларга терең түшүнүк берүү үчүн мугалим КДК, КТР, телеком, телеграф деген сыяктуу сөздөрдү жаздырып, мындай сөздөрдүн уңгу, мүчөгө ажырабай, бүтүн бир уңгу түрүндө караларын, бирок мүчө уланганда морфемага ажыратыларын мисалдар менен бышыктоо керек.

8:3. Сөз жасоонун түрлөрүн окутуу

Сөздөр түзүлүшүнө карай жөнөкөй жана татаал болуп бөлүнөт. Жөнөкөй сөздөргө караганда татаал сөздөрдүн түзүлүшү жана жазылышы бир топ татаал. Ошондуктан татаал сөздөргө көп саат берилет. Алардын ар бирине өзүнчө токтолобуз.

Кош сөздөрдү окутуу

Кош сөздөр негизинен 5-класста окутулат да ар бир сөз түркүмүнө байланыштуу улам тереңдетилип отурат. Ошондуктан мугалим мүмкүн болушунча кош сөздөрдү, алардын жазылышын, бөлүнүшүн 5-класста жана жогорку класстарда кеңири түшүндүрүү керек. Татаал сөздөрдүн бир түрү болгон кош сөздөрдү окутуу үчүн мугалим окуу китептеринде берилбесе дагы кош сөздөрдүн кошмок сөздөрдөн болгон айырмасын, компоненттери боюнча бөлүнүшүн, сөз түр-

күмүнө тиешелүү болуп айтылышын, айрым кош сөздөрдүн этимологиясын жакшы билүүлөрү керек.

Кош сөздөрдү окутуунун төмөнкүдөй максат, милдеттери бар:

1) мектеп окуучуларынын татаал сөз жөнүндөгү башталгыч класстагы алган элементардык түшүнүктөрүн кеңейтүү;

2) кош сөздөрдүн татаал сөздүн башка түрлөрүнөн болгон айырмачылыгын үйрөтүү;

3) кош сөздөрдү жана анын түрлөрүн оозеки кепте туура айтууга жетишүү жана аларды катасыз жазууга көнүктүрүү;

4) кош сөздөрдү туура колдоно билүү жана окуучулардын орфографиялык сабаттуулугун тереңдетүү.

Мугалим кош сөздөрдү жана анын бөлүнүшүн окуучуларга терең түшүндүрүү үчүн бир нече мисалдарды талдоо менен кош сөздөрдүн эрежесин, андан кийин кош сөздөрдүн бөлүнүшүн түшүндүрсө болот: ата-эне, аман-эсен, жакшы-жаман, өйдө-төмөн, келим-кетим, күтө-күтө, бака-шака. Мындан кош сөздөр эки же андан ашык сөздөн турарын, араларына дефис белгиси коюуларын түшүндүрүлөт. Андан кийин окуучулардын кош сөздөр жөнүндөгү алган кыскача түшүнүгүн байкоо үчүн айрым окуучуларга оозеки мисалдарды түздүрүп, кош сөздөрдүн эрежесин бышыктайт.

Мугалим кош сөздөр жөнүндөгү чакан түшүнүктөн кийин кыргыз тилиндеги кош сөздөрдүн эки сөзү тең маани берүүчү, эки сөзү тең маани бербеген кош сөздөр, бир сөзү маани берүүчү, бир сөзү маани бербеген кош сөздөр болуп, үч топко бөлүнөрүн бир нече мисалдар менен талдап көрсөтөт.

Кош сөздөр менен кошмок сөздөрдүн айырмачылыктары мектептер үчүн түзүлгөн кыргыз тили окуу китептеринде берилген эмес. Ошондуктан мугалим окуу китеби менен гана чектелбестен түрдүү көнүгүү жумуштарын иштетүү аркылуу алардын айырмачылыктарын түшүндүрүүсү зарыл. Кош сөздөрдү жана анын жазуу эрежелерин бышыктоо үчүн көнүгүүлөрдүн төмөнкүдөй түрлөрүн иштетүүгө болот:

- айрым тандалган мисалдарды жаздыруу менен окуучуларды өз алдынча иштетүү;

- эрежеге байланышкан мисалдарды оозеки түздүрүп, окуучулардын речин өстүрүү;
- таблица жана көрсөтмө куралдарды пайдаланып, өтүлгөн материалды окуучулардын өздөрүнө корутундулатуу;
- карточкаларды таратып берүү менен өтүлгөн теманы бышыктоо;
- сөздүк жат жазууларды жаздыруу.

Өтүлгөн теманы бышыктоо үчүн көнүгүү жумуштарына көп көңүл буруу зарыл. Аны сан жагынан эмес сапат жагынан артык болушу окутууда жакшы натыйжаларды берет. Бул жагын эске алып, проф. К.К.Сартбаев: «Көнүгүү жумуштарын аткаруу аркылуу окуучулар тилдик фактыларды активдүү түрдө байкоого, талдоого, жыйынтыктоого үйрөнүшөт, кебин өнүктүрө алышат. Мына ошондуктан көнүгүү жумуштарынын алдына коюлган максаты, түрлөрү, өткөрүлүш жолдору ар түрдүү болушу мүмкүн» -деп туура эскерткен.

Кошмок сөздөрдү окутуу

Кошмок сөздөрдү окутууда мурунку бай тажрыйбаларга таянып кош сөздөр боюнча өтүлгөн материалдарды эске салуу абзел, анткени кош сөз менен кошмок сөздөр көп жагынан бири-бирине окшош. Кош сөздөрдү билбей туруп, кошмок сөздөрдү өздөштүрүү кыйын. Мугалим мурунку өтүлгөн теманы кайталоо үчүн күн мурунтан даярдалган сүйлөмдөрдү окуучуларга талдатып, кош сөздөрдү жана анын бөлүнүшүн жазуу эрежелерин кайталайт. Андан кийин гана мугалим жаңы теманы түшүндүрүү үчүн көрсөтмөлүүлүк менен (таблица аркылуу) кошмок сөздөрдү түшүндүрүүгө өтөт. Түшүндүрүп жатканда илимий жактан белгилүү болгон айрым кошмок сөздөрдүн этимологиясынан кабар берип окуучулардын сабакка болгон кызыгуусун арттыруу керек. Мугалим окуучуларга кошмок сөздөр жөнүндө түшүнүк бергенден кийин анын жазуу эрежелерине токтолот.

Кошмок сөздөрдү бышыктоодо колдонулуучу көнүгүү жумуштарынын бири көчүрүп жазуу. Көчүрүп жазуунун мектеп практикасында төмөнкүдөй түрлөрү бар:

- эрежеге байланышкан текстти көчүрүп жазуу;
- алдын сызуу менен көчүрүп жазуу;
- ачык калтырылган орундарга тиешелүү сөздөрдү коюп көчүрүп жазуу.

Кыскартылган сөздөрдү окутуу

Мектеп программасы боюнча башталгыч, ошондой эле 5-класста жана жогорку класстарда окутулат. Демек, окуучулар татаал сөздүн кандай түрү кыскартылган сөздөр деп аталарын башталгыч класста үйрөнүшкөн.

Окуучуларды орфографиялык сабаттуулукка үйрөтүүдө жана морфологиядан алган билимдерин бышыктоодо кыскартылган сөздөрдүн мааниси зор, себеби окуучулардын орфографиялык жактан сабаттуу жазуулары көп учурларда кыскартылган сөздөргө жана анын жазуу эрежелерине байланыштуу.

Мугалим кыскартылган сөздөрдү окуучулар терең түшүнүүсү үчүн төмөнкүдөй көнүгүүлөрдүн түрүн иштетсе болот.

Биринчи түрү мугалим окуучуларга бир нече мисалдарды жаздырып, кыскартылган сөздөрдү табууну сунуш кылат. Бул үчүн эң биринчи баш тамгаларынан, экинчи муундарынан, андан кийин биринчи сөзү муунунан, кийинки сөзү толук алынган кыскартылган сөздөр берилет, себеби мындай учурда окуучулар кыскартылган сөздөрдү батыраак табууга жетишишет.

Экинчи түрүндө мугалим окуучуларга төмөндөгүдөй үлгүдө түзүлгөн карточкаларды таратып берип, коллективдүү талдоо жүргүздүрөт. Мисалы: 1-карточка. Кыскартылган сөздөрдү чечмелеп, кандай жол менен кыскартылганын айтып бергиле. КР, медколледж, телеком, профсоюз.

Үчүнчү түрү. Окуу китебиндеги көнүгүүлөр менен байланыштуу жүргүзүлөт, башкача айтканда мугалим бул көнүгүүнү төрт түрдүү жол менен иштетет: 1) кыскартылган сөздөрдү чечмелетип жаздырат, 2) кыскартылган сөздөргө мүчө улатып, жазылыш өзгөчөлүгүн сурайт, 3) кыскартылган сөздөрдү катыштырып, оозеки сүйлөм түздүрөт; 4) кыскартылган сөздөрдү чечмелетип, уңгу мүчөгө ажыраттырат.

8:4. Сөздүн составы боюнча талдоо жумуштарын үйрөтүү ыкмалары

Мектеп практикасында сөздүн курамы боюнча талдоо төмөнкүдөй принципте жүргүзүлөт:

1. Сөздү сөз түркүмү жана аны уңгу, мүчөгө так ажыратуу;
2. Уңгунун курулушун (тубаса, туунду) аныктоо;
3. Мүчөлөрдүн грамматикалык маанилерин тактоо;

4. Мүчөлөрдүн орун тартиби боюнча жайгашуусун аныктоо менен мүнөздөмө берилет.

Сөздүн курамы уңгу жана мүчөдөн туруп, алардын өзгөрүүлөрү талдоо иши аркылуу аныкталат. Бул учурда уңгу бөлүк менен мүчөлүк бөлүктөрдү так морфемаларга ажыратуу иши жеткиликтүү морфологиялык жана орфографиялык теориялык билимдердин негизинде гана жүргүзүлөт.

Талдоо жумуштарын жүргүзүүдө окуучулар йоттошкон тамгалар катышкан сөздөрдү ажыратууда кыйналышат. Бул учурда мугалим төмөнкү сөздөрдү сунуш кылуу менен анын уңгу мүчөсүн ажыраттырып, алардын туура жазылышына көңүл бурулат: саюу-сай-уу, боео-бойо-оо, тыюу-тый-уу, жоюу-жой-уу, аяйт-ая-й-т.

9-лекция. Сөз түркүмдөрүн окутуу

9:1. Маани берүүчү сөз түркүмдөрүн окутуунун мааниси

Сөз түркүмдөрүн окутууда окуучулардын ар бир сөз түркүмүнүн эрежесин билип алышы жетишсиздик кылат. Ошондуктан айтылган сөздөрдүн кайсы сөз түркүмүнө жата тургандыгын ажырата алышына, морфологиялык, синтаксистик талдоодо андагы сүйлөм мүчөсүнүн кандай милдет аткара тургандыгына, кайсы сөз менен кандай синтаксистик байланышта болушуна окуучулардын көңүлүн буруу зарыл. Ошону менен бирге ар бир сөз түркүмүнө тиешелүү болгон сөздөрдүн лексикалык байлыгынан оозеки жана жазуу иретинде кенери пайдаланууга аларды орфографиялык жактан катасыз жазууга окуучуларды дайыма көнүктүрүү керек.

Бул айтылгандар ар бир сөз түркүмдөрү боюнча тиешелүү даражада көнүгүүлөрдү аткаруу аркылуу иш жүзүнө ашырылат. Сөз түркүмдөрүнүн материалдары, грамматика сабактарынан тышкары, сөз өстүрүү жумуштары менен, айрыкча лексикалык жумуштар менен тыгыз байланыштуу жүргүзүлүүгө тийиш. Сөз түркүмдөрүнө тиешелүү материалдарды окуучулар канчалык туура өздөштүрүшсө, синтаксистик материалдарды да ошончолук туура өздөштүрүүгө жетишишет. Ошондуктан сабак берүүдө бир сөз түркүмүнүн экинчи сөз түркүмүнөн бөтөнчөлүгү эмнеде экендигин мугалим тиешелүү фактыларга таянып, окуучуларга жеткиликтүү түрдө даана, так түшүндүрүү керек.

Зат атоочту окутуу. Сөз түркүмдөрдүн ичинен зат атооч менен этиштин материалы морфологиянын курсунда эң көрүнүктүү орунду ээлейт. Биз мында зат атоочтун бардык маселелерине токтолбостон, айрым гана маселелерине токтолобуз.

Жалпы жонунан алганда зат атоочтор - заттардын атын билдирүүчү сөздөр. Бул жерде зат деген сөз кеңири мааниде колдонулуп жатат. «зат» деген түшүнүк боюнча грамматикада буюмдар (стол, карандаш), адамдын аттары (Зейне, Шаршен), айбанаттар (кой, жылкы), окуялар (көтөрүлүш), кубулуштар (жаз, жай) жана башкалар айтыла берет. Булардан башка абстрактуу маанидеги (акыл, чечен) сөздөр да кирет.

«Абстрактуу» жана «конкреттүү» деген түшүнүктөр мектеп балдары үчүн татаал маселе, анткени кээде конкреттүү деген түшүнүктөр абстрактуу маанини да түшүндүрүшү мүмкүн. Бул түшүнүктөрдү окуучулар так ажырата билиши үчүн мугалим ар кандай оптималдуу ыкмаларды ойлонушу мүмкүн. Кээ бир абстрактуу зат атоочтор конкреттүү зат атоочтордон да жасалат: бала, киши (конкреттүү). Балалык, кишилик (абстрактуу з.а.)

Затооч жөнүндө жалпы түшүнүк берүүдө адабияттык окуу китептеринен кыскача текст алып, ошол текстти окуучуларга өз алдынча иштөө үчүн тапшырмалар берилет.

Кыргыз тилинде алты жөндөмө бар: Ал жөндөмөлөрдүн ар биринин өзүнө тиешелүү аттары, өзүнө тиешелүү суроолору бар. Атоочтон башка жөндөмөлөрдүн ар биринин өзүнө тиешелүү мүчөлөрү бар. Ар бир жөндөмөнүн маанисин окутуу процессинде чечмелеп, мүмкүн болушунча толугураак түшүндүрүү керек.

Сын атоочту окутуу. Сын атоочту өткөндө да, зат атоочту өткөн сыктуу, окуучулардын мектепте алган билимин эске алып, материал толук жана кең түрдө өтүлүүгө тийиш. Эң мурда сын атооч жөнүндөгү жалпы маалымат жана анын аныктамасы берилет. Окуучуларды сын атоочтун мааниси менен тааныштыруу иши текстти талдоодон башталышы мүмкүн. Ал тексттин ичиндеги сын атоочтордун кандай мааниде колдонулгандыгын зат атооч менен бирдикте гана кароо керек. Сын атооч заттардын кандай экендигин, анын белгилерин көрсөтүп жаткандыгына көңүл буруп, окуучулардын өздөрүнө байкаттыруу керек.

Сын атоочту башка сөз түркүмдөрүнөн ачыгыраак ажырата турган тема - сын атоочтун даражалары. Мугалим ушул теманын тегерегинде окуучуларга сын атоочтун башка сөз түркүмдөрүнөн ажырай турган бөтөнчөлүктөрүн айкын көрсөтүүгө тийиш.

Ат атоочту окутуу. Мугалим ат атоочту окутууда төмөнкү сүйлөмдү доскага жазып андагы ат атоочко анализ берүү керек:

-Сен кандай китептерди сатып алдың? Концертке окуучулардын бардыгы катышты, мында барган адамдардын санын так көрсөтө алган жок. Сен, сүйлөп жаткан адам жөнүндө жалпы түшүнүк берип, окуучунун конкреттүү атын атай албадың. Кандай – китептин белгисинин кандай экендигин так көрсөтө албады. Андан кийин эреже чыгартып, бир нече ат атоочторду доскага жазып көрсөтүү керек. Ат атоочтун башка сөз түркүмдөрүнөн болгон айырмачылыгын айтуу керек:

1. Ат атоочтор башка сөз түркүмүнөн жасалбайт.
2. Айрым ат атоочтор жөндөлгөндө уңгулары өзгөрүп кетет.

Мектеп практикасында окуучулар айрым сүйлөмдөргө толук морфологиялык талдоо жүргүзгөндө; менимче, мында, ошончо, ушунча, өзүнчө, ошондуктан, ж.б сөздөрдү сөз түркүмдөрүнө туура ажырата алышпай чаташтырышат. Мугалим бул учурда ат атоочтон жасалган тактоочторду жана байламталарды бири-биринен ажырата түшүндүрүү керек. Эгер айрым мүчөлөр уланып кайда? кандайча? канчалык? канча? деген суроого жооп берип кыймыл-аракеттин түрдүү кырдаалын билдирип турса тактооч болот. Үчүн, себеби, этип деген сөздөр айкаша келсе байламта болот. Кимде? деген суроого жооп берсе ат атооч болот: Өзүбүз да жакшы окуугубуз келет. Бул ишти өзүбүзчө сүйлөшөбүз. Менимче –тактооч.

Ат атоочтун түрлөрүн өтүүдө көбүнчө таблицалар, диалогдор, каалоо-тилектерди, иш кагаздарын жаздыруу аркылуу көнүгүүлөрдү иштетсе болот. Сурама ат атоочтор жакталат, жөндөлөт, көптүк мүчө уланат. Таңгыч ат атоочтун алдына «эч» сөзүн улоо менен көнүгүүлөрдү иштетүү зарыл.

Этишти окутуу. Этиштин материалын окуучулар талапка ылайык өздөштүрмөйүнчө, жөнөкөй сүйлөмдүн синтаксисин жана этишке тиешелүү болгон жазуу эрежелерин да үйрөнүү көп кыйынчылыкты туудурат. Алтынчы класста окуучулар этиш боюнча башталгыч класста алган билимдерин кеңейтишет. Этиштин ыңгайлары,

чактары, морфологиялык белгилери, синтаксистик кызматы менен таанышууга кеңири мүмкүнчүлүк түзүлөт. Сүйлөмдөрдү доскага жазып, заттын кыймыл-аракетин билдирген сөздөрдү таптырып, суроо берип, алдын сызып коюу керек:

1. Кыргызстандын экономикасы өсөт.

2. Нарын дарыясы Тянь-Шань тоолорундагы мөңгүлөрдөн кура-лат.

Окуучулар этиштин өзгөчөлүгүн жөнөкөй жана татаал экендигинен айырмалай алышпайт. Анын негизги жана көмөкчү этиш экендигин ажыратуудан адашышат. Ошондуктан окутуучу негизги жана жардамчы этиштерге көңүл буруусу зарыл:

Негизги этиш	Жардамчы этиш
-ып, –окуп	Жатам
- айтып	Кой
-а келе	Кет
- көрдүм	Эле
-жазган	Экен

Туунду жана тубаса этиштерди окутууда тубаса этиш уңгу түрүндө туруп, экинчи жакка таандык болуп айтыларына, туунду этиш сөз мүчөлөрүнүн жардамы менен зат, сын атоочтордон жасаларына көңүл бурат: камчы (зат) –ла, камчыла, илгери (так) –ла илгериле, көк –ар көгөр.

Этиштин чактарын өтүүдө ар бир чакты уюштуруучу мүчөлөрдү так ажыратуу максатында таблицаларды пайдаланса болот. Андан сырткары мугалим барыш, жатыш жөндөмөлөрүнүн мүчөлөрү уланган сөздөргө басым жасоосу зарыл: анткени жатыш жөндөмөдө турган этиш учур чактык маанини, барыш жөндөмөдө турса келер чактык маанини берет. Мындай өзгөчөлүктөрдү мугалим көнүгүү жана тапшырмаларды иштетүү менен жеткиликтүү түшүндүрө алат.

Өткөн чак

Айкын өткөн чак	Капыскы өткөн чак	Жалпы өткөн чак	Адат өткөн чак
-ды	-ып, -ыптыр	-ган, -дыр, -экен, -эле	-чу
Сыйланышты	барыпмын	Окуганмын	Барышчу

Этиштин ыңгай, мамиле категорияларын өтүүдө таблица түрүндө уюштуруучу мүчөлөрдү түшүндүрсө болот:

Этиштин мамилелери	Мисалдар
1. Негизги мамиле	Биз окудук.
2. Кош мамиле –ыш (ш)	Окуучулар музейди көрүштү.
3. Өздүк мамиле –ын,-н	Айым таза жуунду, кийинди, мектепке жөнөдү.
4. Туяк мамиле. –ыл	Кружок кызыктуу өткөрүлдү.
5. Аркылуу мамиле -гыр, -ыр(р), -дыр, -т, -ыт, -гыз, -гыр, -газ.	Качырды, жеткирмек, алдырттым.

Сан атоочту окутуу. Сан атоочту окуучулар үйрөнүү жана терең өздөштүрүү аркылуу теориялык алган билимдерин практикада колдоно алуу мүмкүнчүлүгүн түзүшөт. Сан атооч бирде сан, бирде рим цифрасы, бирде сөз менен жазылат. Ошондуктан окуучулар сан атоочтор кайсы учурда кандай формада жазылышын билишпейт. Мугалим жазылуу формаларын түшүндүрүү керек. Сан атоочтордун жөндөлүшү, синтаксистик кызматы, түзүлүшү окутулат.

Сан атоочтордун маанисине карай бөлүнүшүн таблица аркылуу окутса болот.

Эсептик сан атоочтун синтаксистик кызматы	Мисалдар:
Ээлик	Берерге бешөө көп, аларга алтоо аз
Баяндоочтук	Ондун жарымы-беш.
Толуктоочтук	Бирди билгиче, миңди бил.

Мүмкүнчүлүгүнө жараша сан атоочтун материалы боюнча да кыскача тарыхый маалыматтар берилиши керек. Адамзаттын коомунда керектүүлүктөн, өз ара бири-бирименен пикир алышуудагы зарылдыктан сандардын пайда болушун түшүндүрүү зарыл.

Тактоочту окутуу. Тактоочту окутуу аркылуу бир сөз түркүмүнүн экинчи сөз түркүмүнө өтүү мүмкүнчүлүктөрүнө, тактап айтканда тиешелүү куранды мүчөлөрдүн жардамы менен ар түрдүү сөз түркүмдөрүнөн тактоочтун жасалыш мүмкүнчүлүктөрүнө кеңири токтолууга болот. Эң мурда тактоочтун тубаса (тез, кеч, өйдө, төмөн) жана туунду (орусча, жаңыча, силерче) болуп экиге бөлүнүшү тиешелүү мисалдарды талдоонун негизинде өтүлөт. Туунду тактоочтордун айрым морфемаларга бөлүнө тургандыгын, кайсы сөз түркүмүнөн жасалгандыгына карта таблица колдонсо болот:

Тактоочтор	Алардын уңгулары жана мүчөлөрү	Кайсы сөз түркүмүнөн жасалган?
Жаңыча Сенче Түндөп Агаргыча	Жаңы-ча Сен-че Түн-дөп Ак-ар-гыча	Сын атооч Ат атооч Зат атооч Этиш

Кээ бир тактооч сөздөр тышкы формасы боюнча жандоочторго окшош, ал айырмачылыкты көрсөтмөлүүлүк менен түшүндүрсө болот:

Тактоочтор катышканда	Жандоочтор катышканда
Бул иш жөнүндө кийин сүйлөшөлү	Сабактан кийин бардык
Мурун мындай окуя болгон эмес	Сабактан мурун бардык.

Тактоочтун синтаксистик кызматын түшүндүрүүдө эки маселеге көңүл буруу керек;

1) Тактоочтордун кайсы сөз түркүмү менен айкалыша тургандыгына;

2) Тактоочтун сүйлөм тизмегиндеги ордуна.

Тактоочтордун материалын өтүү менен окуучулардын сөз өстүрүү жумуштарына токтолуу керек. Мисалы, окуучулардын өз алдыларынча аткарууларына төмөнкүдөй жумуштардын түрлөрүн тапшырууга мүмкүн. Этиш сөздөргө мааниси жагынан кыймыл-аракеттин күчөшүнө карата, же тескерисинче кыймыл-аракеттин басаңдашына карата тиешелүү тактооч сөздөрдү кошуп айтуу.

Тактоочтун мүчөлөрүн атап, ошол мүчөлөрдүн жардамы менен тактоочторду сөздүктөрдөн таап, көчүрүп жазуу сыяктуу жумуштардын түрлөрүн кеңири жүргүзүүгө мүмкүн. Жалпы алганда, тактоочтун материалын өтүүнүн негизинде тилибизде бул сөз түркүмүнүн кеңири колдонулушуна, ойдун ар түрдүү кырдаалын билдирүүдө анын ролуна көңүл буруп, тактоочту окуучулардын оозеки жана жазуу кебинде эркин, чебердик менен колдоно билишине жетишүү керек.

10-лекция. Өзгөчө сөз түркүмдөрүн окутуу

Сөз түркүмдөрдүн өзгөчө касиетке ээ болгон түркүмдөрүнө сырдык жана тууранды сөздөр кирет. Бул сөз түркүмдөрдүн өздөрүнө гана таандык бөтөнчөлүктөрү бар. Мектеп программасы боюнча өзгөчө сөз түркүмдөр 7-класста окутулат. Тууранды сөздөр үчүн 8 саат, сырдык сөздөр үчүн 6 саат көлөмүндө берилген.

10:1. Тууранды сөздөрдү окутуу

Окутууда тууранды сөздөрдүн сөз түркүмү катары мүнөздөмөсү: лексикалык маанилери, морфологиялык белгилери, синтаксистик кызматы, түзүлүшүнө карай бөлүнүшү, маанисине карай бөлүнүшү, тууранды сөздөрдүн жазылышы сыяктуу темалары окутулат. Мугалим тууранды сөздөрдү окутууга арналган биринчи саатта жалпы эле кабар берет да, андан кийин табыш тууранды сөздөрдү түшүндүрөт. Мында мугалим табыш тууранды сөздөрдүн жандуу жана жансыз заттардан чыккан табышты билдире тургандыгын эске алат.

Тууранды сөздөрдү лингвистикалык окуунун алгачкы жаратуучусу болуп Н.И.Ашмарин эсептелет. Негизинен, Н.И.Ашмарин түркология илиминде тууранды сөздөргө кайрылып, атайын иликтөө жүргүзгөн окумуштуу катары белгилүү. Ал аталган лексеманы көбүнчө түрк жана европа тилдерине мүнөздүү деп табат. Ар кандай маанайдагы жана биологиялык процесстер (кубануу, ыйлоо, ыткытуу, коңурук тартуу) өзгөчө мимемалардын пайда болуусуна база болорун белгилейт. Окумуштуу аларды «отпечаточные слова» деп атайт. Ошондой эле изилдөөдө анын кандай процесстерден өткөндүгүн, кандай өзгөрүүлөргө учураганын эске алуу керек экенин эскертет. Ал «Чуваш мимологиясынын негиздери» [1.143-158] аттуу эмгегинде тууранды сөздөрдүн классификациясын берет.

Ошондой эле тууранды сөздөрдү тилдин эң байыркы абалын айкындоочу кубулуш катары карап, тилдин пайда болушу, өнүгүшүндө баалуу материал экендигин белгилеген. Анын эмгектери тууранды сөздөрдүн табиятын биринчилерден болуп изилдеген иликтөө катары бүтүндөй түркологияда өз орду бар татыктуу эмгек экендигин айтпай коюуга мүмкүн эмес. Бирок биздин пикирибиз боюнча, түрк тилиндеги тууранды сөздөрдү өз алдынча сөз түркүмү катары кароо, түркология илиминин негиздөөчүсү Махмуд Кашгариден башталат. Алсак, Махмуд Кашгаринин «Дивану-лугат-ит-түрк» аттуу сөздүгүндө 400дөн ашык тууранды сөздүн тектеш түрк тилдеринен жыйналып жазылгандыгы илимий адабияттарда белгиленип жүрөт.

Кыргыз тил илиминде аталган маселе жөнүндөгү маалыматтар XX кылымдын 30-жылдарынан баштап белгилүү. Улуу окумуштуу Касым Тыныстанов алгачкылардан болуп кыргыз тилиндеги тууран-

ды сөздөрдү топтоштуруп, теориялык максатта көңүл бурган. Практикалык жагын да карап чыккан. Ал тууранды сөздөрдүн эрежесин «Бир заттын табышын (үнүн), же көзгө көрүнгөн кыймылын туурап сүйлөйбүз. Мындай туурап сүйлөгөн сөздөрдү тууранды сөздөр дейбиз. Маселен: мылтык тарс этти. Чөптүн башы былкетти. Суунун башы жыбырады ж.б. [15. 83]» берүү менен тууранды сөздөрдү экиге бөлүп классификациялайт: 1-Тууранды атооч, 2-тууранды этиш.

Тууранды сөздөрдүн муун түзүлүшүнүн түрлөрүн, типтерин Кыргыз улуттук илимдер академиясынын кол жазмалар фондусунда сакталып турган К.Тыныстановдун кол жазмаларынан көрүүгө болот [КР УИАсынын кол жазмалар фонду. № 159, 160 инв.]. Мында тууранды сөздөр сөздүк түрүндө түзүлүп, алардын табияты ачылып берилет.

Кыргыз тил илиминде тууранды сөздөр атайын илимий изилдөөнүн объектиси болуп, изилдене башташы катары өткөн кылымдын 50-жылдарын карасак болот. Анда Б.М.Юнусалиевдин «Кыргыз тилин окутуунун кээ бир маселелери жөнүндө» [18. 1951] деген макаласында, ошондой эле «Кыргыз лексикологиясы» аттуу эмгегинин бир бөлүгү атайы тууранды сөздөргө арналып жазылган. Эмгекте окумуштуу алардын пайда болушу, семантикалык, фонетикалык, морфологиялык бөтөнчөлүктөрүн белгилеп классификациялаган. Б.М.Юнусалиев [19.152] тууранды сөздөрдүн уңгулары өзгөрүп жана өнүгүүгө учураса да ар бири өз алдынча маанисин сактап, лексикалык категория катары атайын изилдөөгө татыктуу экендигин далилдеген.

Тууранды сөздөр мүнөзү боюнча образдуулукту, элестүүлүктү жаратуучу бирдик. Тууранды сөздөр мааниси боюнча табыш, элес, туюм болуп үчкө бөлүнөт. Башка сөз түркүмдөрүнө караганда бул тилдик каражаттар семантикалык, фонетикалык морфологиялык жана синтаксистик кызматы жактан да айырмаланып турары байкалат. Түркологияда да, кыргыз тил илиминде да тууранды сөздөрдүн лексика-семантикалык маселелери боюнча изилдөөчүлөрдүн ортосунда бирдей пикирдин жоктугу байкалат. Мунун өзү тил илиминде изилдене турган маселелерден экендигин айгинелейт. Алардын табияты татаал жана талаш сөз түркүмү катары каралышы тереңдетип изилдөөнү талап кылат.

Тууранды сөздөр жөнүндө түшүнүк берүү үчүн төмөнкү таблица пайдаланылат:

Табыш тууранды сөздөр	Элес тууранды сөздөр
1. Биз аскага жакындай бергенде, тарс эткен мылтыктын үнү угулду.	1. Алыстан жылт-жылт эткен от-тун жарыгы көрүндү.
2. Шака-шак, шака-шак поезддин үнү угулду.	2. Аксакалдардын бажаң-бажаң эткен үндөрү угулат.
3. Корккондуктан анын жүрөгү түрсүлдөп сокту.	3. Ал артын жалт карады.

Мугалим жогорку таблицанын негизинде жандуу жана жансыз заттардан чыккан табышты туурап айтылган сөздөр табыш тууранды сөздөр, заттардын көрүнүшү же алардын кыймыл-аракеттери жөнүндөгү образдык элестөөлөрдү элестүү сөздөр деп айтабыз деп корутундулайт. Андан кийин мугалим бир нече тууранды сөздөрдү доскага жазып окуучуларга оозеки сүйлөм түздүрөт, да маанилик жактан тууранды сөздөрдү бөлүштүрүү тапшырмасын берет.

Табыш тууранды жана элестүү сөздөр сүйлөм тизмегинде тубаса жана туунду түрүндө колдонулат. Туунду болгон учурда тууранды жана элестүү сөздөргө **эт, де** деген жардамчы этиштер кошо айтылуу менен этиштин татаал формасынын милдетин аткарат. Мындай өзгөчөлүктү мугалим окуучуларга мисал келтирип, ага **эт, де** деген жардамчы этиштерди улатуу менен түшүндүрөт.

Тууранды сөздөрдүн жазылышы да өзгөчөлүккө ээ. Мугалим ал эрежелерди көнүгүүлөрдү иштетүү менен түшүндүрө алат. Мындан сырткары сабакты бышыктаганда окуучулардын ойлоо жана акыл сезимин, демилгесин жана чыгармачылык жөндөмдүүлүгүн өстүрүү үчүн сабакты методиканын талаптарына жараша уюштуруу керек. Ал үчүн мугалим программалык материалдарды терең өздөштүрүүлөрү, ар бир окуучуга дифференциялык мамиле кыла билиши, дидактиканын принциптерин жетекчиликке алышы талап кылынат.

2. Сырдык сөздөрдү окутуу

Сырдык сөздөр жөнүндө мектеп программасында сырдык сөздөрдүн лексикалык, грамматикалык мааниси, айтылышындагы интонациялык өзгөчөлүктөр, сырдык сөздөрдүн маанисине карай бөлүнүшү, жазылуу эрежелери окутулушу керектиги жазылган.

Окуучулар сырдык сөздү кебинде өз орду менен колдонушуп, жазууда тыныш белгилерин туура коюуга, текстте учураган сырдык

сөздөрдү тиешелүү интонация менен туура окуй алууга жетишүүлөрү тийиш.

Сырдык сөздөр - морфологиялык жактан өзүнүн өзгөрбөстүк, бөлүнбөстүк абалын толук сактап, синтаксистик жагынан башка сөздөр менен байланышпай обочолонуп туруу аркылуу, сүйлөмдүн жалпы мазмуну менен маани жана интонациялык жактан ажырагыс байланышта туруп, адамдын окуя, затка, нерсеге карата болгон ички ой-сезимин, туюмун, эрктик жана турмуш-салттык мамилесин билдирет.

Сырдык сөздөр айтылып жатканга байланыштуу кептин бүткүл тулкусуна экспрессивдик, эмоционалдык түс берүү менен, анын көркөмдүүлүгүн күчөтөт да, ага кандайдыр бир ачыктыкты, тактыкты жана жандуулукту киргизип, адамдын чындыкка карата болгон эмоционалдык ички сезимин, эрктик мамилесин билдирип турат. Сырдык сөздөр фонетикалык жактан музыкалуу, ыргактуу, ритмикалуу келет да, адам баласынын ички дүйнөсү аркылуу берилүүчү ой-сезимдин, эрктик жана турмуштук мамиленин мүмкүн болгон мамилелеринин бардыгын билдирүүгө жөндөмдүү.

Сырдык сөздөр негизги сөз түркүмдөрүнөн төмөнкүдөй белгилери боюнча айырмаланып турат:

- 1) Сырдык сөздөр үчүн атоо (номинация) кызматы мүнөздүү эмес, аларга билдирүү функциясы мүнөздүү;
- 2) Сырдык сөздөр негизги сөз түркүмдөрүнө мүнөздүү болгон морфологиялык категориялар менен дээрлик өзгөрбөйт;
- 3) Сырдык сөздөр сүйлөм тутумунда синтаксистик жактан сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткарабайт жана башка сөздөр менен грамматикалык жактан байланышпайт;
- 4) Сырдык сөздөрдүн мааниси интонация жана тынымга көзкаранды болот.

Сырдык сөздөр маанисине карай сезимдик, эрктик, турмуштук болуп үчкө бөлүнөт.

Сырдык сөздөр түзүлүшүнө карай тубаса жана туунду болуп бөлүнөт.

Сырдык сөздөр сөздөр башка сөз түркүмдөрүнүн бирөө да ээ болбогон зор бөтөнчөлүккө ээ. Себеби сүйлөм тизмегинде турган Сырдык сөздөр интонациялык жактан негизги орунду ээлейт, антке-

ни сүйлөмдөгү басым ага түшөт да, тон (үн) башка сөздөргө караганда анда күчтүү сезим менен айтылып, көтөрүңкү чыгат. Интонациянын ар түрдүүчө болушунун натыйжасында, сырдык сөздөр адамдардын бирөөгө же бир нерсеге, окуяга же кубулушка карата болгон ички сезимдерин ар кандай мааниде билдирет.

Окуучуларга сырдык сөз жөнүндө жалпы түшүнүк берүүдө сырдык сөздөр катышкан сүйлөмдөрдү досканын бир жагына, сырдык сөз катышпаган сүйлөмдөрдү экинчи жагына жазып, ал сүйлөмдөрдү өз ара салыштырып түшүндүрүүгө болот.

Сырдык сөздөр катышканда	Сырдык сөздөр катышпаганда
Баракелде, аксакал, балдарыңыз азамат болуп калган тура! (А.Т)	Аксакал, балдарыңыз азамат болуп калган тура.
Баса, бир кишини атып өлтүрүп салган. (Ж.Т)	Бир кишини атып өлтүрүп салган.
Капырай, бул кантет?	Бул кантет?

Мисалдардын негизинде сырдык сөздөр башка сөз түркүмдөрүнөн айырмаланып, бир нерсени кубаттоо, өкүнүү, жек көрүү сыяктуу сезимдерди же эрктик мамилени билдирет деген жыйынтык чыгарууга болот. Андан ары окуучулардын алган бидимдерин чыңдоо максатында ар кандай көнүгүү жумуштары жүргүзүлөт.

Сезимди билдирүүчү сырдык сөздөр маани жактан эң эле бай жана ар түркүн, андай сырдык сөздөр ойдун ар түркүн кырдаалын билдирет. Мындай сырдык сөздөр аркылуу бир нече сөз менен айтып жеткирүүгө мүмкүн болбогон адамдын нечен түрдүү ички сезимдерин билдирүүгө болот. Алардын сүйлөмдөгү мааниси ар түрдүү. Эрктик мамилени билдирүүчү сырдык сөздөр адамдарга жана айбанаттарга карата айтылышы мүмкүн. Турмуштук мамилени билдирүүчү сырдык сөздөр сан жагынан аз, бирок алар да ар башка мааниде айтылат.

Сырдык сөздөрдүн морфологиялык түзүлүшү, тыныш белгилери сыяктуу темалардын ар бири өзүнчө атайын сабак түрүндө өтүлүүгө тийиш. Сырдык сөздөрдө коюлуучу тыныш белгилерин өтүүдө сүйлөм тизмегинде алардын алган ордуна окуучулардын назарын айрыкча буруу керек.

Синтаксистик жактан сүйлөм мүчөлөрү менен байланышта болбой тургандыгын сабак өтүүдө сырдык сөзгө суроонун коюлбай тургандыгы айтылууга тийиш. Ошентип, окутуу тажрыйбасында сырдык сөздөрдүн кебибизден алган ордун окуучуларга бардык жагынан жеткилең түрдө түшүндүрүү керек.

11-лекция. Кызматчы сөздөрдү окутуу

Кызматчы сөз түркүмдөр орто мектепте 6-класстан баштап өтүлөт. Башка сөз түркүмдөрүнө караганда кызматчы сөздөрдү окуучуларга жеткиликтүү түшүндүрүү бир топ татаал. Мугалим чеберчилик менен кызматчы сөздөрдүн башка сөз түркүмдөрдөн болгон айырмачылыгын так түшүндүрүүсү зарыл. Бул сөз түркүмдөрдү өтүүдө мугалим бир нече сүйлөмдөрдү доскага жазып, андан маани берүүчү, өзгөчө сөз түркүмдөрдү окуучулардын өздөрүнө таптырып, андан кийин гана «Кызматчы сөз» деп доскага жазып анын өзгөчөлүктөрүн түшүндүрө башташы керек. Окуучулардын теманы толук түшүнгөнүн же түшүнбөгөнүн билүү үчүн мугалим айрым кызматчы сөздөрдү катыштырып сүйлөм түзүүнү оозеки тапшырма катары бериш керек. Себеби, көпчүлүк учурда окуучуларга оозеки сүйлөм түздүртүү алардын сабакка болгон активдүүлүгүн арттырат жана ойлоо сезимин өстүрөт.

Кызматчы сөздөр — сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткара албаган, бирок сөз же сүйлөмдү байланыштырууда же ар кандай кошумча маанини билдирүүдө колдонулган сөздөр. Алар өз алдынча турганда мааниге ээ эмес жана сүйлөм мүчөлөрү да боло алышпайт. Буларга байламталар, жандоочтор, бөлүкчөлөр жана модалдык сөздөр кирет. Кызматчы сөздөр толук маанилүү (негизги) сөздөрдүн семантикалык, грамматикалык (синтаксистик) жактан олуттуу өзгөрүүгө учурап, бир нече белгилери боюнча сөз мүчөсүнө жакындашып кетишинен пайда болот.

11:1. Байламталарды окутуу

Байламталар жөнүндөгү кээ бир маалыматтар окуучуларга башталгыч класста эле берилет. Грамматиканын башка бөлүмдөрүнүн материалы сыяктуу эле, байламталар жөнүндөгү маалыматтар 6-8-класстарда толук бойдон өтүлөт. Байламталардын сүйлөм менен сүйлөмдү, сөз менен сөздү байланыштыруу үчүн колдонула турган-

дыгы салыштыруу жолу менен түшүндүрүлөт. Мисалы: Кар кетти. Жаз келди. Кар кетти да жаз келди.

Байламталардын мүнөздүү өзгөчөлүктөрү. Кызматчы сөз түркүмдөрүнүн бири катары байламталардын синтаксистик конструкциялардагы негизги милдети болуп байланыштыруу функциясы эсептелет. Тактап айтканда, байламталар жөнөкөй жана татаал сүйлөмдөр ичиндеги грамматикалык жактан бири-бири менен көз каранды болбогон сөз формаларын, ошондой эле татаал сүйлөмдүн курамындагы бөлүктөрдү байланыштыруу кызматын аткарат. Ошондуктан кызматчы сөз түркүмдөрүндө (анын ичинде байламталарда да) лексикалык жана грамматикалык маанилердин биримдиги орун алган деп эсептелет. Бул маанилер аркылуу кызматчы сөз түркүмдөрү негизинен жөнөкөй жана татаал сүйлөмдөр ичинде синтаксистик түрдүү байланыштарды түзөт, ошондой эле түрдүү кошумча маанилерди киргизүү үчүн колдонулат. Белгилүү орус окумуштуусу В.В.Виноградовдун байламтанын лексикалык мааниси анын грамматикалык мааниси менен дал келет деген ою акыркы мезгилдерде кызматчы сөз түркүмдөрү боюнча жазылган көптөгөн илимий эмгектерде туура көз караш катары кабыл алынып келатканы да орундуу.

Байламтанын байланыштыруучу каражат катары синтаксистик конструкциядан орун алышы формалдуу гана көрүнүш эмес. Ал синтаксистик конструкциянын компоненти катары сүйлөмдө орун алуу менен, грамматикалык жактан ага мүнөздүү болгон автономдуулукту сактайт. Бул учурда мүчөлөрдөн айырмаланып, маани берүүчү сөз түркүмдөрү сыяктуу жанаша келген сөздөрдөн бөлөк жазылат. Ошентип, байламталар байламталарга гана мүнөздүү болгон милдеттерди, б.а., сүйлөм ичиндеги сөз формаларын байланыштыруу үчүн жана жөнөкөй сүйлөмдөрдү бири-бири менен байланыштырып, татаал сүйлөмдөргө айландыруу милдетин аткаруу үчүн тилибизде колдонулат.

Байламталар маанисине карай багындырбас байламталар жана багындыргыч байламталар деп эки топко бөлүнөт. Байламталардын мындай болуп экиге бөлүнүшү, алар катышкан сүйлөмдөрдө синтаксистик байланыштын эки түрүнүн бар экенин көрсөтөт. Ошентип, байламталар функционалдык мүмкүнчүлүктөрүнө карата кыргыз ти-

линде сөз формаларын жана предикативдик бирдиктерди байланыштыруу үчүн эки функционалдык типке бөлүнөт.

Багындырбас жана багындырма байламталарга карата жүргүзүлгөн жумуштардан, окуучулар бир өңчөй мүчөлүү жөнөкөй жана татаал сүйлөм жөнүндөгү маалыматты алышат. Бул маселе байламтанын морфологияга тиешелүү болгон материалдарын өтүү менен байланыштуу. Байламталардын өз ара бөлүнүштөрүнө карата аткарылган иштерден окуучулар конкреттүү түрдө ар бир байламтанын синтаксистик ролунун негизинде сүйлөмдөрдүн ар түркүн мааниси, ар түркүн конструкциясы жөнүндөгү бөтөнчөлүктөрдү даана ажырата алууга жетишет.

Байламталардын жөнөкөй жана татаал сүйлөмдөрдө колдонулушуна карата окуучулар менен ар түрдүү грамматикалык, стилистикалык иштерди аткаруу мүмкүнчүлүктөрү бар. Андай иштерди окуучулардын өздөрүнө байкаттыруу жана иштетүү аркылуу орундоого болот. Бул жумуштарга байланыштуу төмөндөгүдөй кээ бир методикалык ыкмалардан пайдаланууга мүмкүн.

Бир өңчөй мүчөлүү айрым жөнөкөй сүйлөмдөр алынат да, байламталардын кайсы түрүн колдонуу мүмкүнчүлүгү бар экендиги жөнүндөгү иштер аткарылат:

- 1) Асан, Акмат келди.
- 2) Асан жана Акмат келди.
- 3) Ары Асан, ары Акмат келди.
- 4) Асан да, Акмат да келди.

Сүйлөмдүн негизги конструкциясын жана маанисин сакташ үчүн, бул сүйлөмдө башка байламталардын (бирок, а, ал эми, ошондо да, ошентсе да, анткени менен, же, же болбосо, себеби, неге де-сең, ошол үчүн, ошол себептүү, эгерде, менен, да ж.б.) колдонулбай тургандыгы байкалат. Жогорку түзүлүштөгү катышкан бир өңчөй мүчөлүү жөнөкөй сүйлөмдөрдүн жалпы мааниси, структурасы жалпы жонунан бирдей болгон менен, колдонулган байламталарга карата белгилеринде айырмачылыктар бар.

Сүйлөмдөрдүн бири-бирине синоним болушу, ошол белгилеринде окуучулардын ажырата билиши окутуу тажрыйбасында негизги маселелерден болуп эсептелет. Ошондуктан окутууда байламталардын сөз менен сөздү, сүйлөм менен сүйлөмдү өз ара тутумдаш-

тырууда айтылуучу ойдун кырдаалына карата колдонула тургандыгына, стилдик маанисине, коюлуучу тыныш белгилерине айрыкча көңүл бурулууга тийиш.

11:2. Жандоочторду окутуу

Окуучулардын кебин өстүрүүдө, стилдик жактан туура сүйлөөгө көнүктүрүүдө жандоочторду окутуунун мааниси зор. Ошондуктан окутууда жандоочтордун бөтөнчөлүктөрүнө көңүл буруу зарыл. Биз мында жандоочтордун кээ бар бөтөнчөлүктөрүнө гана токтолобуз. Жандоочтор синтаксистик кызматын толуктайт, тактайт, башкача айтканда жөндөмөлөр сыяктуу синтаксистик кызматты аткарат. Айрым учурда жандоочтун колдонулуш кызматы зарыл эмес: Мисалы, Көлгө карай жөнөдү. Көлгө жөнөдү.

Көп учурда айтылуучу ойдун кырдаалына карата сүйлөмдө жандоочтун колдонулушу зарыл, анткени сүйлөмдө тиешелүү жандооч колдонулбаса, сөздөрдүн арасында грамматикалык жактан байланыш болбой калат. Мисалы, төмөнкү сүйлөмдөрдөгү жандоочторду алып салууга мүмкүн эмес: Тынчтык үчүн күрөшөбүз. Мындай мисалдардан улам жандоочтордун өзүнчө мааниге ээ болбостон, башкарып турган сөздөр менен бирдикте гана лексикалык бирдикте боло тургандыгын окуучуларга жеткире түшүндүрүү керек.

Жандоочтордун мүнөздүү өзгөчөлүктөрү. Жандоочтор (байламталар жана бөлүкчөлөр сыяктуу) - алгач маани берүүчү сөз түркүмдөрүнүн лексикалык маанилеринин басаңдашынын, грамматикалык маанилеринин жогорулашынын натыйжасында пайда болгон сөздөрдүн тобу.

Морфологиялык жактан башка кызматчы сөз түркүмдөрү сыяктуу, ошондой эле тактооч, сырдык сөздөр сыяктуу жандоочтор өзгөрүлбөс сөздөрдүн тобуна кирет. Себеби алар жандуу сөз жасоочу жана сөз өзгөртүүчү мүчөлөр менен өзгөргөйт жана өз алдынча сүйлөм мүчөсүнүн милдетин да аткара албайт. Ошондой эле сөз айкашынын толук кандуу түгөйү болуп да келе албайт. Бөлүкчөлөр сыяктуу жандоочтор атооч сөз түркүмдөрүндөгү сөздөрдүн бирин жандап келип, аны менен бирдикте гана сүйлөмдүн бир мүчөсүнүн милдетин аткарат.

Жандоочтордун кээ бирлери тактооч, этиш сыяктуу лексикалык мааниге ээ болуучу сөз түркүмдөрүнө жатат. Окутуу тажрыйбасында алардын жандоочтук кызматты аткарышын тактоочтордон, этиштерден даана ажырата билүүгө көңүл буруу керек:

Тактоочтор, этиштер (чакчыл) катышкандар	Жандоочтор катышканда
Аны кийин сүйлөшөбүз. Илгери басалы. Сен баштап кой.	Түштөн кийин күн жаады. Мындан үч жыл илгери каттуу суук болду эле. Бүгүндөн баштап дем алышта болобуз.

Жыйынтыктап айтканда, жандоочтордун синтаксистик мамилени билдирүүдөгү мааниси, түрдүү жөндөмөлөр менен ар түрдүү мааниде колдонулушу, атоочтор менен бирдикте гана бирдиктүү лексикалык мааниге ээ болушу сыяктуу бөтөнчөлүктөрдү окутууда көп мисалдарды талдоонун, көнүгүү жумуштарын иштетүүнүн негизинде түшүндүрүү зарыл.

11.3. Бөлүкчөлөрдү окутуу

«Бөлүкчөлөр» деген тема боюнча өтүлүүчү алгачкы сабакта бөлүкчөлөрдүн кызматчы сөз түркүмү экендиги жөнүндөгү түшүнүктөр жана алардын маани жактан бөлүнүшү жөнүндөгү мүнөздөмөлөр берилет.

Бөлүкчөлөрдүн сөздөгү, сүйлөмдөгү маанисин окуучулар даана ажырата билүүлөрү үчүн, мисалдарды мүмкүн болушунча карамакаршы салыштырып талдоо керек. Талдоо процессинде окуучулардын фактыларды байкап ажырата билүүлөрүнө көңүл бурулууга тийиш.

Бөлүкчөлөрдүн мүнөздүү өзгөчөлүктөрү. Орустун улуу окумуштуусу В.В.Виноградов тарабынан бөлүкчөлөр мындай сыпатталат: жалпы мүнөздүү өзгөчөлүктөрү, касиеттери боюнча бирдиктүү биримдикти түзгөн жарым лексикалык, жарым грамматикалык типтеги гибриддүү жана бир жагынан тактоочтор менен модалдык сөздөрдүн ортосундагы, экинчи жагынан байламталардын аралыгындагы абалды ээлеген анча чоң эмес сөздөрдүн бир нече тобу.

Бөлүкчөлөр сүйлөм тутумунда туруу менен түрдүү кызматтарды аткарат: сүйлөмдүн уюшулушуна катышат, сүйлөм ичиндеги сөздөргө түрдүү кошумча маанилерди киргизет, айрымдары жаңы сөз жасоо, сөздүн формасын жасоо касиеттерине да ээ. Бөлүкчөлөрдүн

грамматикалык белгиси катары алардын өз алдынчалыгынын жоктугу эсептелет. Бөлүкчөлөрдө морфологиялык көрсөткүч (мүчө) жок болгону менен, өз алдынча сөз түркүмү катары кароого мүмкүндүк берген дифференциалдык синтаксистик белгиси бар. Бөлүкчөлөрдүн синтаксистик белгисине негизинен сүйлөмдүн семантикалык структурасын түзүү (уюштуруу) кирет. Бөлүкчөлөрдөгү релятивдүүлүк алардын мүнөздүү өзгөчөлүгү болуп саналат.

Байламталар менен жандоочтордон өзгөчөлөнүп прагматикалык функцияны аткаруу бөлүкчөлөрдүн эң негизги милдети болуп саналат. Сүйлөмдүн коммуникативдик структурасын калыптандырууда бөлүкчөлөрдүн дээрлик бардыгы катышкандыктан, алар туруктуу коммуникативдик статуска ээ.

Бирок бөлүкчөнүн мааниси көп учурда сүйлөмдүн жалпы структурасы менен тыгыз байланыштуу болуп, аны менен жуурулушуп кеткендиктен, дайыма эле анын нукура маанисин таптак аныктап чыгылдырып берүүгө мүмкүнчүлүк бербейт. Ошондуктан бөлүкчөлөр катышкан сүйлөмдөрдү орусчага которууда бир эле бөлүкчө түрдүү сүйлөмдөрдө түрдүүчө которулуп берилгенин котормо сөздүктөрдөн даана эле көрүүгө болот. Бөлүкчөлөрдүн берген семантикасы тууралуу мындай фактылар К.К.Юдахин тарабынан түзүлгөн сөздүктө жыш эле учурайт. Мунун себебин бөлүкчөлөрдүн маанисинин абстракттуулугу, метафоралуулугу, өзгөрмөлүүлүгү (кыймылдуулугу) менен түшүндүрүүгө болот.

Кыргыз тилинде бөлүкчөлөрдү ар түрдүү классификациялоого болот. Семантикалык жактан аларды төмөнкүдөй түрлөргө бөлүүгө болот: чектегич бөлүкчөлөр - гана, эле, тек; аныктагычтактагыч бөлүкчөлөр - да, дагы, деле, деги, нак, как, так, куду(м), кадим, дал, кап(ортосу), болсо, деген, өзү, бир; сурама бөлүкчөлөр: ээ, ыя, ии (ийи), а; божомолдогуч бөлүкчөлөр- го, имиш (миш), алда, бейм, белем; жалыныч бөлүкчөсү: гой; күчөткүч бөлүкчөлөр - эң, өтө, абдан, чылк, чымкый, чылкый, чылгый, дегеле, ным, дым, тим эле, жөн эле, ылгый, өңчөй, өңкөй, жалгыз, эбегейсиз, аябай, аябаган, аябагандай, ого бетер, ого эле (огеле), жалаң, ак; тангыч бөлүкчөлөр - эч, түгүл, турсун, тургай, турмак; ырастагыч бөлүкчөлөр - ооба, да (кырг.), да (орус), ийи (ии); шилтеме бөлүкчөлөр - мына, бу(л), те(тиги), ушу(л), ошо(л); модалдык бөлүкчөлөр - эми, (н)ары [Карымшакова, 1998, 4-б.].

Бөлүкчөлөрдү оозеки кепке мүнөздүү бөлүкчөлөр жана жазуу кебине мүнөздүү бөлүкчөлөр деп да бөлүүгө болот. Жазуу кебине мүнөздүү бөлүкчөлөр маанилик жактан көбүнчө нейтралдуу бөлүкчөлөр болуп саналат. Ал эми оозеки кепке мүнөздүү бөлүкчөлөр көбүнчө эмоционалдуу-экспрессивдүүлүк касиетке ээ бөлүкчөлөр болуп эсептелет.

Бөлүкчөлөрдүн маанисин талдоого карата окуучулар үчүн түшүнүктүү кыска-кыска сүйлөмдөр алынып, доскага эки бөлөк жазылат:

Бөлүкчөлөр катышпаганда	Бөлүкчөлөр катышканда
1) Майсал маселени ошондон баштады.	1) Майсал маселени дал ошондон баштады.
2) Бул айтканы- азырынча болжол.	2) Бул айтканы-азырынча болжолго.
3) Асан киного барат, а сен.	3) Асан го киного барат, а сенчи?

Мына ушул сыяктуу тапшырмаларды окуучуларга иштетүүдө ар түрдүү методикалык ыкмаларды пайдалана билүү зарыл. Класста же үйдө иштөөгө мисалдар же тексттер берилген учурда окуучуларга төмөндөгүдөй мүнөздөгү тапшырмаларды сунуш кылууга болот:

- 1) Сүйлөмдөгү бөлүкчөлөрдү таап белгилөө;
- 2) Бөлүкчөлөрдүн маанисине карата түрдүү топторго бөлүштүрүү;
- 3) Бөлүкчөлөрдүн сөздөгү алган орду;
- 4) Бөлүкчөлөрдүн жазылышы;
- 5) Окшош мисалдарды окуучулардын өздөрүнүн ойлоп жазышы;
- 6) Окшош мисалдарды тексттерден таап жазуу.

Бөлүкчөлөрдүн сөз жасоодогу, сөздөрдүн мамилесин өзгөртүүдөгү бөтөнчөлүктөрүнө жана жазылыштарына тиешелүү даражада көңүл бурулууга тийиш.

12-лекция. Синтаксисти окутуу

12:1. Мектеп программасында синтаксистин системалуу курсунун окутулушу

Тилдин синтаксис бөлүмүн окутуп-үйрөтүүнүн илимий-практикалык мааниси зор. Синтаксистин материалдарын окутуп-үйрөтүүдө сабакты туура уюштуруу аркылуу окуучулардын абстракт-

туу ойлоосун өстүрүүгө, алардын оозеки жана жазуу кебин мазмундуулукка, көрктүүлүккө үйрөтүүгө болот. Синтаксисти окуу аркылуу кебибиздеги сөздөрдүн сүйлөм ичинде грамматикалык жактан айкалышы, курулушу менен таанышып, сөздөрдүн өз ара тизмектешүү жолун үйрөнүшөт жана өз оюн бирөөгө так, ачык көрктүү айтып берүүдөгү жөндөмдүүлүгү өсөт. Пунктуациялык жактан туура жазууга көнүгүшөт. Мектеп программасы боюнча 4-класста сүйлөм жөнүндө түшүнүк берилип, негизги материалдар 7-8-класстарда окутулат. Бул материалдарды берүүдө жеңилден оорго карай, жөнөкөйдөн татаалга карай принциптери сакталат.

Синтаксистик материалдардын оор бөлүктөрүнүн бири - сөз айкаштар. Бул материалдарды окуучуларга жеткиликтүү түрдө түшүндүрүү зарыл. Кандай сүйлөмдү алсак да, сөздөр бири-бири менен өз ара маани жагынан жана грамматикалык жагынан байланыша тургандыгы окуучуларга түшүндүрүлүшү керек. Мисалы, “Алдыңкы окуучу үй тапшырмасын ар дайым аткарат”-деген сыяктуу сүйлөмдөрдү сөз айкаштарына ажыраттырып, алардага баш мүчөлөрдүн байланыштарын аныктатуу керек. Сөздөрдүн өз ара байланышын табуунун натыйжасында байланыштын түрлөрүн окуучулар мыкты өздөштүрүүгө жетишет. Сүйлөм менен сөз айкашынын түзүлүшү жана мазмуну жагынан эки түрдүү синтаксистик категория экендигин мугалим окутуу тажрыйбасында эске алууга тийиш. Окутуу тажрыйбасында төмөнкү маселелер эсте болууга тийиш: сөздөр туш келди сөз айкаштарын түзө албайт. Бирине бири багыныңкы болуп келген толук маанилүү сөздөр гана сөз айкаштарын уюштурат. Кадыресе сөздөр сыяктуу сөз айкаштары жөнөкөй жана татаал болуп экиге бөлүнөт. Жөнөкөй сөз тизмектери толук маанилүү эки сөздөн турат, татаал сөз тизмектери үч же андан көп толук маанилүү жана жардамчы сөздөрдөн турат.

Синтаксисти үйрөнүүнүн илимий-практикалык мааниси зор. Синтаксистик материалдарды окутуу аркылуу окуучулардын абстракттуу ой жүгүртүүсүн өстүрүүгө, алардын оозеки жана жазуу кебин мазмундуулукка, көрктүүлүккө үйрөтүүгө болот.

Окуучулар морфологияны окуу аркылуу сөздөрдүн жасалышына, андагы морфемалардын айкалышына түшүнүшсө, синтаксисти окуу аркылуу кебибиздеги сөздөрдүн сүйлөм ичинде грамматикалык

жактан айкалышы, курулушу менен таанышып, сөздөрдүн өз ара тизмектешүү жолун үйрөнүшөт жана пунктуациялык эрежелерди сактап жазууга үйрөнүшөт. Мына ошентип, грамматиканын синтаксис бөлүмү да эне тил сабагында чоң орунду ээлейт.

Программа боюнча 6-класста грамматика сабагынын кириш бөлүмү катарында синтаксистин материалдарынан сүйлөм жөнүндө кыскача жалпы маалыматтар берилет. Бул материалды берүүдөгү максат-жеңилден оорго карай, жөнөкөйдөн татаалга карай принциптери сакталып: кээ бир материалдарды окуучулардын кайталап терең өтүүлөрүнө мүмкүнчүлүк берүү, морфологиянын материалын синтаксистин материалы менен тыгыз байланыштыруу болуп эсептелет. Мектепте 7-8-класстарда синтаксистин толук курсу өтүлөт.

12:2.Сөз айкашынын сөздөн, сүйлөмдөн айырмасын окутуу ыкмалары

Окутуу тажрыйбасында окуучулардын сөз айкаштарынын жакшы өздөштүрүшүнүн өтө чоң мааниси бар. Мунун материалдарын жакшы өздөштүрүү аркылуу мектеп окуучулары төмөнкү маселелерди так ажырата билүүгө жетишет:

- 1) сөз тизмектери менен татаал сөздөрдү так ажырата билүүгө;
- 2) сөз тизмектерин сүйлөмдөн так ажырата билүүгө;
- 3) синтаксистик байланыштын түрлөрүн туура ажырата алууга;
- 4) сүйлөмдөгү сөздөрдү синтаксистик жагынан сүйлөм мүчөлөрүнө карата туура талдай билүүгө;
- 5) сөз түркүмдөрүн туура ажырата билүүгө.

Грамматиканын бир бөлүгү болгон синтаксистин өзү эки бөлүктөн турат:

- 1) сөз тизмектеринин синтаксиси,
- 2) сүйлөмдүн синтаксиси. Сөз тизмектери–синтаксистик материалдардын эң орчундуу да, оор бөлүгү.

Сөз тизмектеринин синтаксиси сөз тизмектеринин грамматикалык касиеттерин, атап айтканда, сөз тизмектеринин структурасын, типтерин, функциясын, сүйлөмдөгү сөздөрдүн формасы менен байланыш жолдорун текшерет.

Сүйлөм менен сөз тизмеги түзүлүшү жана мазмуну жагынан эки түрдүү синтаксистик категория экендигин мугалим окутууда эске алууга тийиш.

Бул жагынан сөз тизмектерин экиге бөлүү традициясы бар:

- 1) предикативдүү эмес сөз тизмектери (чыныгы сөз тизмектери);
- 2) предикативдүү сөз тизмектери (сүйлөмдүк касиети бар сөз тизмектери). Чыныгы сөз тизмеги да сөз сыяктуу сүйлөм үчүн курулуш материалы болуп эсептелет.

Сүйлөм бүткөн ойду билдирүү жагынан тилдин коммуникативдик функциясын аткаrsa, сөз тизмектери тилдин номинативдүү функциясына ээ болот.

Окуучуларга сөз айкашы боюнча тиешелүү маалымат берүүдө анын төмөнкүдөй грамматикалык белгилери эске алынышы керек:

- 1) сөз айкашы толук маанилүү эки же андан ашык сөздөн жасалары;
- 2) анын тутумунда багындыруучу жана багыныңкы сөздөрдүн болушу;
- 3) багыныңкы сөз багындыруучу сөздү аныктай тургандыгы;
- 4) багыныңкы сөз багындыруучу менен мааниси жана грамматикалык жактан байланыша тургандыгы;
- 5) сөз айкашынын сөздөн жана сүйлөмдөн айырмасы;
- 6) сөз айкашынын түрлөрү: атоочтук, этиштик.

Эң алгач сөз айкашы деген түшүнүктү толук берүү үчүн мугалим көрсөтмө курал аркылуу сөздөрдүн сөз айкашынан айырмачылыгын көрсөтүп талдоо жүргүзүү аркылуу алардын белгилерин аныктоого киришет.

Кийинки сабак багыныңкы жана багындыруучу сөздөрдүн өз ара грамматикалык жактан байланышып келишине жана сөз айкаштарынын түрлөрүнө арналышы мүмкүн. Сөз айкашынын атоочтук жана этиштик болуп бөлүнүшүн аныктоодо багындыруучу сөздүн кайсы сөз түркүмүнөн экендигине көңүл бурулат.

Тема боюнча окуучулардын билимин бекемдөөдө көнүгүү жумштарынын бир нече түрлөрү жүргүзүлөт:

- а) Адегенде мааниси, түзүлүшү жагынан ар башка болгон сөз айкаштары алынып, аларга талдоо жүргүзүлөт да, окуучулар багындыруучу сөз аркылуу багыныңкы сөзгө суроо берип үйрөнүшөт;

б) Кыймыл-аракет же зат кайсы учурда ачык-так көрсөтүлгөнүн салыштырышат: окуу-шар окуу, жазуу-тез жазуу ж.б. Мындай көнүгүүлөр окуучулардын сөз менен сөз айкашын так ажыратууга машыктырат;

в) Окуучулардын өздөрүнө сөз айкаштарын түздүрүү;

г) Берилген сөз, сөз айкаштарынан сүйлөм түздүртүү.

Сөз тизмектериндеги сөздөр өз ара синтаксистик байланышта болушат. Сүйлөмдөгү сөздөрдүн байланышы боюнча талдоо жүргүзүүдө, адегенде негизги сөз тизмеги (ээ жана баяндооч), андан кийин аларга багынып турган сөздөр табылып, алардын ортосундагы байланыштын түрлөрү аныкталууга тийиш.

12:3. Жөнөкөй сүйлөмдүн түрлөрү боюнча талдоо жүргүзүү ыкмалары

Жөнөкөй сүйлөмдүн материалдарын окутууда, грамматика сабагынын башка материалдарын өткөн сыяктуу, окуучулардын башталгыч мектепте алган билимдерин кайталап, кыска тексттерди окуп талдоонун негизинде жаңы материалды тереңдетип, толук түрдө берүүдөгү жалпы талапты эске алуу керек.

Жөнөкөй сүйлөмдүн түзүлүшү боюнча талдоо жүргүзүүдө алардын төмөнкүдөй белгилери көрсөтүлүүгө тийиш:

- 1) жөнөкөй сүйлөмдүн кайсы түрү экендиги;
- 2) башка сүйлөмдөн айырмасы;
- 3) сүйлөмдүн грамматикалык негизи;
- 4) ээсиз сүйлөмдө баяндоочтун кайсы сөз түркүмүнөн экендиги;
- 5) айкындооч мүчөлөрдүн түрлөрү;
- 6) сүйлөмдүн кайсы мүчөсү кемигендиги.

Жөнөкөй сүйлөмдүн түрлөрүн үйрөнүү жана бышыктоо боюнча ар кандай ыкмадагы көнүгүүлөр жүргүзүлөт:

1. сүйлөмдүн конструкциясын өзгөртүп түзүү:
 - а) кемтик сүйлөмдү толук сүйлөм менен алмаштыра билүү;
 - б) бир сөздөн түзүлгөн сүйлөм мүчөлөрүн бир нече сөздүн айкашы аркылуу берүү;
 - в) жалаң сүйлөмдү жайылмага айландыруу же тескерисинче.
2. Чыгармачылык мүнөздөгү иштер:

а) жөнөкөй сүйлөмдүн ар кандай түрлөрүн колдонуу аркылуу дилбаян, баяндама жазуу жана чакан диалогдорду түзүү;

б) айрым сүйлөмдөрдү ойлоп түзүү;

в) сунуш кылынган сөздөрдөн, сөз айкаштарынан жөнөкөй сүйлөмдүн ар кандай түрлөрүн түзө билүү;

Жөнөкөй сүйлөмдүн түрлөрүн окутуу иши акырында кайталоо мүнөзүндөгү көнүгүүлөрдүн жүргүзүлүшү менен жыйынтыкталат. Кайталоо убагында сүйлөмдөрдүн түзүлүш өзгөчөлүктөрү бири-бирине салыштырылып, алардын ортосундагы окшоштуктар же айырмачылыктар туура аныкталууга тийиш.

12:4. Сүйлөм мүчөлөрүн окутуу

Сүйлөмдүн баш жана айкындооч мүчөлөрүн окутуу 8-класста өздөштүрүлөт. Бул мезгилде кыргыз тилинин программасы боюнча окуучуларга төмөнкүдөй билимдер берилет: Ээ анын грамматикалык түзүлүшү. Ээнин милдетин аткаруучу сөздөр. сөз тизмектери. Баяндооч, анын грамматикалык түзүлүшү, түрлөрү, анын милдетин аткаруучу сөздөр, сөз тизмектери. Ээ менен баяндоочтун ортосуна сызыкчанын коюулушу. Андан сырткары айкындооч мүчөлөр боюнча: аныктооч, толуктооч, бышыктоочтордун грамматикалык түзүлүшү, түрлөрү, маанилик жактан бөлүнүштөрү, айкындооч мүчөлөрдү жааоочу сөздөр жана сөз тизмектери. Синтаксистик талдоо жүргүзүү.

Окутууда сүйлөм ичиндеги баш жана айкындооч мүчөлөрдүн грамматикалык, семантикалык маанилери, сүйлөм мүчөлөрүн баш жана айкындооч мүчө деп бөлүштүрүүнүн себептери айтылат.

Сүйлөмдүн грамматикалык негизин түзгөн ээнин түзүлүшүнө, анын милдетин аткаруучу сөз түркүмдөрүнө токтолуп, ээге берилүүчү суроолор жеке сүйлөм ичиндеги алган орду жөнүндө түшүнүк берилет. Окуучулар көбүнчө сүйлөм мүчөлөрү менен сөз түркүмдөрүн алмаштырып чаташтырышат. Бул кемчиликтерди болтурбаш үчүн морфология жана синтаксистин материалдарын окуучулар менен өз учурунда тереңдетип жана ал материалдын бөтөнчөлүгүнө ылайык өтүү керек жана көнүгүү жумуштарын тынымсыз жүргүзүү зарыл.

Ээни түшүндүрүүдө анын түзүлүшүнө, анын милдетин аткаруучу сөз түркүмдөрүнө токтолуп ээге берилүүчү суроолор жана сүйлөм ичинде алган орду жөнүндө түшүнүк берилет. Ээни окутууда

колдонулуучу таблицалардын макети дидактикалык материалдардын талабына ылайык жасалуусу шарт. Сүйлөм ичиндеги ээге окшош сүйлөм мүчөлөрү жана алардын айырмачылыктарын тактоого ылайык ыкмаларды мугалим өз тажрыйбасына таянып ачык, даана түшүндүрүүсү керек.

Ээге талдоо жүргүзүүдө анын төмөнкүдөй грамматикалык белгилери көрсөтүлүүгө тийиш:

- 1) кандай суроого жооп берери;
- 2) кайсы сөз түркүмүнөн экендиги;
- 3) түзүлүш;
- 4) сүйлөмдөгү орун тартиби.

Сүйлөмдүн негизин түзгөн баш мүчөлөрдүн бири - баяндооч. Баяндоочту окутууда башталгыч класста өтүлгөн маалыматтарды эске салуу керек, анткени окуучулар баяндоочтун кандай суроолорго жооп берерин, этиштерден жасаларын билишет. Ошондуктан жогорку класстарда баяндоочтун түзүлүш өзгөчөлүгүнө, анын милдетин аткаруучу сөздөргө көбүрөөк көңүл бурулууга тийиш. Баяндоочтун грамматикалык белгилерин жана анын милдетин аткаруучу сөз түркүмдөрүн төмөнкүдөй таблицанын жардамы менен түшүндүрсө болот:

№	Сөз түркүмдөрү	Мисалдар	Баяндоочко бери- лүүчү суроолор
1	Зат атооч	Жашоонун рахаты- эмгек.	-эмне? - эмгек
2	Сын атооч	Сыртта күн жылуу.	-кандай? – жылуу
3	Сан атооч	Ал кырк үчтө.	-канчада? -кырк үчтө
4	Ат атооч	Анын таянар тоосу-сен.	-ким? -сен.
5	Этиш	Биз окуп келдик.	-эмне кылдык? -окуп келдик.

Мындай таблицаны сүйлөмдүн баш жана айкындооч мүчөлөрүн окутуп-үйрөтүүдө ар биринин грамматикалык өзгөчөлүгүнө жараша мугалим иштеп чыгып пайдаланса болот. Андагы сүйлөмдөргө талдоо жүргүзүү аркылуу кайсы сүйлөм мүчөсүнүн милдетин кайсы сөз түркүмү аткара тургандыгы боюнча окуучулар жакшы маалымат ала алышат. Таблицада көрсөтүлгөндөрдөн сырткары тактоочтор, өзгөчө сөз түркүмдөр, кызматчы сөз түркүмдөрдүн айрымдары да сүйлөмдө

мүчөлүк милдеттерди аткара тургандыгын мисалдар менен түшүндүрүүгө болот. Мисалы; Көчөдө ызы-чуу (тууранды сөз). Мен бардым го (бөлүкчө). Сенин ийгиликтүү күнүң бүгүн (тактооч).

Баяндоочтун милдетин аткаруучу сөз түркүмдөрүн үйрөнүүгө байланыштуу баш мүчөлөрдүн ортосуна сызыкчанын коюлуш учурларына токтолобуз. Сызыкча ээге карата эмес, баяндоочко карата коюуларын, себеби заттык маанидеги баяндоочко жак, күдүк жана суроо мүчөлөрү уланса, же кызматчы сөздөр айкашып турса баш мүчөлөрдүн ортосуна сызыкча коюлбайт. Баш мүчөлөрдүн ортосуна сызыкчанын коюлушун таблица, таркатуучу материалдар, техникалык каражаттардын жардамы менен окутуу окуучулардын эске тутуу жөндөмүн арттырат.

Баяндоочко талдоо жүргүзүүнү төмөнкүдөй ыкма менен үйрөтүү сунушталат:

- 1) баяндооч кандай суроого жооп берери;
- 2) кайсы сөз түркүмүнөн экендиги;
- 3) түзүлүшү (сөз же сөздөрдүн айкашы);
- 4) баяндоочтун түрү (атоочтук, этиштик)
- 5) сызыкчанын коюулушу же коюлбашы.

Окутуу тажрыйбасында баш мүчөлөргө талдоо жүргүзүүдө биринчи сүйлөмдөн баяндоочту таап, ал аркылуу суроо берип, ээ аныкталат. Бул ыкма бир топ ыңгайлуу, анткени айтылбай калган ээ баяндооч аркылуу белгилүү болот, кыргыз тилинде баяндоочтун өзүнө тиешелүү туруктуу орду бар. Бирок, окуучулардын логикалык ой жүгүртүүсүн өстүрүү максатында талдоону ээден баштаса да болот. Муну туруктуу ыкма дегенге болбойт.

Айкындооч мүчөлөрдү окутууда синтаксистик байланыштын түрлөрүн эске салуу зарыл. Бул айкындооч мүчөлөрдү так ажыратууга шарт түзөт. Айкындооч мүчөлөр баш мүчөлөрдөгү ойду аныктап тактап, айрым учурда ээге, айрым учурда баяндоочко байланышат. Окуу процессинде алардын кайсы сөз менен байланышкандыгы негизги маселе болуп эсептелет.

Аныктоочту окутууда мугалим аныктоочтун кептеги маанисине, анын сүйлөмдөгү баш мүчөлөр менен болгон байланышына жана сүйлөмдөгү алган ордуна токтолууга тийиш. Аныктоочтордун түзүлүшүн үйрөтүп жатканда атоочтук түрмөккө айрыкча көңүл буруу

керек. Себеби, ал түзүлүшү жагынан сүйлөмгө окшош келип, сүйлөм мүчөлөрү боюнча талдоо жүргүзүүдө кыйынчылык алып келиши мүмкүн. Бул үчүн бир нече сүйлөмдөрдү доскага жазып талдоо жолу аркылуу түшүндүрүүгө болот: Уйку сурап ойду-тоону сүйлөнгөн Жапар кирип келди. Бул сүйлөмгө суроо берүү аркылуу баш мүчөлөрүн аныктаткандан кийин кайсы? деген суроо берүү аркылуу – уйку сурап ойду-тоону сүйлөгөн -тутумдаш аныктооч экендигин, сүйлөмдө бир гана мүчөнүн милдетин (аныктоочтук) аткара тургандыгын түшүндүрүү керек. Ушундай эле конструкция бир өңчөй түрүндө да кезигерин мисалдар аркылуу талдатуу окуучулардын грамматикалык билимдерин өнүктүрөт.

Аныктоочко талдоо жүргүзүүдө анын асты толкун сызык менен сызыларын эскертип, төмөнкүдөй грамматикалык белгилери көрсөтүлүүгө тийиш:

- 1) кандай суроого жооп берери;
- 2) заттын кандай белгилерин билдирери;
- 3) кайсы сөз түркүмүнөн экендиги;
- 4) кайсы сөз менен байланышкандыгы;
- 5) түзүлүш өзгөчөлүгүгө.

Толуктоочторду окутууда анын грамматикалык белгилерин аныктагандан кийин анын түзүлүшүнө окуучулардын көңүлүн буруу зарыл. Түзүлүшүн үйрөтүп жатканда айрыкча анын жайылма мүчөлөрүнө токтолуу керек. Анткени алар өзүнчө бүткөн бир айрым ойду билдире албайт, интонациялык жактан уюшулбуган болот жана анда сүйлөмдүн негизин түзүүчү баш мүчөлөр жок. Бул сыяктуу сөз айкаштары бир суроого жооп болуп түшүп, сүйлөмдүн бир гана мүчөсү боло алат. Муну ажыратууда окуучулар кыйналышат: Алар айткан кептерди мен айта албайм. Бул сүйлөмдөгү ээ - мен, баяндооч - айта албайм, алар айткан кептер - жайылма толуктооч. Ушул сыяктуу сүйлөмдөрдү тексттен таптырып, көп чекиттердин ордуна толуктоочтун жайылма түрлөрүн койдуруу аркылуу окуучулардын байланыш кебин, логикалык ой жүгүртүүлөрүн өстүрсөк болот.

Талдоодо толуктоочтун асты үзүк сызык менен белгиленип, төмөнкүдөй белгилери көрсөтүлөт:

- 1) кандай суроого жооп берери;
- 2) түзүлүшү;

- 3) кайсы сөзгө байланыштуулугу; (байланыштын түрү)
- 4) кайсы жөндөмөдө тургандыгы;
- 5) кайсы сөз түркүмүнөн экендиги.

Бышыктоочторду окутууда мугалим бышыктоочтун грамматикалык белгилери жөнүндө (кандай суроого жооп берери, сүйлөмдүн кайсы мүчөсү менен байланышта тургандыгы, сүйлөмдөн алган орду) окуучуларга түшүнүк берилүүгө тийиш. Андан кийин бышыктоочтордун түзүлүш өзгөчөлүгүнө көңүл бурулат.

Бышыктоочту үйрөнүп жатканда айкындооч мүчөлөрдүн ортосундагы окшоштуктар окуучулардын түшүнүүсүнө бир топ түйшүк жаратат. Толуктооч менен бышыктоочтун, бышыктооч менен аныктоочтун окшош жана айырмалуу жактарын таблицалар аркылуу салыштырып окутуу зарыл:

№	Аныктооч	Бышыктооч
1.	Мыкты (кандай?) окуучулар келишти.	Окуучулар мыкты (кандай?) окууга тийиш.
2.	Кыргызча (кандайча?) бийлер аткарылды.	Алар кыргызча (кандайча?) ырдашты.
3.	Алты (канча?) мугалим келди.	Алты (канча?) келди.

Бышыктоочтун маанисине карай бөлүнүшүн өтүүдөн мурда алардын милдетин аткаруучу сөз түркүмдөрүнө токтолуу керек. Мугалим окуучулар менен бирдикте таблицадагы мисалдарга адегенде сүйлөм мүчөлөрү боюнча талдоо жүргүзүп, бышыктоочту өзүнчө бөлүп алат да, анын милдетин кайсы сөз аткарып тургандыгын аныктайт:

№	Сөздүн аттары	Мисалдар	Бышыктоочтун суроолору
1.	Зат атооч	Биз мектептен цирк көрдүк.	Кайдан көрдүк? -мектептен
2.	Сын атооч	Ал чет тилдерин жакшы өздөштүргөн.	Кандай өздөштүргөн? -жакшы
3.	Сан атооч	Сен андан бери эки келдиң.	Канча келдиң?-эки
4.	Тактооч	Эртең сабак болот.	Качан болот? - эртең.

Андан кийин атоочтуктар, чакчылдар сүйлөмдө бышыктоочтук милдет аткаарын көнүгүү тапшырмаларды иштетүү аркылуу түшүндүрсө болот.

Кыргыз тилиндеги бышыктооч маанисине карай: сын-сыпат, орун, мезгил, себеп, максат жана сан-өлчөм болуп бөлүнөрүн окуучуларга түшүндүрүп алардын ар биринин грамматикалык маанилерине өз-өзүнчө токтолот. Бышыктоочтун түрлөрүн өтүүдө окутуунун интерактивдүү усулдарынын формаларын колдонсо болот. Анткени окуучуларда бышыктооч, анын грамматикалык белгилери, түзүлүштөрү боюнча жалпы маалымат болгондуктан, анын түрлөрүнүн өзгөчөлүктөрүн жалпы бышыктоочко байланыштырып аз-аздан изденүү жолу аркылуу аныктоого жол ачылып калган. Ошондуктан тегерек үстөл, суроо-жооп, семинар, китеп менен иштөө сыяктуу сабактын жаңы түрлөрү бышыктоочтун түрлөрүн окутуп-үйрөтүүдө жакшы эффект берет.

Бышыктооч боюнча жалпы талдоо жүргүзүү боюнча анын төмөнкүдөй грамматикалык белгилери аркылуу талдатууга болот:

- 1) бышыктоочтун кайсы түрү (сын-сыпат, орун, мезгил, себеп, максат, сан-өлчөм);
- 2) кандай суроого жооп берери;
- 3) кайсы сөзгө байланышкандыгы;
- 4) кайсы сөз түркүмүнөн экендиги;
- 5) түзүлүш өзгөчөлүгү.

12:5. Бир өңчөй сүйлөмдөрдү окутуу маселелери

Аталган бөлүмдү окутууда окуучулардын мурда алган билимдери эске алынып, алардын синтаксистик кызматы, түрлөрү, өз ара байланышуу жолдору жана тыныш белгилердин коюлушу жөнүндөгү маалыматтар дагы тереңдетилип өтүлөт. Бул тема сүйлөм мүчөлөрүнө байланыштырылып өтүлүүгө тийиш, сүйлөмдүн окшош мүчөлөрү, берген мааниси, аткарган кызматы жагынан бирдей суроого жооп беришип, бирдей милдет аткарышат жана бир түрдүү сөз түркүмүнөн болот. Сүйлөмдөрдү бири-бирине салыштырып, саналып айтылган заттарга жана кыймыл-аракеттерге окуучулардын көңүлүн бурабыз, саналып айтылган сөздөр бир сөзгө байланышып турушун атайын схема менен көрсөтүп окутуу жакшы натыйжаларды берет:

Мугалимдер, окуучулар, ата-энелер жыйналышка катышышты. Кичинекей Динараны сүйлөтүп, ырматып, ойнотуп отурушту.

Андан кийин бир өңчөй мүчөлөрдүн өз ара байланышуу жолдооруна, тыныш белгилерин окутуунун оптималдуу варианттары каралат. Мында төмөнкү учурларга көңүл буруу зарыл:

1. Байламтасыз байланышкан бир өңчөй мүчөлөрдүн тыныш белгиси;

2. Байламталар аркылуу байланышкан бир өңчөй мүчөлөрдүн тыныш белгиси;

3. Жалпылагыч мүчөнүн тыныш белгилери:

А) жалпылагыч сөздүн бир өңчөй мүчөдөн мурун келиши;

Б) жалпылагыч сөздүн бир өңчөй мүчөдөн кийин келиши.

Улуу педагог К.Д.Ушинский сабакты көрсөтмөлүү өтүүгө айрыкча көңүл буруп, анын мааниси жөнүндө: “Балдардын жаш өзгөчөлүгү көрсөтмөлүүлүктү талап кылат. Белгисиз болгон беш сөздү балага окутсаң, ал көп убактарга чейин аны өздөштүрүүнүн үстүндө кыйнала берет. Эгерде мындай сөздөн жыйырмань көрүнүшү (сүрөт) боюнча байланыштырып окутсаң, аларды бат эле өздөштүрүп алышат”. Андыктан жалпылагыч сөздүн грамматикалык белгисин аныктоодо төмөнкүдөй таблицаны колдонуу сунушталат:

Жалпы (тек жагынан болгон) түшүнүктөр	Жеке (түр жагынан болгон) түшүнүктөр
Жырткыч куштар:	Ителги, бүркүт, куш
Жылдын мезгилдери:	Жаз, жай, күз, кыш
Бакма канаттуулар:	Каз, өрдөк, тоок, күрп
Жер-жемиштер:	Алма, өрүк, алмурут.

Окуучулар таблицадагы сөздөргө талдоо жүргүзүү аркылуу жалпы маанидеги түшүнүктүн түр жагынан болгон айрмачылыктарын көрсөтүп тургандыгын байкашат. Сүйлөмдөрдү талдагандан кийин төмөнкүдөй жыйынтык чыгарылып түшүндүрүлүүгө тийиш:

а) Жалпылагыч сөз бир өңчөй мүчөлөрдү бириктирип, аларды жалпылап көрсөтөт;

б) Сүйлөм тутумундагы бир өңчөй мүчөлөр кандай милдет аткаарса, жалпылагыч сөз да ошондой эле милдетти аткарып, бир өңчөй ээге да, баяндоочко да, айкындоочторго да тиешелүү болот.

Окуучуларга жалпылагыч сөздүн речтеги мааниси жөнүндө тиешелүү түшүнүк берилгенден кийин, алардын сүйлөмдөгү кызматына жана тыныш белгисине көңүл бурулат.

Бир өңчөй мүчөлүү сүйлөмдөгү жалпылагыч сөздүн тыныш белгисин бекемдөөдө төмөнкүдөй көнүгүү жумуштарын иштетсе болот:

а) бир өңчөй мүчөлөрдүн маанисине карата жалпылагыч сөздү таба билүү жана ага тиешелүү тыныш белгини коюу;

б) талдоо жүргүзүү аркылуу бир өңчөй мүчө менен жалпылагыч сөздүн синтаксистик кызматын аныктоо;

в) бир өңчөй мүчөлөргө карата жалпылагыч сөздөрдүн ордун алмаштырып түзүп, тыныш белгилердин коюлуш орундарына көңүл буруу;

г) тексттерди көрктүү окуп, бир өңчөй мүчө менен жалпылагыч сөздүн интонациясын байкоо.

13-лекция. Татаал сүйлөмдүн синтаксисин окутуу

13:1. Татаал сүйлөмдүн түрлөрүн окутуунун методикалык ыкмалары

Татаал сүйлөмдүн синтаксисин окутууга киришүүдө жөнөкөй сүйлөм, сүйлөм мүчөлөрү жөнүндөгү маалыматтар кайталанат. Бул татаал сүйлөмдүн түзүлүшүн, анын стилистикалык өзгөчөлүгүн туура аныктай алууга өбөлгө түзөт. Алгачкы сабактарда татаал сүйлөмдүн грамматикалык белгилери, жөнөкөй сүйлөмдөн айырмасы, түзүлүш өзгөчөлүгү жана анын тутумундагы сүйлөмдөрдүн байланышуу жолдору окутулат.

Татаал сүйлөм жөнүндө жалпы түшүнүк берүүдө мугалим окуучулардын мурдагы класстарда алган билимдерине таянуу аркылуу адегенде жөнөкөй сүйлөмдөр тандалып алынып, алардан татаал сүйлөм түзүлөт. Алар бири-бирине салыштырылып, айырмачылыктары аныкталат. Тандалып алынган ар бир сүйлөмдүн баш мүчөлөрү толук катышып туруусу зарыл, анткени бул сүйлөмдөрдүн грамматикалык негиздерин туура кабыл алууга жардам берет. Татаал сүйлөм интонациялык жактан да айырмаланат. Бул айырмачылыкты окуучуларга көңүл бурдурууда бир нече татаал сүйлөмдөр көрктүү окуп, алардын интонациясы салыштырылат. Мындан кийин татаал

сүйлөм мааниси жагынан өз ара байланыштуу сүйлөмдөрдөн гана түзүлө тургандыгына көңүл бурулат. Татаал сүйлөмдүн материалдарын өткөндө окуучуларды сүйлөмдүн түрдүү конструкцияларынан оозеки жана жазуу кебинде пайдалана билүүгө багытталгандай иш алып баруу зарыл. Татаал сүйлөмдүн бөлүктөрүнүн байланышуу жолдорун окуучуларга көрсөтмөлүүлүк менен түшүндүрүүдө төмөнкүдөй таблицаны сунуштайбыз:

№	Байланышуунун жолдору	Мисалдар
1	Интонация	Ким көп окуса, ал көптү билет.
2	Байламталар	Карим аны тааныды, бирок үн каткан жок.
3.	Шарттуу ыңгайдын-са мүчөсү.(-са,-со,-сө,-се).	Мыкты окуса, көп ийгиликтерге жетишет.
4.	Чакчыл формалар;-ып,-ба,-й,а,-ганы,-ганча,-	
5.	гыча._майынча. Атоочтук формалар+жөндөмө мүчөлөр же жандоочтор: -ган, -да, --ган, -соң, -ган, -дан кийин.ж.б.	Тапшырманы аткарганча, көп нерсени билип алдым. Ажар энесинин мүрзөсүн көргөндө, токтоно алган жок.

Ошентип, татаал сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн байланышуу жолдорун бир нече көнүгүү жумуштарын иштетүү, сүйлөмдөргө талдоо жүргүзүү аркылуу бышыкталат. Андан кийин татаал сүйлөмдөр маанилик жана түзүлүшү жагынан бөлүнүшү окутулат.

Тең байланыштагы татаал сүйлөмдү окутууга киришүүнүн алдында байламталар жөнүндөгү маалыматтар кайрадан эске түшүрүлөт. Жаңы теманы түшүндүрүүдө окуучуларга бир нече даяр мисалдар берилип төмөнкүдөй суроолорго жооп изделет:

1) Татаал сүйлөмдүн кайсы түрү, эмне үчүн?

2) Анын тутумундагы сүйлөмдөр кандай жолдор менен байланышты?

3) Тыныш белгилеринин коюулушу.

Мындай тапшырмалар иштелгенден кийин жыйынтык чыгарылат: жөнөкөй сүйлөмдөр өз ара интонация же байламталар аркылуу байланышып, татаал сүйлөмдү уюштурушканда, алардын ар бири өзүнчө бөлүнүп айтылбайт, экөө бир ыргак менен биринин артынан

бири удаалаш айтылат, ошондуктан аларды бир бүтүн сүйлөм катары эсептейбиз. Андан кийинки сабактарда тең байланыштагы татаал сүйлөмдүн бөлүктөрүнүн ортосундагы маанилик катыштары окутулат маанилеш, карама-каршы маанилеш, себеп-натыйжалаш.

Байламтасыз тең байланыштагы татаал сүйлөмдү түшүндүрүүдө окуучулар менен бирдикте сүйлөмдөргө синтаксистик талдоо жүүргүзүлүп, мына булар эске алынуусу керек: түзүлүшү боюнча татаал сүйлөмдүн кайсы түрү экендиги, сүйлөмдүн ортосундагы маанилик катыштар, жөнөкөй сүйлөмдүн кандайча байланышкандыгы, тыныш белгиси.

Сүйлөмдөрдүн ортосундагы маанилик катыштар аныкталгандан кийин көнүгүүнүн бир нече түрлөрү аткарылышы мүмкүн:

1) окуучуларга жөнөкөй сүйлөмдөр берилип, интонациянын жардамы аркылуу алардан татаал сүйлөм түзүү жана алардын ортосундагы маанилик катыштарды айтып берүү;

2) көп чекиттин ордуна экинчи сүйлөмдү ойлоп таап, татаал сүйлөм түзүү;

3) тыныш белгиси коюлбаган татаал сүйлөмдөрдү көчүрүп жазып, алардын бөлүктөрүн үтүр менен ажыратуу;

4) тексттерди көрктүү окуп, татаал сүйлөмдүн бөлүктөрүнүн ортосундагы маанилик катыштарды аныктоо.

Багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөрдү окутуу. Татаал сүйлөмдүн ушул түрүн окутууга киришүүдө адегенде жалпы түшүнүк берилип, окуучулар баш, багыныңкы сүйлөм жана алардын түзүлүшү менен таанышышат. Багыныңкы татаал сүйлөмдүн материалы менен окуучуларды тааныштыруу иши тексттерди талдоонун негизинде, «баш сүйлөм жана багыныңкы сүйлөм» деген түшүнүктөрдү даана, ачык түшүндүрүүнүн негизинде өтүлөт. Окутууда багыныңкы татаал сүйлөмдүн конструкциясына окуучулардын көңүлүн буруу керек, анткени сүйлөмдөрдүн жөнөкөй жана татаал болуп бөлүнүшү, татаал сүйлөмдөрдүн багынычсыз жана багыныңкы татаал сүйлөм болуп бөлүнүшү грамматикалык жактан алардын ошол конструкциясына негизделген.

Багыныңкы сүйлөмдүн өзүнө таандык баш мүчөлөрүнүн болушу аларды чакчыл түрмөк жана жайылма мүчөлөрдөн айырмалап, сүй-

лөмдүк касиетке ээ кыла тургандыгына окуучулардын көңүлүн айрыкча буруу зарыл.

Багыныңкы сүйлөмдүн классификациясын берүүдө сүйлөмдүн берген маанисин, синтаксистик кызматын жана башка жактарын эске алуу керек. Багыныңкы сүйлөмдүн классификациясын окутуу менен бирге, алардын сүйлөмдө алган ордун, багыныңкы сүйлөм менен баш сүйлөмдүн арасына коюлуучу тыныш белгисин түшүндүрүү зарыл.

Татаал сүйлөмдүн түзүлүшүн, анын маанисин окуучуларга көңүл бурууга жардам берүүчү таблица сунушталат:

№	Мисалдар	Баш сүйлөм	Багыныңкы сүйлөм	Баш сүйлөмдүн кандай кырдаалы көрсөтүлдү
1.	Акмат келгенден бери, Сайранын көңүлү тынды.	Сайранын көңүлү тынды (качантан бери)	Акмат келгенден бери.	Мезгил
2.	Күн суук болгондуктан, эгин эгүү кечигип жатты.	Эгин эгүү кечигип жатты.	Күн суук болгондуктан.	Себеп
3.	Мамлекет оңолсо, элдин турмушу оңолот.	Элдин турмушу оңолот.	Мамлекет оңолсо.	Шарттуу
4.	Тынчтык кайда болсо, өнүгүү ошол жерде болот.	Өнүгүү ошол жерде болот.	Тынчтык кайда болсо.	Орун
5.	Жаз келип, жер бети көркө бөлөндү.	Жер бети көркө бөлөндү.	Жаз келип.	Сыпат
6.	Ар бири аракет кылса да, каалаган максаттар ишке ашкан жок.	Каалаган максаттар ишке ашкан жок (эмне кылса да?).	Ар бири аракет кылса да.	Карамакаршы
7.	Тоого чыккан адам алысты көргөндөй, окуган адам дүйнөнү кең тааныйт.	Окуган адам дүйнөнү кең тааныйт (кандай?).	Тоого чыккан адам алысты көргөндөй.	Салыштырма

Мындан окуучулар баш жана багыныңкы сүйлөмдүн байланышуу жолдорун билүү менен бирге маанилик жактан бөлүнүшү боюнча да маалымат ала алышат.

Багыныңкы менен баш сүйлөмдүн байланышуу жолдорун бекемдөө үчүн окуучуларга тапшырмалар берилет:

- 1) эки жөнөкөй сүйлөмдөн багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм түзүү;
- 2) мисалдарды ойлоп табуу;
- 3) тексттерди көрктүү окуп, багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдүн баш жана багыныңкы бөлүктөрүн табуу;
- 4) алардын өз ара байланышуу жолдорун аныктоо;
- 5) багыныңкы бөлүгү баш сүйлөмдүн кандай кырдаалын билдире тургандыгын байкоо.

Багыныңкы татаал сүйлөмдү окутууда жөнөкөй сүйлөмдөрдү татаал сүйлөмгө тутумдаштыруу боюнча көнүгүүлөрдү иштетүү керек. Мындай көнүгүүлөрдүн негизинде окуучулар ар бир багыныңкы сүйлөмдүн маанисине анын баш сүйлөм менен тутумдашуу жолуна, сүйлөмдүн түзүлүшүндөгү бөтөнчөлүктөрүнө ачык түшүнүшөт.

13:2.Төл жана бөтөн сөздөрдү окутуу

Төл жана бөтөн сөздү окуу аркылуу окуучулардын синтаксистик билими өсөт, пунктуациялык жактан туура жазууга үйрөнүшөт. Төл жана бөтөн сөз жөнүндөгү маалымат башталгыч класстын 4-классынан эле белгилүү. Анын материалы 8-класста толук жана кеңири түрдө өтүлөт. Бул теманы окутуп жаткан учурда речтин интонациясына көңүл буруп, тиешелүү тексттерди көрктүү окуу иштерин көбүрөөк жүргүзүү керек. Экинчиден, окуучулар тике сөз катышкан сүйлөмдөрдү өздөрүнүн речинде колдонуп, алардын маанисин байкоосу зарыл. Бул болсо окуучуларга тике сөздүн синтаксистик жана пунктуациялык эрежелерин теориялык-практикалык жактан тереңирээк өздөштүрүп алууга жардам берет.

Теманы үйрөнүүгө киришүүнүн алдында бөтөн сөз боюнча мурунку класстарда өтүлгөндөрдү эске түшүрүү жөнүндө окуучуларга тапшырма берилип, ал төмөнкүдөй суроолор аркылуу кайталанат:

- а) төл сөз деп эмнени айтабыз?
- б) бөтөн сөз деп эмнени айтабыз?

в) төл жана бөтөн сөзгө кандай тыныш белгилер коюлат?.

Суроолор боюнча окуучулардан тиешелүү жооптор алынган соң, төл жана бөтөн сөз жөнүндөгү маалыматтар андан ары тереңдетилип өтүлөт. Тике сөздүү сүйлөмдөр эки бөлүктөн турары төмөнкү таблица аркылуу түшүндүрүлөт:

Төл сөз	Бөтөн сөз
Максим Горький айткан	Китеп- билим булагы.

Андан ары бөтөн сөз эки жол менен колдонулары (тике сөз жана кыйыр сөз түрүндө) аныкталууга тийиш экендиги төмөнкүдөй түшүндүрүлөт:

№	Тике сөз	Кыйыр сөз
1	Элде мындай деген макал бар: «Эл эмгегин жер жебейт».	Элде элдин эмгегин жер жебей тургандыгы жөнүндөгү макал бар.
2	«Адамга күн сайын адам болуунун өзү кыйын», - деген Ч Айтматов.	Ч.Айтматов адамга күн сайын адам болуунун өзү кыйын экендигин айткан.

Синтаксистик жактан тике жана кыйыр сөз бири-биринен айырмаланган жагын төмөнкүдөй белгилер менен түшүндүрүү зарыл:

- тике сөздө бөтөн сөздүн грамматикалык өзгөчөлүгү сакталат;
- кыйыр сөздө сакталбайт, б.а. кыйыр сөз сүйлөөчү адам тарабынан түзүлөт.

Андан кийинки сабак тике сөздүн тыныш белгисине арналат. Мында колдонулуучу тырмакчанын негизги милдети-тике сөздү өзүнчө бөлүп көрсөтүү экендигин бир нече мисалдар менен оозеки жана жазуу формасындагы ыкмаларды колдонуу зарыл.

Жогоруда айтылгандардын негизинде окуучулар тике жана кыйыр сөз боюнча төмөнкүлөрдү билип алуулары керек:

- а) тике сөз эки бөлүктөн турат;
- б) тике сөз-бул автор тарабынан берилген башка бирөөнүн сөзү;
- в) төл сөз- бул башка бирөөнүн сөзү жөнүндө кабар берген өзү-бүздүн сөзүбүз;
- г) төл сөз тике сөздүн кимге таандык экендигин көрсөтөт;
- д) төл сөз тике сөздөн мурда да, андан кийин да жана тике сөздүн ортосунда да келе берет;

ж) тике сөз ар дайым тырмакчага алынып жазылат.

Өтүлгөн теманы бышыктоо үчүн бир нече көнүгүүлөрдүн түрлөрүн колдонсок болот:

1) айрым тексттерди же сүйлөмдөрдү көрктүү окуп, төл жана бөтөн сөздөрдү табуу, бөтөн сөздүн кандай жол менен берилгендигин (тике же кыйыр) аныктоо;

2) тике сөздү кыйыр сөзгө айландыруу;

3) суроо-жооп мүнөзүндөгү көнүгүү.

Мында бир окуучу суроо берип, экинчиси ага жооп кайтарат да, суроо менен жооптор төл, бөтөн сөз катарында дептерге жазылат. Мындай көнүгүүлөр оозеки жана жазуу түрүндө аткарыла бериши мүмкүн.

Таблицадагы сүйлөмдөргө талдоо жүргүзүүдө буларга көңүл бурулуусу зарыл:

а) тике сөздүн сүйлөмдөн алган ордуна;

б) ага коюлган тыныш белгилерге;

в) тике сөздүн кандай мааниде колдонулуп жаткандыгына.

Тике сөздүн тыныш белгисин үйрөнүү иши диалог, цитаталар жана алардын пунктуациясын үйрөнүү менен аяктоого тийиш.

13:3. Тыныш белгилерди окутуу

Синтаксис менен пунктуация өз ара ажырагыс түрдө байланышкан, ошондуктан алардын бирин экинчисинен ажыратып окутууга мүмкүн эмес. Ушуга байланыштуу синтаксисти окуп жаткан учурда окуучулар тигил же бул тыныш белгини туура колдоно билүүгө да машыгышат. Пунктуациялык эрежелерди тереңирээк үйрөнүү, бекемдөө иши көнүгүүлөрдөн баштала тургандыгы белгилүү, антпесе өтүлүп жаткан сабак кургак жана теорияларды үйрөнүү менен чектелип, практикалык жактан өнүгүү болбой калат. Көнүгүүлөрдүн түрлөрү көп, алар грамматикалык эрежелердин мүнөзүнө жараша ар кандай ыкмада колдонулушу мүмкүн. Алар үчүн тандалып алынган сүйлөмдөр же тексттер үйрөнүп жаткан теманын конкреттүү жактарын эсепке алып, окуучулардын өз бетинче чыгармачылык менен иштей алышына багыт бере алгыдай болушу шарт. «Бардык көнүгүүлөр окуучуларды максималдуу түрдө активдештиргендей, чыны менен ойлонткондой, тилдин фактыларын анализдей жана өз ара са-

лыштыра алгандай болушу керек» -деп профессор С.Е.Кроючков көнүгүүлөрдүн мүнөзүн абдан туура көрсөткөн.

Пунктуацияны үйрөнүүдө көнүгүүлөрдүн төмөнкү түрлөрүн пайдаланууга болот:

- 1) пунктуациялык талдоо;
- 2) сүйлөмгө коюлган тыныш белгилерди түшүндүрүү;
- 3) калтырылып кеткен белгилерди өз ордуна коюу;
- 4) мисалдарды ойлоп табуу;
- 5) синтаксистик бирдиктердин ордун алмаштырып түзүп, керектүү белгилерди коюу;
- 6) пунктуацияга байланыштуу изложение, дилбаяндарды жазуу;
- 7) сүйлөмдү көрктүү окуй билүү.

Пунктуациялык талдоо - оозеки жана жазуу формада жүргүзүлөт. Мындай талдоо синтаксистик талдоо менен тыгыз байланышта. Пунктуациялык талдоо мындайча жүргүзүлөт:

а) адегенде сүйлөмгө синтаксистик талдоо жүргүзүлүп, андан кийин тыныш белгилердин коюлушуна көңүл бурулат;

б) коюлган тыныш белгилер жөнүндө түшүнүк берилип, андан кийин пунктуациядан синтаксистик талдоого өтөбүз.

Сүйлөмгө коюлган тыныш белгилерди түшүндүрүүдө - тыныш белгилери коюлган даяр сүйлөмдөр алынып, андагы тыныш белгилердин мааниси түшүндүрүлөт. Окуучулар сүйлөмдү үн кубултуп, көрктүү окуп, тыныш белгилер канчалык деңгээлде зарыл экендигин айтып беришет. Андан сырткары барактын жарымына чейин эч кандай тыныш белги коюлбаган тексттерге тыныш белгилерди коюу тапшырмасын берип, окуучулардын өздөрүнө аткартуу керек. Тыныш белгинин эмне үчүн коюлгандыгы жөнүндө кыскача баяндашат.

Мисалдарды ойлоп табуу - мисалдарды көркөм чыгармалардан алып, андагы коюлган тыныш белгилер боюнча окуучулар өздөрү түшүндүрүп беришет.

Синтаксистик бирдиктердин ордун алмаштырып түзүп, керектүү белгилерди коюу. Окуучулар пунктуациялык машыгууга ээ болууда сөз же сөз тизмегинин сүйлөмдөгү ордун алмаштырып түзүшүп, тыныш белгилердин коюлушуна байкоо жүргүзүүлөрү зарыл. Мисалы, каратма сөздүн сүйлөмдөгү ордун, сырдык сөздөрдө коюлуучу тыныш белгилер, киринди сөздөрдү катыштырып сүйлөм түзүп, тыныш белгилерине талдоо жүргүзсө болот.

Жазуу жумуштарын жүргүзүүдө атап айтсак, дилбаян, изложение, жат жазуунун түрлөрүн жаздыруу аркылуу дагы окуучулардын пунктуациялык көндүмдөрүн калыптандырууга болот.

Пунктуациялык сабаттуулукту жогорулатуудагы методикалык ыкмалардын бири – каталардын үстүндө тынымсыз иш алып баруу. Ар бир окуучунун пунктуациялык билимин билип туруу максатында текшерүү иши жүргүзүлөт. Мындай текшерүү пунктуациянын кайсы бөлүмү дурус, кайсы бөлүмү начар өздөштүрүлүп жаткандыгын билүүгө, ар бир окуучу менен жекече иш алып барууга мугалимге жардам берет. Башкача айтканда, текшерүү иши- окуучулардын сабаттуулугун текшерүүнүн күзгүсү.

Эгер текшерүү иши жүргүзүлбөсө, анда тигил же бул эреже окуучулар тарабынан кандай абалда өздөштүрүлүп жаткандыгы белгисиз болуп калар эле. Ошондуктан каталарды текшерүүгө алуу, аларды классификациялоо иши тилчи мугалимдер тарабынан милдеттүү түрдө жүргүзүлүшү керек.

Пунктуациялык каталар методиканын талабына ылайык негизинен эки түрдүү жол менен оңдолууга тийиш:

1) Өтүлө элек эрежелерден кеткен каталар мугалим тарабынан тууралап оңдолот, бирок асты сызылбайт жана шарттуу белгилер аркылуу дептердин талаачасында көрсөтүлбөйт;

2) Өздөштүрүлгөн эрежелерге байланыштуу кетирилген каталардын асты сызылып, шарттуу белгилер аркылуу талаачада көрсөтүлөт. Аларды окуучулардын өзүлөрү гана тууралап оңдоолору талап кылынат.

Каталар менен иштөөдө ар бир окуучунун жекече өзгөчөлүгүн, кабыл алуусун жана сабакка жетишүүсүн эске алып, ошого карата методикалык ар кандай ыкмаларды колдоно билүү керек:

а) Сабакты жакшы өздөштүргөн окуучу үчүн пунктуациялык катанын астын сызып коюу жетиштүү. Мында ар бир катасы бар саптын каршысындагы талаачага «V» шарттуу белгиси оңдоону талап кылуучу белги;

б) Пунктуациялык эрежелерин терең өздөштүрө албаган айрым окуучулар үчүн оңдоонун башка жолун колдонобуз. Алар үчүн катанын астын сызуу менен бирге кетирилген каталарга ылайык келүүчү

эреженин окуу китебиндеги параграфын көрсөтүп коебуз, же окшош мисалдарды келтиребиз;

в) Пунктуациялык эрежелерди айрым окуучулар эске түшүрүүдө кыйналышат же такыр эле өздөштүрө алышпайт. Бул учурда окуучуга жардам берип кетирилген катага тиешелүү болгон эрежени окуучунун дептерине мисалдар менен жаздыруу керек.

Каталар менен иштөө үй иши аркылуу да бекемделип, ар бир окуучунун катасы боюнча жекече тапшырмалар берилип, аларды аткаруунун жолдору көрсөтүлүп турууга тийиш.

14-лекция. Тема: Стилистиканы окутуу

14:1. Мектеп практикасында стилистикалык материалдардын берилиши, методикалык маселелери

Мектеп курсунда стилистика, анын милдети жана изилдөө объектиси. Кыргыз адабий тилинин өнүгүшү сыяктуу маалыматтар 11-класста 2 саат көлөмүндө окутулат. Андан сырткары кептин стилдери, функционалдык стилдин түрлөрү, текст жөнүндөгү маалыматтар. 5-6-7-8-класстарда да окутулат.

Мектеп турмушунда окуучулардын речин өстүрүү жумушу өтө олуттуу маселелерден болуп эсептелет. Жыйналышта сүйлөө, баяндама жасоо, иш кагаздарын түзүү, газетага макалаларды жазуу сыяктуу иштерди аткара билүү окуучу үчүн зарыл. Окуучулардын речи мазмундуу жана логикалык жагынан байланыштуу болуусуна кыргыз тили предметинин анын ичинде стилистиканын таасири бар. Анткени тилдин стилистика бөлүмү кептин түзүлүшүн, кептин сапат баскычтарын, сүйлөмдөгү сөздөрдүн орун тартибин, кептин стилдерин окутуп үйрөтөт.

Тил сабагын окуунун башкы максаты да окуучунун кеп ишмердигин жөнгө салуу болуп эсептелет. Бул багытта белгилүү окумуштуу-педагог Ж.Чыманов мындай дейт «Кыргыз тили сабагы – бул белгилүү бир кептик-тилдик максатты көздөгөн, конкреттүү социалдык-маселени чечкен, окуучулардын кеп ишмердигин өркүндөтүүгө багытталган жандуу пикир алышуунун, баарлашуунун сабагы. Бул сабакта колдонулган кайсы гана метод болбосун, ал баарыдан мурда сүйлөшүүнү камсыз кылып, аны жакшыртууга кызмат кылы-

шы зарыл. Бардык дидактикалык талаптар сүйлөшүү менен, сүйлөшүүнүн алкагында жана сүйлөшүүнүн бирдиги болгон текст менен бирдикте, байланышта аткарылышы керек». Сүйлөө, кептешүү - адамдын өзүн жаратып, адам коомун түзүп, өнүктүрүп келе жаткан көрүнүш. Мына ушул жетишкендикти системалуу жолго салууда стилистиканын мааниси зор. Тил бирдиктеринин көркөмдүк касиетин арттыруучу тилдик каражаттардын текст түзүүдөгү кызматын ар кандай тексттерди окуучуларга түздүртүү же болбосо тексттеги көркөм тилдик каражаттарды таптырып талдатуу аркылуу окуучулардын коммуникативдик сапатын арттырууга болот.

14:2. Иш кагаздарынын түрлөрүн окутуунун мааниси жана милдеттери

Кыргыз тилин окутууда кыргыз адабий тилинин функционалдык стилдерине да зарылдыкка ылайык көңүл буруу окуучулардын стилистикалык сабаттуулугуна оң таасирин тийгизет. Сабакта иш кагаздары менен иштөөнү уюштуруу мугалимден чыгармачылыкты талап кылат. Окуучу өзү жашаган коомунун мүчөсү катары иш кагаздарын өз турмушунда пайдаланууга мажбур болот. Ошондуктан окуучулардын жаш өзгөчөлүгүнө жана билим деңгээлине ылайык деп эсептелген иш кагаздары менен аларды окуу процессинде тааныштыруусу зарыл.

Иш кагаздары менен иштөөнүн төмөнкүдөй түрлөрү сунуш кылынат:

1. Иш кагаздарынын даяр үлгүсүнүн тилдик жана тилдик эмес каражаттарын үйрөнүү;
2. Иш кагаздарынын реквизиттерин үйрөнүү: реквизиттерди айырмалоо, тексттеги жайгашуу ордун аныктоо, тилдик өзгөчөлүгүн, орфографиясын жана пунктуациясын белгилөө, расмийлүүлүк күчүн көрсөтүү;
3. Иш кагаздарынын үлгүлөрүн даярдоо;
4. Иш кагаздарын редакциялоо.

Иш кагаздары менен иштөөдө сабакты окутуунун интерактивдүү усулдарын пайдалануу жакшы натыйжа берет. Мындай мүмкүнчүлүктү мугалим дайыма чыгармачылык менен пайдалануусу зарыл.

Мектеп программасына киргизилген жана турмушта көп керектелген жөнөкөй формадагы иш кагаздарынын үлгүлөрү бир нече

нускада даярдалып коюлган. Аларды үлгү катары пайдаланып, тилдик жана тилдик эмес каражаттарына талдоо жүргүзүү зарыл. Бул үчүн бир иш кагазынын реквизитин схема катары даярдап, анын катар нумурлары боюнча мугалимдин жардамы менен иш кагазынын реквизиттеринин жайгашуу тартиби үйрөнүлөт. Андан кийин иш кагазынын реквизиттеринин тилдик өзгөчөлүгү даяр үлгүнү пайдалануу менен үйрөтүлөт. Акырында иш кагазынын тилдик өзгөчөлүгүнө талдоо жүргүзүлөт.

Иш кагаздары биринен экинчиси тилдик каражаттары жана тилдик эмес белгилери менен айырмаланат. Окутууда иш кагаздарынын ошол айырмачылыктарын биринчи планга коюу усулдук жактан туура болуп саналат.

14:3. Стилистикалык каталардын алдын алуу ыкмалары

Стилистикалык жана стилдик каталардын алдын алуу жумуштары көп. Алардын мектеп практикасында колдонууда эффективдүү натыйжа бере тургандарына токтолобуз.

Стилистикалык диктант – окуучунун жеке ишмердигине байланыштуу төмөнкүдөй ыкма менен аткарылат.

- а) стилистикалык катасы бар 10-15 сүйлөм диктанттын тексти үчүн тандалат;
- б) диктанттын ар бир сүйлөмү нумур менен жол башынан, саптардын аралыгы ачык жазылат;
- в) диктанттын текстин толук жаздырып, аны оңдоо үчүн он мүнөттөн ашпаган убакыт берилет, да жыйналып мугалим тарабынан текшерилет;
- г) кийинки сабак каталардын үстүндө иштөө боюнча жүргүзүлөт.

Текстин тилине талдоо жүргүзүү. Стилдик жана стилистикалык каталардын алдын алууда көркөм чыгарманын тилине талдоо жүргүзүү жакшы натыйжаларды берет. Көркөм чыгарманын тилине талдоо жүргүзүүдө төмөнкү учурларга көңүл буруу зарыл:

1. Окуучу үчүн түшүнүксүз сөздү белгилетүү;
2. Көркөм тексттеги көркөм тилдик каражаттарды белгилеп, алардын көркөмдүк кызматын аныктоо;
3. Көркөм адабий стилинде сезимге таасир этүү функциясынын биринчи планда каралышын окуучуларга жеткирүү;

4. Көркөм тексттеги мааниси түшүнүксүз сөздөрдү сөздүк дептерге көчүрүп жазуу.

Тилдик талдоо жүргүзүүдө көлөмү чакан көркөм чыгармаларды тандоо сунуш кылынат. Анткени мындай чыгармалар окуучудагы стилистикалык жана стилдик ык жана машыгууларды ыкчам жаратууда ыңгайлуу болуп саналат.

Текстти редакциялоо. Окуучуларга редакциялоо үчүн сунуш кылынган текстте кайсы бир стилдин белгиси солгун абалда байкалып турушу зарыл. Окуучу ошол текст талап кылган тилдик жана тилдик эмес каражаттарды оңдоп, алмаштырып зарыл стилдик текстти кайра түзүп чыгышы керек.

Редакциялоо үчүн көбүнчө иш кагаздары жана көркөм стилдин тексттери тандалат. Анткени бул стилдердин биринчиси сөздүк штамптардан жана туруктуу формадан турса, көркөм стилдин эстетикалык талабы окуучунун редакциялоо үчүн болгон аракетин жөнгө салат.

Текстти редакциялоодо, төмөнкү учурларга көңүл бурулат:

1. Кайсы тилдик бирдик ашыкча?
2. Кайсы тилдик бирдикти кошууга болот?
3. Кайсы тилдик бирдик сүйлөмдүн курамында же текстте өз ордунда эмес?
4. Стилдик (подстильдик) бүтүндүктү бузуп турган тилдик факторлор кайсы?
5. Текст талап кылуучу экстратилдик факторлор кайсы?

Бул учурлар текстти редакциялоодо жалпы жетекчиликке алынат.

Редакциялоодо тексттин тилдик каражаттары менен кошо тилдик эмес каражаттарына да маани берилет. Кептеги стилистикалык жана стилдик каталарды оңдоо менен кошо фактылык жана этикалык каталарды да көз жаздымда калтырууга болбойт. Анткени каталардын ар бири тексттин стилдик бүтүндүгүн бузат.

15-лекция. Тема: Байланыштуу кепти окутуу маселелери

15:1. Байланыштуу кепти орто мектепте окутуунун мазмуну, максаты жана милдети

Мектеп курсунда байланыштуу кепти окутууга арналган С.Давлетов, К.Жаманкулова, В.Мусаева, А.Эшиев, А.Кайбылдаев,

Ж.Чыманов, З.Тагаевалардын эмгектери бар. Бул эмгектерге таянуу менен бүгүнкү күндө орто мектептерде окуучулардын байланыштуу кебин окутуунун методикасынын, психологиялык аспектилеринин, лингвистикалык маселелеринин актуалдуу проблемалары чечилип мугалимдерге бир топ жардам болуп келе жатат.

Мектептеги окуу программасындагы байланыштуу кептин материалдарын окутууда анын дидактикалык, тематикалык-структуралык жана логикалык жактан мүнөздөлүшүнө карай мазмунун төмөндөгүдөй бөлүмдөр менен карап окутууга болот:

1. Байланыштуу кептин теориялык, методикалык, психологиялык негиздери, закон-ченемдери. Кеп жана анын түрлөрү, текст жана анын типтери, түрлөрү, стилдери, кеп ишмердүүлүгү (угуу, окуу, сүйлөө, жазуу) алардын теориялык маселелери;

2. Байланыштуу кепти фонетикалык, лексикалык жана морфологиялык, синтаксистик бөлүмдөрдүн негизинде окутуу: Алардын теориялык фактыларына, аныктамаларына таянуу;

3. Иш кагаздарынын түрлөрү, алардын тил каражаттарын жана грамматикасын окутуу.

Булар окуучулардын байланыштуу кебин өстүрүү, өркүндөтүү иш-аракеттеринин мазмунун камтып тургандыктан, сабак процесинде, сабактан кийин жана класстан тышкаркы учурларда, өз алдынча иштөөсү менен да аткарылышы мүмкүн.

Байланыштуу кепти окутуу методикасынын эң негизги милдети: окуучулардын сөз байлыгын сапаттуу өстүрүү үчүн мугалим өз чыгармачылыгын түрдүү ыкмалар менен толуктап туруу, кептин стилинин функциясын аныктоо, лексикалык, грамматикалык тексттер менен иштей билүү, адабий тилдин нормасында кептешүүгө үйрөтүү. Жаңы сөздөрдү, терминдерди, номенклатураларды лексика-семантикалык маанисин кошо тааныштырып окутуу ыкмаларын өздөштүрүү, накыл сөздөрдү, фразеологизмдерди, макал-ылакаптарды кепте пайдалана билүүгө көнүктүрүү, окуучуларды текст түзүүгө, талдоого үйрөтүү, тилге эстетикалык мамиле жасоого көнүктүрүү.

Окуучулардын байланыштуу кебин өстүрүү иш-аракеттери төмөнкүдөй багыттардын негизинде иш жүзүнө ашырылат:

а) адабий тилдин нормаларын өздөштүрүү;

б) окуучулардын кебинин лингвистикалык закон-ченемдүүлүктүн негизинде түзүлүшүн камсыздоо;

в) сөз байлыгын өстүрүү;

г) ойду байланыштырып берүүнүн, машыктыруунун жана коммуникативдик маданияттын калыптануусуна өбөлгө түзүү.

Адабий тилдик нормаларды өздөштүрүүдө окуучуларга тилдин орфоэпиялык, орфографиялык принциптердин сакталышы, лексикалык жана грамматикалык нормалардын туура сакталып билгичтик менен пайдаланылышы үйрөтүлүү менен тилдик маданияты арттырылат.

Окуучулардын кебинин лингвистикалык закон ченемдүүлүктүн негизинде түзүлүшү -окуучулардын эне тилинин грамматикалык, лексика-семантикалык маанилерин ажырата түшүнүп колдоно билүүсүнө жана сөздүк корун байытууга, сөз байлыгын улам толуктап, өркүндөтүүгө тарбиялоо менен үйрөтүлөт.

Окуучулардын сөз байлыгын өстүрүүдө окуучулардын ар кандай жанрдагы көркөм чыгармаларды, китептерди көп окуусу, сөздүктөрдөн пайдалануу жана аталыштарды өздөштүрүү менен тыгыз байланыштуу.

Ойду байланыштырып берүү, коммуникативдик маданияттын калыптандырууда кыргыз тилинин теориялык практикалык материалдарынын негизинде окуучулардын коммуникативдик жөндөмдүүлүгүн өркүндөтүү жана активдештирүү өз оюн эркин жана логикалуу билдире алууга, таанып-билүүчүлүгүн өстүрүүгө, тексттин түрлөрү, типтери менен иштей алууга багытталган иш-аракеттер жүргүзүлөт.

Бул багыттагы билгичтиктери, машыгуулары өз деңгээлинде уюштурулуп, жүргүзүлгөндө гана натыйжасын берип, окуучулардын байланыштуу кебин өстүрүүгө мүмкүнчүлүк түзүлөт.

15:2. Байланыштуу кепти окутуу принциптери жана методдору

Кыргыз тили сабактарында байланыш кепти өстүрүүнү окутууга тиешелүү болгон төмөнкүдөй принциптерин белгилөөгө болот:

- аң-сезимдүүлүк жана өз алдынчалыкты активдештирүү;
- түшүнүктүүлүк жана жеткиликтүүлүк;
- коммуникативдүүлүккө тарбиялоо;
- ой жүгүртүү ишмердүүлүгүн өстүрүү;

- өлкө таануу;
- практикалык багыттуулугу, кырдаалдык абал;
- оптималдаштыруу;
- этномаданий, этнопсихологиялык;
- экстралингвистикалык;
- тексттер аркылуу теориялык жана практикалык фактыларды айкалыштыра билүү;

1. Аң-сезимдүүлүк жана өз алдынчалыкты активдештирүү принциби – коомдук кубулуштарды, ар кандай көрүнүштөрдү, предметтерди акыл-эстүүлүк менен кабыл алып өз алдынча ой жүгүртүп чыгармачылык жетишүүсүн камсыздоо.

2. Түшүнүктүүлүк жана жеткиликтүүлүк принциби. Үйрөтүлүп жаткан программалык материалдын негизин өздөштүрүү жана ага карата практикалык жактан кызыгуусун активдештирүү менен мамиле жасай алуусуна, окуучунун так түшүнүүсүнө ылайык тилдик каражаттар пайдаланылып, жөнөкөй жеткиликтүү деңгээлде кептик мүмкүнчүлүктөрүн калыптандыруу зарыл.

3. Коммуникативдүүлүккө тарбиялоо принциби. Кеп ишмердүүлүгүнүн бардык түрлөрүн аткаруу процесстеринде реалдуу турмуштан алынган дидактикалык материалдардын негизинде кептик үлгүлөрдү, моделдерди, элдик афоризмди, коммуникативдик нарктуулукту, ораторлукту өздөштүрүүсү абзел.

4. Ой жүгүртүү ишмердүүлүгүн өстүрүү. Бул принцип окуучулардын ойлоно билүү мүмкүнчүлүгүн тарбиялоо менен эркин башкара билүүгө, көндүрүү жана ынтаа коюу менен кызыгуусун арттырууга, чечилип жаткан маселени кунт коюп, инсандык жактан жетилүүсүнө көңүл бурулат жана кебинин мазмундуу, логикалуу болушун көздөйт.

5. Өлкө таануу принциби. Окуучунун кеп ишмердүүлүгүн өстүрүүдө коомдук тармактар, искусство, тарых, маданият, география, экономика, каада-салт боюнча тематикалык тексттерди түздүрүү аркылуу окуучулардын таанып-билүүсүн, руханий маданиятын өстүрүүгө болот.

6. Практикалык багыттуулугу, кырдаалдык принциби. Тандалган тил каражаттарынын активдүү колдонулушуна, зарылдыгына, мотивдештирилгендигине кандай кызмат аткара тургандыгына көңүл бөлүнөт. Күндөлүк турмушта сүйлөшүүнү уюштуруучу механизм –бул кептик кырдаал. Окуучулардын кептик ой жүгүртүү иш-

аракетин турмушта колдонуу зарылдыгынын жана кептик милдетти аткаруу каражатынын жүзөгө ашырылышын шарттайт.

7. Оптималдуулук принциби. Мугалимдин да окуучунун да кеп ишмердүүлүктөрүнүн зарыл болгон шарттарынын минималдык убакытта аз күч жумшоо менен билгичтиктерин өркүндөтүү боюнча максималдык натыйжаны камсыз кылган вариантын тандап алууну талап кылат.

8. Этномаданий, этнопсихологиялык принциптери. Кыргыз элине гана тиешелүү болгон үрп-адат, салттарындагы, тарыхындагы, психологиясындагы өзгөчөлүктөр, тилдик каражаттар аркылуу тааныштырылат. Кеп ишмердүүлүгүн үйрөтүүдө элдик этикет, коштошуу, ыраазы болуу, саламдашуу, көңүл айтуу сыяктуу элементтерге басым жасалат. Мындай сөздөрдү жеке сөз каражаты катары эмес, алардын чыныгы маанисин ачуучу оригиналдуу текст аркылуу түшүндүрүү талап кылынат.

9. Экстралингвистикалык принциби. Мында окуучуларды адегенде керектүү буюмдарды, предметтерди, кубулуштарды, көрүнүштөрдү же көрүү тасмалары аркылуу фильмден үзүндүлөрдү көрсөтүү тааныштыруу менен алардын негизинде сүйлөө жана жазуу зарылдыгына ээ кылуу максаттарында уюштурулат.

10. Тексттер аркылуу теориялык жана практикалык фактыларды айкалыштыра билүү принциби. Тексттер аркылуу кептин байланыштуу аткарылышы жана анын түрлөрү, типтери үйрөтүлүп, алардын функционалдык маанилерин, стилдик каражаттарын теориялык түшүнүктөр жана практикалык фактылардын негизинде калыптандырылып, үйрөтүү иш аракеттери жүргүзүлөт.

Байланыштуу кепти окутууда төмөнкүдөй окутуу методдорун сунуштаса болот: мугалимдин баяндамасы, аңгеме, түшүндүрүп - демонстрациялоо, репродуктивдүү, продуктивдүү, окуучулардын өз алдынча иштөөсү, проблемалык окутуу. Бул методдор окуучунун кептик мүмкүнчүлүгүн өстүрүүдөгү окутуу ишинин конструктивдүү негизги маселелери катары эске алынат.

15:3. Окутуу каражаттары жана алардын дидактикалык милдеттери

Байланыштуу кепти окутууда окутуу каражаттарынын түрлөрүн пайдалануу менен окуучулардын көңүл буруусун активдештирүүгө

жана сабактарда билим берүү сапатын көтөрүүгө, жандандырууга болот.

Өзгөчө окутуунун техникалык каражаттарын, материалдарынын туура тандалышы жана пайдаланылышы менен окуучулардын оозеки кебинин практикалык жактан калыптанышына, адабий тилдин нормативдерин рационалдуу өздөштүрүүсүнө эффективдүү таасир берет. Окутуунун техникалык каражаттарынын жыйындысын төмөнкүлөр түзөт: магнитофон, радио, кинотасма, диафильм, диапозитивдер, проекторлор, фильмоскоп, компьютер, аудиокассета, видеокассета, фонограмма.

Окутуунун техникалык каражаттары эки группага бөлүнөт:

1. Үн менен кабыл алынуучу техникалык каражаттар;
2. Көрүп-угуу техникалык каражаттары.

Магнитофондук жазуулар, фонограммалар аркылуу жыйналышта, конференциялардагы оозеки кептин ритуалдык түрлөрү демонстрацияланып, үлгү катары тааныштырылат. Мындай каражаттар төмөнкүдөй этаптар менен колдонулушу мүмкүн.

1. Даярдоо этабы;
2. Угуу этабы;
3. Жыйынтыктоо этабы.

Уккандан кийин күн мурунтан даярдалган концептуалдык сууроолорго окуучулар жооп берип, тема боюнча өз алдынча тапшырмаларды аткарышат.

Көрүп-угуу менен кабыл алынуучу окутуунун техникалык каражаттарын диафильм, диапозитив, кинофильм, фильмоскоптор, телевизор ж.б түзөт. Мындай техникалык каражаттардын жардамы менен кинофильмдерди 10-15 минуталык убакыт менен көрсөтүп, программалык материалды толуктоо иш жүзүнө ашырылат. Анын тематикалык коммуникативдик материалдары кадимки жандуу турмушту чагылдырып, кептик кырдаалды жаратууга багытталат. Жогоркудай техникалык окутуу каражаттары менен иштөөдө кыргыз элинин турмушун, өндүрүштүк тармактарын, каада-салтын, көркөм чыгармалардан эпизоддук көрүнүштөрдү, искусствосун, атактуу инсандарын өсүп-өнгөн фактыларын тааныштыруу үчүн тексттер, материалдар кылдат тандалып пайдаланылат.

Кептик таблицаларды жана схемаларды пайдалануу. Кептик таблицалар аркылуу тапшырмалар, риторикалык жана текшерүү үчүн суроолор, шарттуу мисалдар берилип, окуучунун ойлоп тапкычтыгына, билгичтигине көңүл бурулат.

Кептик базалык билимдерди белгилүү система менен жогорулатып өстүрүү фундаменталдуу көрүнүштү билдирет. Схемалар-тилдин ар түрдүү шарттуу маанилерин колдонгон, кыскартылган жазуулары менен айырмаланат. Кептик схема - бул тилдик көрүнүштөрдүн негизги белгилеринин графикалык элестетилиши. Схемаларда ашыкча материалдар болбой, эң зарыл деген фактылар гана берилет. Мында символдоштуруп коюлгандыктан, алардын колдонулушу кабыл алууга жеңил болушу керек: тамгалар, математикалык белгилер ж.б.

Дидактикалык материалдардын колдонулушу, сүрөттөр менен иштөө. Окуучулардын ойлоп тапкычтыгын, кыраакылыгын, зиректигин талап кылуучу табышмактар, дидактикалык оюндар, кроссворд, ребус, чайнворд, калейдоскоп, сканворд ж.б. дидактикалык материалдар катары кеп өстүрүүдө сөз байлыгын арттырууга түрткү берет. Ошондой эле, керектүү сөздөрдү таба билип, аны орду менен пайдалана билүүгө өзгөчө көңүлдү буруу менен жоопкерчиликти күчөп, сөздөрдүн семантикалык маанилерин өздөштүрүүгө жана колдоно билүүгө тарбияданат.

Мындай дидактикалык каражаттардын ичинен сүрөттөрдү жана картиналарды көбүрөөк колдонууга мүмкүнчүлүк түзүлөт.

Сүрөттөр же картиналар окуучуларга бизди курчап турган реалдуу дүйнөнү чагылдырып, ички кептин башталышын мотивдештирет жана аны активдештирет, кептик базаны пайда кылат.

Сүрөттөрдүн пайдаланылышынын маанилүүлүгү боюнча методист-окумуштуу А.В.Текучев мындай деген «Картиналар сабакты жандандырып, окуучулардын кызыгуусун жаратуу менен аларды активдештирет, оюн билдирүүгө түрткү берет, ошондуктан мугалим үчүн маанилүү каражат». Окуучулар сүрөттүн автору тарабынан берилген турмуштук эпизоддорду көз алдына келтирүү менен берейин деген негизги идеясын тапканга өз алдынча аракет жасашат. Ал эми мугалимдин сүрөткө байланыштуу коммуникативдик багыты, риторикалык суроолору стратегиялык таяныч каражат катары эсептелинип, текст түзүүдөгү өзөктүк көйгөйлүү маселе экендигине көңүл

бурулат. Ошондуктан мугалимдин сүрөт боюнча берген суроолорунун, тапшырмаларынын жана пайдаланган каражаттарынын окуучунун ички кеби үчүн психологиялык жана методикалык ролу чоң.

Сүрөттөрдү, картиналарды колдонуунун кеп өстүрүү иштеринде төмөнкүдөй лингвистикалык-дидактикалык принциптери бар:

1. Сүрөткө тиешелүү түшүнүктөр, сөздөр, терминдер, номенклатуралар жана формулалар окуучулар үчүн тааныш болуусу зарыл;

2. Окуучулардын кептик кырдаалын пайда кылып, көңүлүн бура турган таасирдүү болушу талапка ылайык;

3. Жазуу иштеринин стили, тексттин типтери аныкталууга тийиш;

4. Сүрөттүн же картинанын темасы, мазмуну, идеясы актуалдуу болуп, анын сюжети сабактын темасы, максаты менен дал келүүсү зарыл;

5. Сүрөттүн тарбиялык таасири, ролу эске алынат;

6. Сүрөт жана адабият сабактары менен предмет аралык байланыштуулукту түзүү ыкмалары.

Сүрөттөрдүн, картиналардын төмөндөгүдөй түрлөрүн пайдаланууга болот: пейзаждык сүрөттөр, сюжеттик сүрөттөр, кырдаалдык сүрөттөр, предметтик сүрөттөр, портреттик сүрөттөр, орнаменттик сүрөттөр.

Булардын ар бири сабактын максатына жараша, кептин түрүн түзүүдө колдонулат.

16-лекция. Кыргыз тилин тереңдетип окутуу

16.1. Кыргыз тили боюнча класстан тышкаркы иштерди уюштуруу

Мектептердеги класстан тышкаркы иштерди туура уюштуруп, туура жөнгө салуу менен окуучулардын билим деңгээлин, дүйнөгө болгон көз карашын, өз алдынчалыгын жана башка билимге болгон кызыгуусун ойготуу, табитин, кругозорун өстүрүү, алган билимин баамдап туюуга, өзүнүн көзү менен, сын көз менен кароого, чыгармачылык ой жүгүртүү касиет-сапатын өнүктүрүү болуп саналат. Азыркы мезгилдин талабына ылайык бүтүрүүчү бүгүнкү күндөгү билимдин негизине гана ээ болбостон, ар кандай кырдаалда көйгөй-

лөрдү анализдеп түшүнгөн, чече билген, андан жыйынтык чыгара билүүгө жөндөмдүү, чечкиндүү, таланттуу окуучулардын талантынын, шыгынын ачылышына түрткү болуу, шыктуу окуучулардын өсүп-өнүгүп чыгуусуна шарттарды түзүүгө болот.

М.Горький: «Ар бир адамдын ички дүйнөсүнүн коңгуроосу бар, аны ойготуш керек, ошондо гана андан эң сонун обон чыгат»- деген сөзү бар. Коңгуроо демекчи, ар бир адам өз алдынча ой жүгүртүп, өз алдынча оюн ишке ашырат. Кээ бир окуучу (инсан) өзүнүн тартынчаак мүнөзүнүн айынан өзүндө болгон талант, шыгын ачып чыгарбай жүрө берет.

Кээ бир учурларда кокустан гана байкалбаса, канча таланттар өз-өзүнөн жок болгон болот. Мисалы: Алла Пугачева эл алдына чыгуудан абдан тартынчуу экен. Турмуштук себептер болбосо, биз ушунчалык талантты угуп, көрбөй калмакпыз. Ал обончу да экендигин жакында эле билдик го.

Чын-чынына келгенде мектептеги класстан тышкаркы иштер жакшы жолго коюлган эмес. Ийримдер, кечелер чанда-чанда гана уюштурулбаса, көбүнчө кагаз жүзүндө кала берет. Мектептеги класстан тышкаркы иштерди жөнгө салуу менен көп нерсеге жетишүүгө болот. Мисалы: Ийримдерди түзүп, ага тандалып алынган (өз ыктыяры менен келген) окуучулар менен бирдиктүү, максаттуу иш алып барылса, албетте ийгилик болбой койбойт.

Эне тили боюнча ийримдин жетекчиси (уюштуруучусу) менен бирге (тандалып) мүчөлөрү кеңешип, макулдашып алып, алгач ийримдин атын, андан соң программасын, иштин планын жана башкаларды түзүп алуусу зарыл. Андан кийин ишти жүргүзүүгө болот.

Ийримдин алдына койгон максаты болуусу керек. Мисалы: окуучулардын сөз байлыгын, жазуу ишмердүүлүктөрүн, сөз бирдиги аркылуу аң-сезимин, ой жүгүртүүсүн, таанып-билүүчүлүгүн өнүктүрүү жана кептик кыраакылыкты, сөзгө чечендикти, сөз маанисин иликтеп, ошого жараша сөз табуу, сөздү орду-орду менен сүйлөсө, пайдалануу, кеп адабин сактоо сыяктуу иштерди аткарууга болот.

Эне тили боюнча уюштурулган ийримдердин тазалыгы, тактыгы, байлыгы, анын байыркылыгы жөнүндө этият иликтөөгө алуусу зарыл.

Окуучулардын байланыштуу кебинин өсүүсүнө да жогорудагы нерселер таасир этет. Бул иштерди иш жүзүнө ашыруу үчүн көптөгөн жумуштарды аткарууга туура келет.

Тил ийриминин мүчөлөрү дубал газеталарды чыгарып туруу менен көптөгөн ийгиликтерге жетишүүгө болот. Биздин залкар таланттарыбыз А.Токамбаев, М.Элебаев жана башкалар өздөрүнүн чыгармачылыкка болгон алгачкы кадамдарын ушул «дубал газетадан» башталганын жакшы билебиз.

Ийрим класстан тышкаркы иштердин бир формасы, класстан тышкаркы иш эки багытта болот. Биринчи багыт, класстан тышкаркы иш сабак менен (предмет) менен тыгыз байланыштуу болуусу, экинчи багыт, сабак менен байланышы болбогон иштин бир формасы болсо, анда сабакка байланыштуу өтүлүүчү ийримдин максаты аны тереңдетип окутуу (үйрөтүү) болуп саналат.

Биз мурда белгилегендей кружокко катышкан окуучулардын саны 10-15 тен ашпоого тийиш. Булар бирдей параллел болушу керек. Бул максатта психологиялык бөлүнүү болбойт. Эгерде андай болбосо, коллектив менен бир максатты көздөп иштөө кыйынчылыкты туудурат. 5-7-класстын окуучулары бир ийримде иштесе, иштөөгө мүмкүнчүлүгү болот.

Ийримдин иши максаттуу болуусу зарыл. Антпесе окуучулар анын келечегине үмүт кылбай калышат. Мисалы: «Тил-дилим» аттуу тил ийрими болсо, анын 10-15 мүчөсү V,VI,VII класстын окуучуларынан болуп, алардын планы, праграммасы, иш усулу, иш күнү (числосу. сааты) убагы так, анык болуусу керек. Ийримде албетте, кыргыз тилине кызыккан, аны андан ары тереңдетип үйрөнүүнү каалаган окуучулар болушат. Ошондуктан ийримде өтүлүүчү, үйрөтүлүүчү материал мүмкүн болушунча күнүмдүк сабактын кайталоосу эмес, жаңыча маанайда, бардык керектүү нерселер менен жабдылган, техникалык каражаттар, схемалар, дидактикалык материалдар, көргөзмө материалдар, сабакка ылайык схемалар, предметтер, кошумча китептер, журналдар, сүрөттөр, сөздүктөр, илимий-популярдуу китеп-журналдар менен толук камсыз болуусу зарыл. Мындан тышкары кружокто өтүлүүчү, үйрөнүлүүчү материалдарды эч кандай басымсыз, милдеттенмесиз, эркин кабыл алуу, эркин ойлоо, эркин ой жүгүртүүгө тоскоолдуксуз маанайда иш алып барылуусу керек. Окуучуга

материалды үйрөнүп жатканда экран (тех.каражат) кино, видео жана башка сүрөттөрдөн, оюндар аркылуу үйрөнүүгө, текст түзүүгө, оюн жазууга мүмкүнчүлүк берилиши керек.

Ийримдин катышуучулары бир гана тилдин бөлүмдөрүн, же өздөрү пландаштырып алган темалар менен гана чектелбестен, алар ийримдин кандайдыр бир бөлүмүндө өздөрү тарабынан ыр жазгандары, аңгеме (кара сөз), тамашалуу ырлар жана башка чыгармачылык менен иштегендерди каалаган окуучулар болсо, аларга эң жакшы, ыңгайлуу шарт түзүп, аларга жардам берүү зарыл. Андай окуучуларды андан ары шыктандырууга көмөк көрсөтүү максатында акындардын ырларынан көркөм окутуу, чыгармалардан кичинекей инсценеровкаларды аткартуу максатка ылайыктуу. Драмалык чыгармалардан үзүндүлөрдү аткартуу менен бир жагынан окуучунун сүйлөө кебинин калыптанышуусуна көмөк көрсөткөн болсок, экинчи жагынан аларга эл алдына чыгып сүйлөөгө, өз оюн айта алууга тарбиялап жатпайбызбы.

Ийримге катышкан окуучулар ар бир сабагында сөзсүз үйрөнүп, билип алуусун камсыздоо керектиги эң негизги нерсе. Класстан тышкаркы иштерге (кружокко) катышкан окуучулар жакшы же начар, же орто окугандыгына карабастан, анын кызыгуусуна, жөндөмүнө, эркине, каалоосуна, тең укуктуу болушуна карап тандалгандан кийин алар менен иштөө канчалык жоопкерчиликтүү экендиги айдан ачык.

16.2. Факультативдик курсту уюштуруу;

Класстан тышкаркы иштерде программалык материалдарды тереңдетип үйрөтүү менен гана чектелбестен, тил илиминин түрдүү тармактарынан алынган жаңылыктарды, фактыларды тааныштырып, алардын практикалык маанилерин тарыхый маалыматтарын өздөштүрүүгө басым жасалат. Мындай аткарууда төмөнкүдөй максаттар жүзөгө ашырылат:

- Программалык коммуникативтик материалдарды тереңдетүү;
- Окуучуларды предмет боюнча программага кирбеген айрым зарыл болгон теориялык, практикалык материалдар менен тааныштыруу;
- Окуучулардын тилдик ойлоосун, тил боюнча пикир алыша билүүсүн өстүрүү;

- Окуучулардын сөз байлыгын өстүрүү жана кептик потенциалдардын калыптандыруу;
- Жазуу ишмердүүлүктөрүн өнүктүрүү;
- Өз алдынча кошумча адабияттардан, сөздүктөрдөн изденип пайдалана билүү маданиятына тарбиялоо;
- Сөздүн эстетикалык таасирин, функционалдык кызматын жана кудретин өз алдынча өздөштүрүүсүнө багыт берүү;
- Сөз бирдиги аркылуу аң сезимин, таанып-билүүчүлүгүн өстүрүү жана ага тарбиялоо;
- Кептик кыраакылыктын, кеп кордуктун, сөзгө чечендиктин үлгүлөрүнө үйрөтүү.

Бул максаттар класстан тышкаркы иштерди үзгүлтүксүз өз деңгээлинде өткөрүү аркылуу мугалим менен окуучунун байланышын күчөтүп, мугалимдин аброюн, кадыр-баркын көрсөтөт.

Эне тили боюнча коммуникативдик багыттагы класстан тышкаркы өткөрүлүүчү төмөнкүдөй иштер анын мазмунун түзөт:

1. Эне тил боюнча ийримдер;
2. Экскурсиялар;
3. Сөз байлыктарын чогултуу;
4. Жолугушуу кечелери;
5. Кайым айтышуу, тематикалык диалог, риторикалык иш чаралар;
6. Эне тил жумалыгы;
7. Олимпиада, таймаш, викториналар.

Экскурсия - кыргыз тили боюнча класстан тышкаркы иштин бир түрү болуп, байланыштуу кепти өстүрүүнүн өндүрүштүн маанилүү формасын түзөт.

Эне тили сабактарында байланыш кепти өстүрүү боюнча класстан тышкаркы иштерди уюштуруп өстүрүү үчүн чоң мүмкүнчүлүк бар. Анткени окуучулардын дүйнө таанымын, руханий байлыгын жана жеке көз карашын, эстетикалык табитин өстүрүп тарбиялоо иш-аракеттери тикеден-тике ушул бөлүм менен тыгыз байланыштырып, коммуникативдик маданиятты таанытуу аркылуу бир топ ыңгайлуу жактарды камтыйт.

Байланыш кепти өстүрүү боюнча ийримдерди өткөрүү үчүн төмөнкүдөй темалар сунуш кылынат:

1. «Манас» эпосунун тили - бабалардын тили;

2. Фразеологизмдер ааламына саякат;
3. Термин таануу;
4. Сөздүктөр - бул аалам;
5. Ономастикалык аттардын сырлары;
6. Жазуу ишмердүүлүгү;
7. Көркөм адабий чыгармалардын лексикалык каражаттары;
8. Макалдар - акылдуу сөздөр;
9. Накыл сөздөр галериясы;
10. Даанышмандар диалогу;
11. Кеп наркын сактайлы;
12. Лексикалык кроссворддор, сканворддор, чайнворддор;
13. Кыргыз элинин чечендери жана кыраакылары;
14. Сөз искусствосу;
15. Сөздөр санжырасы жана башка;
16. Ыр ыргактары.

Мунун бардыгы предметтик окутуу-тарбиялоо ишинин сапатын жакшыртууга алып келет. Ар бир класстан тышкаркы иштерди эффективдүү жана методикалык негизде жүргүзүү менен окуучуларды каалаган предмети боюнча олимпиадалык жана конкурстук таймаштарга катыштырууга компоненттүү багыт берилет.

Кыргыз тили боюнча кабинетти жасалгалоонун методикалык маселелери

1. Кыргыз тили жана адабияты кабинетин заманбап жасалгалоо, эмерек жабдуулар жана китептер менен жабдуу керек.

2. Кыргыз тилин сүйүү, кадырлоо, өнүктүрүү, көздүн карегиндей сактоо тууралуу көп иш-чаралар жүргүзүү керек.

Кыргыз тилин окутуунун методикасы дисциплинасы боюнча тесттик тапшырмалар

1. Кыргыз тилин окутуу методикасынын нормативдик материалы.
а) окуу китеби,
б) КРнын мектептеринде предметтик билим берүүнүн мамлекеттик стандарттары
в) күндөлүк план г) журнал.
2. Кыргыз тилин окутуу методикасынын энциклопедисти
а) А.Осмонкулов б) С.Үсөналиев в) Ж.Чыманов г) К.Сартбаев.
3. Кыргыз тилинин методикасына таасирин тийгизген орус методист окумуштуулары
а) А.В.Текучев, С.Балли, В.В.Виноградов, М.Д.Кожина
б) Л.П. Федоренко, А.Осмонкулов, В.Ломоносов, М.Р.Львов
в) К.Д.Ушинский, М.Т.Баранов, А.В.Текучев, Л.П.Федоренко
г) Б.Т.Панов, К.Д.Ушинский, М.Д.Кожина, В.Винокур.
4. “Мектептерде кыргыз тилин окутуу методикасынын илим катары өнүгүшү” окуу куралы кайсы методист –окумуштууга таандык
а) К.Сартбаев б) А.Осмонкулов, в) Ж.Чыманов, г) З.Тагаева
5. Кыргыз тилинде биринчи методикалык китеп качан кандай ат менен жарык көргөн?
а) 1925-ж “Жазуу жолунда саамалык” б) 1924 “Эркин тоо”
в) 1924-ж “Кыргыз алиппеси” г) 1930 “Сабаттуу бол”
6. Окутууда предмет аралык байланыш кайсы принциптин жобосуна таянат?
а) ан-сезимдүүлүк б) коммуникативдик
в) өлкө таануучулук, г) дидактикалык
7. Кыргыз тил мугалимдерине коюлган педагогикалык жана предметтик талаптар эмнесине карап басым жасалат?
а) билимине б) милдетине в) ишине г) компетенттүүлүгүнө
8. Кыргыз тилинин программасы
а) билим берүү системасын жөнгө салуучу документ
б) темаларды аныктап көрсөтүүчү план
в) вариативдүү программалардын иштелмеси
г) окуучулардын эне тилинен алган билиминин көлөмүн, мазмунун белгилөөчү мамлекеттик документ.

9. Окуу китептеринин мазмуну теориялык жактан дидактикалык белгилүү закон-ченемдердин негизинде түзүлүшү канча принципке негизделет?
а) 3, б) 8, в) 5, г) 10.
10. Окуу каражаттары канчага жана кандай болуп бөлүнөт?
а) 2ге негизги жана кошумча. б) 3кө негизги, кошумча, баштапкы
в) 4кө жогорку, кошумча, негизги, баштапкы. г) бөлүнбөйт.
11. Кыргыз тили кабинетинин жабдылышы боюнча негизги документ
а) устав, б) жобо, в) паспорт, г) чендик актылар.
12. Окутуунун принциптери сабактын эмнесин камсыз кылат?
а) билим жана тарбия берүүнү б) сабактын системалуулугун
в) жогорку илимий эффективдүүлүгүн жана сапаттуулугун
г) түшүнүктүүлүгүн, байланыштуулугун, сапаттуулугун.
13. Мугалимдин эң негизги каражаты
а) доска б) бор в) китеп г) оперативдүү методу
14. Текшерүү методу кайсы принципке таянат?
а) проблемалуулук б) демократиялуулук
в) объективдүүлүк, системалуулук
г) салыштыруу жана коммуникативдик
15. Кыргыз тили сабагынын типтери
а) жаңы материалды үйрөнүү, кайталоо, бышыктоо, каталардын үстүндө иштөө
б) жаңы материалды үйрөнүү, көндүмдөрдү өнүктүрүү, кайталоо
в) каталардын үстүндө иштөө, уюштуруу, үйгө тапшырма берүү
г) уюштуруу, жаңы билим берүү, кайталоо
16. Сабактын түрлөрү
а) практикалык, анализдөөчүлүк, лекциялык
б) семинар, лекция, уюштуруучулук, структуралык
в) сабак-лекция, сабак-конференция, сабак- семинар, сабак- лаборатория
г) лабораториялык, лекциялык, демократиялык, системалык.
17. Сабактын план-конспектисинин түрлөрү
а) типтүү, көргөзмөлүү б) кыска, толук в) системалуу, логикалуу
г) аралаш, толук

18. Окуучулардын билимин баалоонун заманбап методдору жана каражаттары.
- а) анкеталык, сурамжылоо, оозеки
 - б) графикалык, сурамжылоо, анкета
 - в) тест, портфолио, кайсы--ыкмасы
 - г) кайсы ыкма, сурамжылоо, анкета
19. Кайтарым байланыштын түрлөрү
- а) байкоо жүргүзүү, суроо б) жазуу түрүндө комеметарийлөө
 - в) жазуу жана оозеки г) сурамжылоо, көзөмөлдөө.
20. Сабактын максаты кандай мүнөздө болуусу зарыл?
- а) позитивдүү, түшүнүктүү, кыска, так
 - б) формативдик, кыска, мазмундуу так
 - в) конкреттүү, кыска, мазмундуу, системалуу
 - г) билим берүүчүлүк, тарбия берүүчүлүк, системалуулук.
21. Кыргыз тил сабагында орфоэпияны окутуунун негизги милдети
- а) жазуу маданиятын өстүрүү
 - б) орфоэпиялык маданиятын өстүрүү
 - в) филологиялык маданиятын өстүрүү
 - г) жалпы маданиятын өстүрүү
22. Мектепте фонетиканы окутуунун милдети
- а) Тыбыш жана тамганы окутуу
 - б) Фонологиялык кубулуштарды окутуу
 - в) Тыбыштардын туура айтылышын үйрөтүү
 - г) речтеги тыбыштардын туура айтылышын, жазылышын, аталышын билүүгө көнүктүрүү.
23. Көлөмү жагынан грамматикалык талдоолордун бөлүнүшү
- а) толук жана кыска б) толук жана жекече в) толук толук эмес
 - г) бөлүнбөйт
24. Кыргызтилинин лексикасын окутуунун лингвистикалык принципти
- а) лексико-семантикалык, структуралык-семантикалык, эстетикалык-функционалдык, коммуникативдик
 - б) аң-сезимдүүлүк, өлкө таануучулук, лексико-семантикалык, дидактикалык
 - в) дидактикалык, аңсезимдүүлүк, жөнөкөйдөн татаалга карай
 - г) коммуникативдик, структуралык-семантикалык, дидактикалык.

25. Кыргыз тил сабагында негизги көрсөтмө курал
- а) таблица, схема, мугалимдин сөзү, текст, окуучунун жандуу кеби.
 - б) окуучунун жандуу кеби, мугалимдин сөзү, турмуштук кырдаал, суроо-жооп, талкуу, диалог, окуучунун ою.
 - в) турмуштук кырдаал, мугалимдин сөзү, карточкалар. Китеп, сүрөттөр, талкуу, таблицалар.
 - г) таяныч сигналдар, сүрөттөр, окуучунун ою, карточкалар, окуу китеби, бор, доска, мугалимдин сөзү.
26. Кыргыз тилин окутуунун негизги максаты
- а) Коммуникативдик компетенциясын калыптандыруу
 - б) Сөз байлыгын өстүрүү, ой жүгүртүүсүн өнүктүрүү.
 - в) Сүйлөшүүнү үйрөтүү, ийкемдүүлүккө көнүктүрүү, ой жүгүртүүнү өнүктүрүү
 - г) Тилди окутуу жаттатуу, билдирүү, көнүктүрүү.
27. Кыргыз тилн окутууда окуучулар ээ болуучу компетенциялар
- а) жаңы маалыматтарга ээ болуу, изденүүчүлүк, коммуникативдүүлүк
 - б) интеллектуалдуулук, социалдык, маданияттуулук, филологиялык
 - в) адамгерчиликтүүлүк, коммуникативдүүлүк, аң-сезимдүүлүк
 - г) коммуникативдик, тилдик, маданият таануучулук.
28. Окуу программалардын түзүлүшү кайсы негизги үч элементтен турат?
- а) мамлекеттик нормативдик документ, окуу китеби, календардык план
 - б) түшүнүк кат, негизги мазмуну, методикалык көрсөтмөлөр
 - в) тыянак, түшүнүк кат, негизги бөлүм
 - г) методикалык аппарат, негизги бөлүм, тыянак.
29. Сөздөрдү сөз түркүмүнө ажыратуунун принциптери
- а) орфографиялык, синтаксистик, морфологиялык
 - б) лексикалык, морфологиялык, синтаксистик
 - в) орфоэпиялык, дидактикалык, морфологиялык
 - г) синтаксистик, семантикалык, морфологиялык.
30. Этиштин өзгөчө формаларын окутууда колдонулуучу ыкмалар
- а) салттуу жана интерактивдүү методдор
 - б) мугалимдин сөзү, салттуу методдор
 - в) аңгемелешүү, таанып-билүү методу
 - г) инновациялык, мугалимдин сөзү.

31. Орфографиялык каталарды анализдөөнүн максаты
а) өтүлгөн темаларды бышыктоо
б) окуучулардын жазуу кебин өнүктүрүү
в) окуучулардын кетирген каталарын сезе билүүгө жетишүү
г) окуучуларды ката кетирбөөгө тарбиялоо.
32. Мугалимдин эң негизги каражаты
а) китеп б) стандарттык программа
в) оперативдүү методу г) бор
33. Кыргыз тили сабагынын типтери
а) кайталоо, чың билим берүү, илимийлүүлүк, аң-сезимдүүлүк
б) жаңы билим берүү, кайталоо бышыктоо, каталардын үстүндө иштөө, аралаш
в) сабак-конференция, инновациялык метод, салттуу метод, кайталоо
г) өнүктүрүп-өстүрүүгө түрткү берүү, проблемалык, кайталоо.
34. «Окутуу деп аталган имараттын фундаменти окутуунун принципти болот» айтым кимге таандык
а) Ф.Пассов б) Т.Сияев в) Б.Өмүралиев г) К.Сартбаев
35. “Жазуу жолундагы саамалык” аттуу эмгек кимге таандык
а) К.Тыныстанов б) К.Дыйканов в) И.Арабаев г) Ж.Чыманов
36. Кыргыз тил сабагынын предмети жана каражаты
а) сөз б) тил в) сүйлөм г) көрсөтмө куралдар
37. Окутуунун принциптерин негиздеген инсан
а). К.Д.Ушинский б) Е.Пассов в) Я.А.Камменский г) А.Дистервег.
38. Сабактын эффективдүү натыйжа бербей калышына себеп болуучу фактор
а) комплекстүү талаптардын туура уюштурулбай калышы
б) окуучулардын сабакка кечигүүсү
в) окуучулардын үй тапшырманы аткарбай келиши
г) мугалимдин сабакка даяр болбой калышы
39. «Кыргыз элдик педагогиканын, элдик тил илиминин кылымдар боюу иштелип чыккан жоболорун, концепцияларын, тыянактарын, эрежелерин пайдалануу зарыл» окутуунун кайсы принциби?
а) көрсөтмөлүүлүк, б) тарбиялык
в) илимийлүүлүк, г) жеткиликтүүлүк

40. Окутуу технологиясында окуучунун билиминин бааланышы
а) беш баллдык системада б) тест аркылуу
в) “өздөштүрдү”, “өздөштүргөн жок” г) бааланбайт
41. К.Сартбаев кыргыз тил сабагынын канча тибин сунуштаган?
а) 4 б) 5 в) 3 г) 6
42. Сабакты типтештирүүнүн негизин сабактын максаты же сабактын мазмуну түзүш керек» деген айтым кимге таандык?
а) В.Т.Панов б) К.Сартбаев в) Б.Өмүралиев г) А.В.Текучев.
43. Я.А.Каменский кайсы дидактикалык принципти «Алтын эреже» деп атаган?
а) илимийлүүлүк б) көрсөтмөлүүлүк
в) аң-сезимдүүлүк, г) билбейм.
44. С.Үсөналиев сабактын канча түрүн аныктаган?
а) беш б) жети в) он эки г) он.
45. Билим берүүнүн, окутуунун негизги формасы
а) күндөлүк план б) сабак
в) ачык сабак г) үй тапшырманы аткаруу.
46. Окутуунун негиздери катары каралат
а) таанып-билүүнүн, өздөштүрүүнүн баскычтары
б) толукталуу, өзгөрүү абалда болушу
в) өздөштүрүлгөн билим, турмуштук тажрыйба
г) окутуу процесси
47. Кайталоо, бышыктоо сабагынын негизги максаты
а) чың билим берүү, окуучулардын ишмердүүлүгүн байкоо
б) алган грамматикалык материалдарды терең түшүнүү, аларды кеп ишмердигинде пайдалануу
в) өтүлгөн тилдик түшүнүктөрдү өздөштүрүү, аларды практикады колдонуу
г) үйрөтүлгөн материалдарды таанып-билүү, көндүмүн калыптандыруу.
48. Сабактын кайсы тибинде мугалим бир эле мезгилде бир нече максаттарды ишке ашырат?
а) кайталоо сабагы, б) жаңы билим берүү сабагы
в) бириктирилген сабак г) жалпылаштыруу сабагы

49. Сабактын уюштурулушу.....
- а) жаңы технологиялар менен уюштурулат
 - б) мугалим менен окуучунун бирдей катышуусундагы ишмердүүлүк процесс
 - в) билим берүүнүн дидактикалык принциптерине негизделет.
 - г) мугалимдин окуучулар менен иштөө ыкмалары.
50. « Кыргыз тилинде канча кааласаң, ошончо сузуп алуучу кенч бар. Ал өткөндүн эстелиги эмес, бардыгыбызга кызмат кылуучу кубаттуу, бакубат тил» айтым кимге таандык
- а) Ж.Чыманов б) Б.Исаков в) К.Сартбаев г) Т.Сияев.
51. Мотивация
- а) талдоонун негизинде тынымсыз жүрүп туруучу тандоо менен чечим кабыл алуу процесси
 - б) максаттуу багытталган окуп-үйрөнүү
 - в) окуучулардын ички туюм-сезимдерин ойготуу
 - г) сабактын композициялык түзүлүшү.
52. Окуучулардын сөз байлыгын өстүрүү.....
- а)...бул таанып-билүүнү калыптандыруу процесстеринин жыйынтыгы
 - б)... окуучулардын кебинин сапат баскычын көтөрүү
 - в)...бул окуучуларды жакшы кептешүүгө үйрөтүү
 - г)...бул окуучулардын кептик ишмердүүлүк маданиятын көтөрүү
53. Мектепте пунктуациялык талдоо кандай формада жүргүзүлөт?
- а) оозеки, б) таблица, в) текст, г) оозеки-жазуу
54. Окуучуларга эне тилинин түзүлүшү жөнүндөгү билимди тилдин кайсы бөлүмү окутат?
- а) фонетика, б) грамматика,
 - в) лексика-фразеология, г) стилистика
55. «Фразеологияны 11-класста окутуу» деген чакан методикалык эмгек кимге таандык?
- а) А. Осмонкуловго, б) Ж Чыманого,
 - в) Р Эгембердиевге, г) З Тагаевага
56. Реалдуу турмуш менен тыгыз байланышкан дидактикалык каражаттарга кайсылар кирет?
- а) таблица, схема, карточкалар, буюм-тайымдар
 - б) текст, буклет, сүрөт, кроссворд, ребус, буюм-тайымдар
 - в) буклет, сүрөттөр, таблицалар, техникалык каражаттар
 - г) тех.каражаттар, таблицалар, схемалар

57. «сөз.к» деген белги эмнени түшүндүрөт жана тилдин кайсы бөлүмүн окутууда көп колдонулат?
- а) “сөздүктү кара” фонетика-орфография
 - б) «сөздөрдү кара» орфография-орфоэпия
 - в) «сөздөрдү кара» лексика-фразеология
 - г) “сөздүктү кара» стилистика-грамматика
58. Сабакты типтерге бөлүштүрүүнүн критерийлери кайсылар?
- а) сабактын дидактикалык мүнөзү, түзүлүшү, максаты
 - б) сабактын типтери, формалары, түрлөрү
 - в) сабактын максаты, дидактикалык мүнөзү, өтүлүүчү материалдардын мазмуну
 - г) сабактын формалары, түрлөрү, максаты.
58. Профессор К.Сартбаев кыргыз тили сабагынын типтерин канчага бөлгөн?
- а) үчкө, б) экиге, в) жетиге г) бешке.
59. Окутуунун жаңы технологияларынын башкы максаты....
- а) материалдын эң негизги учурларын бардык окуучулар тарабынан өздөштүрүлүшүн камсыз кылуу
 - б) сабактын жаңы усулдарын пайдалануу
 - в) инновациялык методдорду жайылтуу
 - г) окуучуларды турмуш менен байланыштырып окутуу.
60. Кыргыз тилин окутуу методикасынын илимий нукта калыптанышында өзгөчө орунду ээлеген окумуштуулар
- а) Ж.Чыманов, А.Осмонкулов, И.Арабаев
 - б) З.Тагаева, А.Мамбеткулов, К.Тыныстанов
 - в) И.Арабаев, К.Тыныстанов, С.Наматов
 - г) С.Наматов, Б.Сарымсакова, Ж.Чыманов.

Дисциплинага байланышкан сөздүк

Адаптация – (лат.adaptatio- ыңгайлаштырам), инсандын социалдык чөйрөгө ыңгайлашуусу.

Акыл чабуулу - бардык идеялар баа берүүсүз кабыл алына турган ыкма. Максаты- окуучуларды чыгармачылык ойлоого түрткү берет.

Алтын эрежелер – мектепте жана класста окуучу өзүн кандай алып жүрүү керек экендиги жөнүндө бүт класс макулдашып иштеп чыккан эрежелердин жыйындысы.

Андап билүү- маалыматтарды толук алып өз сөзү менен айта билүү.

Активдүү окуу, угуу – бир максат менен берилген суроолорго жоопторду табуу үчүн угуу же окуу.

Баа- окуучулардын билимдерин, билгичтиктерин жана көндүмдөрүн цифралар же балдар менен сандык баалоонун шарттуу чагылышы.

Баалоо – окуучулардын окуп-таанып билүү ишмердигин окутуучу тарабынан аныктоого жардам берүүчү ыкма

Балл – тест же текшерүүнүн башка формалары боюнча окуучулардын өздөштүргөн билимдерин белгилүү бир шкала боюнча баалоо үчүн алган бирдик.

Билгичтик –алынган билимдердин негизинде окуучулардын кайсы бир иш аракеттери аткаруу жөндөмү.

Билим берүү – Мамлекет тарабынан бекитилген атайын программанын негизинде системалашкан билим берүү процесси. Окутуу процессинде алынган билимдердин жыйындысы.

Вербалдуу эмес баарлашуу –сүйлөө же жазуудан сырткары ымдоо, жаңсоо жолдору менен баарлашуу.

Дебат (талкуу) – кандайдыр бир пикирдин канчалык деңгээлде акыйкаттуу, логикалуу экендигин аныктоо максатында суроо-жооп аркылуу сүйлөшүү ыкмасы. Бул ыкма окуучулардын өз пикирин логикалуу, аргументтер менен айтууга үйрөтөт.

Дөөлөттөр- зарыл же маанилүү деп эсептелген принциптер, стандарттар же сапаттар.

Жалпылоо – өтүлгөн материалдарды бышыктоо үчүн, окуп-үйрөнгөн маселелердин жыйынтыгын чыгаруу.

Жөндөм – кандайдыр бир нерсени аткара билүү деңгээли.

Инновация – окутууда тааныштырыла баштаган кандайдыр бир жаңылыктын мүнөздүү белгиси.

Интерактивдүү усулдар – татаал идеяларды түшүнүүгө жана окутуунун максаттарына жетишүүгө жардам берүүчү каражат катары колдонулуучу усулдар.

Классты башкаруу – сабактын жүрүшүндө көздөгөн максатка жетүү класстагы окуучулардын бардыгынын укуктарын сактоо менен мугалим тарабынан жасалган иш-аракеттер.

Көнүгүүлөр (тапшырмалар) – Мугалим окуучулардан талап кылган иш. Ар түрдүү түшүнүктөрдү өздөштүрүү, тажрыйбаларды жүргүзүү, көндүмдөрүн калыптандыруу үчүн тапшырмалар берилет.

Окуп-үйрөнүү – билимди, билгичтиктерди же көндүмдөрдү өздөштүрүүгө багытталган акыл-эмгеги.

Окутуу каражаттары – сабак берүүдө колдоно турган материалдардын жыйындысы; окуу китептери. техникалык жана басылма каражаттар, дидактикалык материалдар.

Окутуу – белгилүү бир мезгил, убакыт ченеминде билимге, билгичтикке жана баалуулуктарга ээ болуу максатында окуучу менен мугалимдин биргелешкен ишмердиги.

Окуу планы – предметтер комплексин иштеп чыгуу жана алардын ортосундагы ички байланыштарды аныктоо процесси.

Өз алдынча иш – берилген тапшырмаларды окуучу өз алдынча же мугалимдин жардамы менен аткарылгын иш-аракети.

Проблемалуу окутуу – мугалим проблемалуу кырдаалдарды түзүп, аларды чечүү үчүн окуучулардын ишмердүүлүгүн уюштуруп, объективдүү жыйынтыктарды өздөштүрүүдөгү окуучулардын өз алдынча изденүүсүн оптималдуу түрдө айкалыштыра алган окутуу усулу.

Сабак – окуу процессин уюштуруунун жана өткөрүүнүн эң кичинекей жана негизги формасы. Ал жандуу өзгөрүлмөлүү, өтө татаал жана бир нече факторлорго байланыштуу болуучу процесс.

Сынчыл ойлом – өз тажрыйбаларына жана логикалык көз караштарына таянып ой жүгүртүүсү.

Сабактын максаты – сабак процессинде мугалим менен окуучунун биргелешкен ишмердүүлүгүнүн негизинде окуучу ээ боло турган натыйжа.

Топ түзүү- белгилүү бир тапшырмалар боюнча командалык иштетүүгө тарбиялоо максатында классты топторго бөлүү ыкмасы.

Турмуштук тажрыйба – баштан өткөргөн жеке турмушундагы бардык окуялардын оң жана терс маанилеринин жалпы жыйындысы.

Метод – окутуунун стратегиясы менен тактикасы. Предметти окутууга багытталган мугалимдин ишмердүүлүгү менен предметти өздөштүрүүчү окуучунун ишмердүүлүгүнүн жалпы системасы. аткарылган жумуштары.

Мугалимдин кесиптик компетенттүүлүгү – педагогикалык ишмердүүлүктү аныктоочу мугалимге зарыл болгон билимдердин, билгичтиктин жана машыгуулардын деңгээли

Ыкма – белгилүү методдордун туура тандалып колдонулушу менен мугалимдин адистик чыгармачылыгынын негизинде түзүлүп аткарылган жумуштары.

МАЗМУНУ

Баш сөз	3
Киришүү.....	5
«Кыргыз тилин окутуунун методикасы» курсунун түзүлүшүнө жана мазмунуна ылайык Жогорку кесиптик билим берүүнүн мамлекеттик стандартынын талаптары.....	6
Билим берүүдөгү типтүү программа жана окуу планынын алкагында дисциплинанын алган орду.....	6
Дисциплинанын предмети, максаты, түзүлүш принциптери жана саясаты.....	7
Билимди текшерүүнүн түрлөрү	10
Студенттердин өз алдынча иштерин уюштуруу боюнча методикалык көрсөтмө	11
Кыргыз тилин окутуунун методикасынын өздөштүрүлүш сапатын көзөмөлдөө боюнча модулдардын болжолдуу суроолору	14
Кыргыз тилин окутуунун усулу дисциплинасынын мазмуну.....	19
Лекциялык сабактардын планы	21
Практикалык сабактардын планы.....	30
Лекциялык материалдар	47
Кыргыз тилин окутуунун методикасы дисциплинасы боюнча тесттик тапшырмалар	165
Дисциплинага байланышкан сөздүк.....	173

Офсет кагазы. Кагаздын ченеми 60x84 1/16
Times New Roman ариби. 11,0 басма табак.
Нускасы 300 даана.

ЖИ «Сарыбаев Т.Т.»
Бишкек шаары, Манас проспектиси, 101.